

ПРАКТИКИ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ У КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ (1991-2021 РР.)

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРАКТИКИ ПОДОЛАННЯ
ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ У КРАЇНАХ
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ
(1991-2021 РР.)

Науково-аналітична доповідь

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРАКТИКИ ПОДОЛАННЯ
ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ У КРАЇНАХ
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ
(1991-2021 РР.)

Науково-аналітична доповідь

Київ
2022

УДК 94 : 321.64 (47+57) «1991/2021»

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 8 від 28 грудня 2022 р.)*

Рецензенти:

В.М. Матвієнко – доктор історичних наук, професор

І.В. Срібняк – доктор історичних наук, професор

Практики подолання тоталітарного спадку у країнах пострадянського простору (1991-2021 рр.). Науково-аналітична доповідь. А.І. Кудряченко (кер. авт. колективу), В.В. Солошенко, О.Ф. Деменко, А.Г. Бульвінський, В.М. Розумюк [та ін.]. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. 192 с.

ISBN 978-617-14-0090-0

В аналітичній доповіді сформовано комплексне історичне бачення політичних практик та суспільних моделей, спрямованих на подолання (або реактуалізацію) тоталітарного спадку СРСР в країнах пострадянського простору, визначенні основні проблеми суспільно-політичної трансформації колишніх радянських республік та адаптації їх успішного досвіду до потреб України.

УДК 94 : 321.64 (47+57) «1991/2021»

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове.*

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
Національної академії
наук України» 2022

ISBN 978-617-14-0090-0

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні засади дослідження проблематики подолання тоталітаризму	9
1.1. Поняття тоталітаризму в сучасному суспільно-політичному дискурсі	9
1.2. Джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження	17
1.3. Модернізація новопосталих держав Східної Європи: до питання методології дослідження	25
1.4. Тоталітарний спадок пострадянських країн як виклик демократизації суспільств: ціннісний вимір	38
РОЗДІЛ II. У пошуках «третього шляху»: посткомуністична еволюція колишніх республік європейської частини Радянського Союзу	44
2.1. Імперський міраж Росії – повернення в СРСР	44
2.2. Складне прощання з минулим: практики подолання залишків тоталітаризму в Україні у 90-х рр. XX століття	50
2.3. Республіка Білорусь на роздоріжжі між демократією та авторитаризмом наприкінці XX століття	55
2.4. Переосмислення ідеї національної держави у Республіці Молдова	60
РОЗДІЛ III. Повернення до Європи: розвиток країн Балтії після відновлення незалежності	72
3.1. Подолання комуністичного тоталітарного спадку в Литві	72
3.2. Політика національної консолідації в Латвії	79

3.3. Проблеми демократизації суспільства в Естонії наприкінці XX – на початку XXI століття	83
--	----

РОЗДІЛ IV. Поміж Європою та Азією: посткомуністична трансформація колишніх республік Закавказзя ... 103

4.1. Характерні риси процесу демонтажу радянського тоталітарного спадку в Грузії	103
4.2. Особливості політичної трансформації Азербайджану у пострадянську добу	108
4.3. Подолання залишків тоталітаризму і зовнішні орієнтири Вірменії у 90-х рр. XX століття	114

РОЗДІЛ V. Винайдення традиції: пострадянські республіки Середньої Азії у пошуках балансу і стабільності ... 122

5.1. Успіхи і невдачі розбудови незалежної держави в Казахстані	122
5.2. Модернізаційний вектор та основні чинники розвитку Узбекистану	131
5.3. Особливості пострадянської трансформації Таджикистану	143
5.4. Специфіка еволюції Киргизстану у пострадянський період ..	156
5.5. Туркменістан: від патріархального минулого до авторитарного сьогодення	164

ВИСНОВКИ 179

РЕКОМЕНДАЦІЇ 188

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 190

ВСТУП

Актуальність теми, а також важливість очікуваних результатів обумовлена наявністю цілого комплексу гострих теоретичних і практичних проблем посттоталітарного світу, нагальна необхідність вирішення яких стоїть нині як перед усією міжнародною спільнотою, так і перед Україною. Побудова стабільного і певного майбутнього видається абсолютно неможливою, якщо проігнорувати одну з ключових проблем минулого, тож, незважаючи на поступове віддалення від політичних катастроф ХХ століття, інтерес у суспільстві до тоталітаризму не просто не зменшується, але й постійно зростає, наукові дискусії не лише не вгамовуються, але й загострюються і поглиблюються, отримуючи з кожним наступним поколінням новий зміст та різні відтінки, що особливо актуально звучать при підведенні підсумків минулого, вирішенні проблем сучасності та окресленні перспектив на майбутнє.

Необхідно також відзначити, що для посткомуністичних країн дослідження в цій галузі виконують подвійну функцію. Ця робота виступає не тільки чистою науковою рефлексією певного історичного періоду або суспільного явища у фаховій академічній сфері, але й служить політичному переосмисленню суспільного буття та сприяє самовизначенню соціуму. Відтак суто теоретичні наукові диспути неминуче перетворюються на арену гострого ідеологічного протиборства представників різних політичних сил. А це зумовлює постійно високий інтерес до вивчення тоталітаризму як в цілому, так і в рамках розвитку деяких його тенденцій зокрема.

Особливо актуальною проблема подолання тоталітарного спадку у країнах пострадянського простору (1991–2021 рр.) видається для України. Перші десятиліття ХХІ ст. наочно продемонстрували хибність дослідницьких підходів і прогностичних моделей багатьох представників теорії модернізації та теорії демократії, адже замість очікуваного ліберального «кінця історії», масштабної демократизації політичних систем провідних країн світу та суспільної емансипації на міжнародній арені можна спостерігати справжній ренесанс авторитарних і автократичних режимів, які поступово набувають тоталітарної якості. Затавровані як «архаїчні» та «не-

фективні» суспільно-політичні та соціально-економічні структури різних диктатур поступово витісняють демократичні інститути, а деякі політичні режими (в т.ч. і на пострадянському просторі) вже навіть не намагаються імітувати виборні процедури легітимації та грубо порушують основні права людини. З огляду на відсутність у вітчизняній та світовій історичній думці єдності щодо сутності та перспектив посттоталітарної трансформації, а також враховуючи наявність концептуально різних підходів щодо подолання (або реактуалізацію) тоталітарного спадку СРСР в країнах пострадянського простору, видається очевидною потреба у більш детальному дослідженні цієї проблематики.

Безпомилковим показником актуальності пропонованої теми може слугувати та велика кількість праць за останні півстоліття, що були присвячені проблемі тоталітаризму, адже для соціо-гуманітарних дисциплін не існує більш вагомого і переконливого доказу важливості певної теми для суспільства, ніж велика суперечка навколо неї.

Класична теорія тоталітаризму склалася на Заході в 20–50-х роках під беззаперечним впливом праць М. Бердяєва, К. Поппера, Б. Кроче, А.Дж. Тойнбі, С. Франка, в яких відомі філософи намагались переосмислити трагічні події європейської історії першої половини ХХ ст. в контексті загальноцивілізаційного розвитку людства. Протягом 40–80-х рр. причини появи тоталітарних держав та специфіка їх внутрішнього устрою, проблема ідеологічної легітимації режиму та роль масового терору для функціонування суспільних структур розглядались і по різному вирішувались в межах політичної інтерпретації Ф. Боркенау, К. Фрідріха, Зб. Бжезінського, К. Мангейма, Дж. Талмона, Е. Нольтке, К. Брахера, Р. Арона, М. Функе, Л. Шапіро, М. Кертіса, Дж. Сарторі, Г. Алмонда і Б. Пауела, загальноцивілізаційного підходу Б. Мура і К. Вітфогеля, ліберально-економічного тлумачення Л. фон Мізеса, Ф. фон Хайека і М. Фрідмана, психолого-соціологічного розуміння масового суспільства В. Корнхаузера, Х. Арендт, Х. Ортеги-і-Гассета, Т. Адорно, Е. Фромма, В. Райха, Г. Маркузе.

Радянська «перебудова», що завершилась крахом комуністичного режиму та «оксамитові революції» в східноєвропейських са-

телітах СРСР викликали різке зміщення акцентів в дослідженнях західних політологів. Від вивчення різних аспектів функціонування тоталітарних механізмів вони перейшли до пошуків способів подолання його залишків та аналізу можливих шляхів переходу до демократії. Надії і сподівання на загальну демократизацію міжнародної спільноти після історичної перемоги «Заходу» в боротьбі з «тоталітаризмом» знайшли своє яскраве відображення наприкінці 80 – початку 90-х рр. в роботах С. Хантінгтона, А. Ліпхарта, Зб. Бжезінського, Ф. Фукуяма, С. Липсета, Ф. Шмідтера, Л. Діамонда, Дж. Гольдфарба, Дж. Ді Палми, М. Платнера, інших відомих істориків, політологів.

З часів розпаду СРСР складний процес реконфігурації та сегментації пострадянського простору дістав своє відображення в науковій та публіцистичній літературі. Такі російські фахівці як А. Адамишин, А. Богатуров, О. Величко, Д. Володихін, М. Грачев, Г. Джемаль, О. Дугін, Б. Єрасов, Б. Кагарлицький, В. Кантор, С. Караганов, А. Кокошин, С. Кортунів, С. Кургінян, Д. Лівен, С. Лур'є, В. Махнач, Б. Межуєв, О. Міллер, Е. Паїн, О. Панарін, А. Піотковський, Є. Прімаков, С. Рогов, І. Суздальцев, Д. Тренін, В. Третьяков, Т. Шаклеїна, І. Яковенко з різних позицій висвітлювали шляхи еволюції країн пострадянського простору.

Закономірностям посткомуністичних трансформацій присвячені роботи відомих українських фахівців В. Горбуліна, С. Віднянського, Г. Касьянова, А. Кудряченка, С. Кульчицького, Л. Андрусенко, А. Бульвінського, В. Вакулич, С. Василенко, А. Гальчинського, В. Єгорова, Є. Кіш, І. Ковалю, М. Кулача, О. Литвиненка, Б. Левику, П. Лозинського, І. Мельничук, В. Муравйова, Г. Немирі, Ю. Нікітіна, М. Ожевана, Т. Орлової, Б. Парахонського, Г. Перепелиці, В. Полохала, В. Посельського, О. Пристайко, В. Ткаченка, С. Федуняка, О. Шеретюк та ін.

Новітня історія новопроголошених держав пострадянського простору комплексно вивчається ученими Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України». За неповних три роки Інститут видав кілька аналітичних доповідей, колективних монографій, збірників наукових статей, матеріалів конференцій, присвячених дотичним питанням. Серед таких назвемо: монографіч-

не видання «Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору» (2020), збірники наукових праць: «Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору» (2020), «Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів» (2019), «Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі» (2018), «Країни пострадянського простору: виклики модернізації» (2016); колективну монографію «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» (2017). Згадані роботи підготовлені провідними ученими Інституту всесвітньої історії НАН України, яким керує директор установи член-кореспондент НАН України Андрій Іванович Кудряченко. Зазначені праці містять ґрунтовні дослідження становлення і розвитку країн пострадянського простору, їх політично-економічного стану, цивілізаційного виміру.

Таким чином можна констатувати, що зарубіжні та українські фахівці досягли значних успіхів у дослідженні проблематики подолання тоталітарного спадку СРСР в країнах пострадянського простору. Разом із тим слід наголосити, що гостра конкуренція на теренах колишніх республік СРСР між двома принципово відмінними моделями суспільно-політичного устрою (ліберально-демократичною та авторитарною), які спираються на різні традиції політичної культури, а також загострення протистояння провідних держав світу актуалізують питання подолання тоталітарного спадку у країнах пострадянського простору, спонукаючи до проведення спеціалізованого наукового дослідження.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

1.1. *Поняття тоталітаризму в сучасному суспільно-політичному дискурсі*

Притаманна постмодерній добі термінологічна хаотизація на тлі світової кризи демократії та зростання технологічних можливостей контролю реактуалізують дослідження тоталітарної проблематики, вимагаючи подальшого з'ясування сутності тоталітаризму та характеру позиціонування відповідного концепту в інформаційно-комунікативному просторі.

Тоталітаризм постає не лише як різновид політичного режиму, а і як комплексний світоглядний феномен що є без перебільшення одним із найприкметніших явищ в історії соціальної дійсності. Тож і його вивчення як цілісного та водночас багатоаспектного об'єкта аналізу вимагає використання різноманітних наукових підходів і методик дослідження.

У політології тоталітаризмом (італ. *totalità* та прикметник італ. *totalitario*, від лат. *totalitos* – «цілісний», «той, що охоплює усе загалом») зазвичай називається система державно-політичної влади, що регламентує всі суспільні та приватні сфери життя людини-громадянина і не визнає автономії від держави буд-яких недержавних сфер людської діяльності, як-от економіка та господарство, культура, виховання, релігія. Тобто це форма взаємодії суспільства й влади, за котрої політична влада прагне цілковито (тотально) контролювати людей і суспільство.

Тоталітарний режим буквально «поглинає» суспільство в його цілості. На відміну від звичайної авторитарної, тоталітарна влада не відтісняє осіб або групи від важелів управління, вона зводить усіх до рівня знеособлених елементів системи, виконавців-«гвинтиків» на службі всеохоплюючого Левіафана.

Термін «тоталітаризм» уперше використав італійський політик-антифашист Дж. Амендола (1923 р.) для характеристики фа-

шистського режиму Муссоліні. Показово, що термін швидко прижився як у середовищі антифашистської опозиції, так і у владних колах Італії. Вже у червні 1925 р. Муссоліні використав його під час виступу в парламенті, погрожуючи супротивникам «тоталітарною волею фашистів». У англомовній літературі термін починає фігурувати також завдяки самим фашистам – після публікації в журналі «Foreign affairs» статті провідного теоретика партії Муссоліні Дж. Джентіле «Філософія підвалин фашизму» (1928 р.).

Парадокс полягав у невідповідності режиму Муссоліні ним же проголошеному принципі «тоталітарної держави» (*stato totalitario*). На практиці можливості фашистського руху нав'язати свою волю іншим суспільним інституціям виявилися досить обмеженими. Навіть після утвердження фактично однопартійного правління італійські фашисти мусили серйозно рахуватися із позицією інших центрів впливу – бюрократії, армії, церкви та монополій.

Набагато вищим ступенем одержавлення та контролю характеризувалися сформовані пізніше режими Сталіна (СРСР) і Гітлера (німецький Третій рейх). Однак назагал політичні системи фашистської Італії, радянської Росії та нацистської Німеччини мали типологічну схожість (надто зовні). Відтак виникла ідея застосовувати поняття «тоталітаризм» для їх спільного найменування. Зокрема стосовно радянської системи влади це визначення ще від 1929 р. використовував британський часопис «Times». Упродовж 1930-х рр. термін поширився в західному науковому дискурсі й уже наприкінці десятиліття Американське філософське товариство провело перший симпозіум, присвячений тоталітарним державам (1939 р.).

У наукових колах побутує думка, що поняття «тоталітаризм» – головню порівняльне. К. Дойч наполягав, що найкраще воно придатне для того, щоб наголосити на певних спільних рисах фашистського та комуністичного однопартійного правління. Йшлося про новий вид політичної системи, зосередженої на штучно створеному культі лідера. Проте для Дж. Кенанна в кожному разі не було кращих прикладів, ніж Німеччина та Росія. І хоча науковці сперечаються, чи є потреба в цьому понятті й чи не надто це поверхово – порівнювати нацистську Німеччину та сталінський СРСР, тоталі-

таризм таки став синонімом до нацизму та сталінізму. Тоталітарні режими тісно пов'язують їх із терором, а часто й зводять до нього.

Вважалося, що насильство не може бути наріжним каменем для побудови жодної релігії, суспільства чи цивілізації крім тоталітарного суспільства. Тож абсолютизація сили й насильства певними політичною ідеологією та/чи режимом автоматично «прив'язувала» їх до тоталітарного тренду. Про насильство як основу тоталітарного фашизму писали зокрема Е. Фромм, Ж. Батай, М. Фуко, Ж. Делез, Ф. Гваттарі (трое останніх додавали, що це насильство було звернено передусім на самих фашистів) тощо.

Шок інспірованих тоталітарними державами Другої світової війни та Голокосту сприяв подальшій концептуалізації знання про тоталітаризм як невід'ємного елементу наукового і суспільного дискурсу. Невипадково класична концепція тоталітаризму з'явилася на початку 1950-х рр., коли ще була жива пам'ять про фашизм, у СРСР існував сталінський режим, а нові комуністичні держави наслідували радянську модель правління. На політологічному симпозіумі у США (1952 р.) тоталітаризм було кваліфіковано як закриту і нерухливу соціокультурну і політичну структуру, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується й контролюється з єдиного центру.

Основоположником цілісної теорії тоталітаризму вважається німецький філософ Г. Арендт (1906–1975). У своїй праці «Джерела тоталітаризму» (1951 р.) вона розглядала його як цілком нове явище в історії людства. Об'єднуючи фашизм, нацизм і сталінізм у єдине ціле, філософ натомість не надавала вирішального значення ідеології в утвердженні тоталітарної політичної системи. Підґрунтям такої системи вважалися організаційні чинники, спрямовані на попередження спроб самоорганізації суспільства та забезпечення цілковитої залежності громадян від владної вертикалі. При цьому ленінський етап в історії СРСР не розглядався нею як тоталітарний. Різновидом тоталітаризму Арендт вважала не комунізм як такий, а сталінізм – тобто персоналізовану форму правління.

К. Фрідріх і З. Бжезинський запропонували виокремлювати чіткі функціональні критерії тоталітарного суспільства та держави. Відтак у фаховій літературі найчастіше зазначаються наступні

їх ознаки: 1) наявність партії-монополіста, що злилася з таємною поліцією і держапаратом в єдине ціле; 2) присутність у суспільстві єдиної ідеології, що нав'язується засобами державної пропаганди, освіти, літератури та мистецтва; 3) блокування небажаної інформації за допомогою органів цензури і правопорядку, таємної поліції, навчальних закладів, громадських організацій, творчих спілок тощо; 4) проголошення великої мети на перспективу (створення нового суспільства, нового порядку) і використання будь-яких, зокрема репресивних, заходів для її досягнення; 5) державний контроль за суспільним життям, починаючи від рівня сім'ї; 6) централізоване планування виробництва та розподілу матеріальних благ; 7) підтримування в суспільстві уявлення про зовнішню небезпеку і необхідність протистояти їй шляхом нарощування оборонного потенціалу; 8) створення ілюзії цілковитої згоди населення з діями вождів.

Ліберальні дослідники тоталітаризму (Ф. Гаек, А. Ренд, Л. Мізес) розглядають його як крайню форму колективізму та звертають увагу на те, що всі три тоталітарні системи поєднує державна підтримка колективних інтересів (нації – нацизм, держави – фашизм чи трудящих – комунізм) на шкоду приватним інтересам і цілям окремого громадянина. Звідси, на їхню думку, випливають властивості тоталітарних режимів: наявність системи придушення невдоволених, всепроникний контроль держави за приватним життям громадян, відсутність свободи слова тощо.

Загалом, у повоєнній науці ідея принципової спільності між фашизмом/нацизмом і комунізмом набула подальшого розвитку (Р. Арон, А. Безансон, Р. Конквест, Р. Пайпс, П. Шоню та ін.). Цьому сприяла й діяльність інтелектуальних натхненників східноєвропейського антикомуністичного опору (В. Гавела, М. Джиласа, Ж. Желева), які у своїх працях і виступах обґрунтовували «генетичну» спорідненість гітлерівського та радянського тоталітарних режимів.

Відповідно, епітет «анти тоталітарний» часто-густо використовувався для позначення та легітимації різного роду антивладних, протестних рухів і – ширше – суспільних феноменів, спрямованих на загальну демократизацію політичного життя та/або проти антидемократичних сил і процесів (як-то «анти тоталітарний консенсус» у ФРН).

Від 1970-х рр., у суспільно-політичній думці сформувався і ревізійоністський напрям, який піддавав сумніву теорію тоталітаризму, виходячи із системних слабкостей та інституційної неспроможності диктатур першої половини ХХ ст., їхньої невідповідності критеріям тоталітарного суспільства (Дж. Гетті, Я. Кершоу, Г. Моммзен, Ш. Фіцпатрик тощо). Подальшого розвитку дістала висловлювана раніше теза про політизований характер теорії тоталітаризму як такої, її залежність від суспільно-політичної кон'юнктури. Пов'язані з крахом комунізму події 1980-х – 1990-х рр., супроводжувані появою спекулятивних «наукових» розвідок та масованим навішуванням ярлика «тоталітарний», значною мірою підтвердили ці скептичні оцінки. З одного боку, це почасти дискредитувало дослідження феномена тоталітаризму в академічних колах, а з іншого – надало нового імпульсу науковим пошукам у цій царині.

«Точкою перетину» традиційних і ревізійоністських уявлень про тоталітаризм залишається стійка увага до його сутнісних функціональних особливостей, незалежних від ідеологічного забарвлення. Головною з них найчастіше вважається не так наявність форм тотального контролю, як системне усунення будь-яких соціально-організаційних обмежень, запобіжників його встановленню.

У цьому сенсі тоталітаризм не слід ототожнювати з визначеннями «диктатура», «тиранія» та «абсолютизм», адже він змістовно ширший за будь-яке з них. Тож не надто виправданими видаються спроби екстраполювати політичні реалії індустріальної та постіндустріальної доби на архаїчні доіндустріальні суспільства. Навряд чи якась зі східних деспотій, античних тираній чи централізованих монархій пізнього Середньовіччя може вважатися тоталітарною державою. Наскільки дозволяють судити наукові факти, всі вони були в чомусь організаційно й ідеологічно обмежені для встановлення справді тотального політичного контролю. Приміром, у давньо-східних монархіях обожнювалась не держава, а постать володаря або династія, що обмежувало владу нормами конкретної традиції.

Справді, базовою типологічною ознакою тоталітарної влади є схильність до перманентного нищення всіх потенційно опозиційних або бодай непідконтрольних елементів суспільного життя: партій, реальних профспілок, кооперативного руху, вищої освіти,

академічного середовища, книговидання, преси, церкви та релігії, армії, економіки; зрештою – національної ідентичності та мови, виховання та соціалізації, родини тощо. Важливо, що в підсумку ця тенденція веде до самознищення організаційних підвалин самого тоталітаризму.

Вразливість тоталітарних режимів обумовлювалася також гальмуванням технологічного прогресу і накопиченням інноваційної відсталості – оскільки що місткішою є сфера технологій та інновацій, то важче тоталітарній владі контролювати не лише технологічний, але й суспільний розвиток загалом.

Дослідження тоталітарної проблематики є надзвичайно актуальними для суспільств, чий історичний досвід включає тривалі періоди політичної диктатури. Водночас тут тоталітарні студії часто хибують на моралізаторство й емоційне забарвлення, що підважує можливості застосування неупередженого наукового аналізу та, зрештою, потенційно знижує об'єктивність оцінок і висновків.

Відтак, дедалі дискусійнішими можуть ставати критерії визначення тоталітарності. Надто непросто з'ясувати їх за надзвичайно широкого вжитку терміну «тоталітаризм» на хвилі демократизації та повалення комуністичних режимів у Східній Європі від кінця 1980-х рр. Цей термін перетворюється на типове пропагандистське кліше, створене (за формулюванням Р. Барта) шляхом деформації відношення між концептом і смыслом.

Понад те: потужні рецидиви тоталітарної свідомості та відповідні політичні ексцеси притаманні наймолодшим посткомуністичним демократіям. З іншого боку, в посттоталітарних країнах часто звучали вимоги завершити громадську дискусію про історичну пам'ять, «підвести ризик» під минулим, оголосити мораторій на його інтерпретації. Приміром, у Польщі такий курс асоціювався з т. зв. «жирною підсумковою ризикою», на підведенні якої наполягав перший демократичний уряд Т. Мазовецького. Прибічники подібної політичної лінії посилалися зазвичай на необхідність зберегти громадянський мир і цілісність національної свідомості, а також на пріоритет побудови «світлого майбутнього» перед подоланням «темного минулого».

Емоційність оцінок тоталітарного минулого може сягати максимуму, якщо з ним пов'язані не лише трагічні, а й героїчні сторінки

національної історії, певні історичні досягнення – реальні чи удавані. Зокрема, важливим складником російського неоімперського дискурсу є не лише реабілітація, а останнім часом, і справжня глобалізація постаті Й. Сталіна та сталінської доби загалом. Зусиллями кремлівських ідеологів і пропагандистів він постає як найбільш успішний очільник імперії, під керівництвом якого Росія здобула найславнішу в своїй історії воєнну перемогу та досягла піку своєї великодержавної могутності. Тож нині сталінська внутрішня, а надто зовнішня політика нерідко подаються як зразок для сучасної Російської держави.

Натомість, на Заході крах радянського комуністичного режиму зумовив поєднання суперечливих тенденцій в осмисленні проблеми тоталітаризму. З одного боку, відбулося загальне зниження уваги до цього феномена, певна маргіналізація відповідних студій, з іншого – набула подальшого поширення практика констатації «тоталітарності» найрізноманітніших явищ і тенденцій суспільного життя, навіть не пов'язаних безпосередньо зі сферою політики.

На тлі девальвації та ревізії поняття тоталітаризму однією із засадничих в осмисленні цього феномена залишається проблема його співвіднесення з конкретними політичними ідеологіями та реаліями сучасності. Ще на думку неомарксистів Франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Горкгаймер, Г. Маркузе, Е. Фромм, В. Бенямін) притаманні індустріальному суспільству культурна уніфікація, зниження критичності мислення та подальше стирання межі між приватним і публічним існуванням тягнуть за собою сповзання у тоталітаризм. Тоталітарні тенденції здатні парадоксальним чином поєднуватися з нео-/ліволіберальним ідеологічним «мейнстримом» – відтак уже не є оксюмороном вислови «ліберальний тоталітаризм» або «тоталітарний лібералізм».

У 2000-х рр. американськими дослідниками (Ш. Волін, Дж. Сакко, К. Хеджес) започатковується поняття «інвертованого» (перевернутого, зворотного) тоталітаризму для позначення гіпотетичної нової форми державного устрою, що постала в США на межі ХХ–ХХІ ст. На відміну від «класичного», інвертований тоталітаризм виростає зі стійких демократій разом із появою колективного ворога та посиленням могутності корпорацій, а своєю метою має здобуття

зиску через нейтралізацію політичної активності громадянського суспільства, солідаризацію крупних ЗМІ із створенням ілюзії свободи слова, використання демократичних інститутів у вузько корпоративних інтересах, експлуатацію неблагополучних груп населення, інтернаціоналізацію та підпорядкування влади міркуванням економічної користі.

«Перевернутий» тоталітаризм розглядається як система, де корпорації зіпсували та підкосили демократію, а економіка переважає політику. Всі природні ресурси і живі істоти перетворюються на товар й експлуатуються великими корпораціями аж до межі краху, оскільки надмірне споживання та сенсаційність заколисують і маніпулюють громадянами, змушуючи їх відмовитися від своїх свобод і права участі в урядуванні. Як і класичний тоталітаризм, його «обернений» різновид характеризується тенденцією до домінування, опертям на страх, превентивні війни та панування еліти. Водночас, на відміну від ультрамобілізаційної тоталітарної «класики» (нацизм, сталінізм), такий режим передбачає перебування основної маси населення у стійкому стані політичної апатії. Пріоритетною, а насправді єдиною схвалюваною формою громадянської активності є голосування (вибори, референдуми). При цьому абсентеїзм, низькі показники виборчих процесів в умовах суто ілюзорної демократії часто подаються як ознака «зрілості» суспільства, його здатності не залежати від влади та політичної кон'юнктури.

Одночасно, в контексті можливостей цілковитого контролю за життям людей шляхом нічим не обмеженого використання новітніх електронних технологій (зокрема штучного інтелекту) поширюється словосполучення «цифровий тоталітаризм». Так само глобальні, а подекуди й у повному сенсі тотальні протиепідемічні заходи під час пандемії COVID-19 сприяли появі неологізмів «біототалітаризм», «медичний тоталітаризм» тощо.

Однак, на цьому тлі небезпечною тенденцією стає змістова девальвація концепту «тоталітаризм» (поряд із аналогічним знеціненням, профанацією таких понять, як «диктатура», «репресії», «геноцид» тощо в постмодерному дискурсі). Надміру широке застосування терміну «тоталітаризм» і визначення «тоталітарний» поза власне політичним знанням з необхідністю веде до вихолощення

та «розмивання» самого поняття тоталітаризму і, зрештою, до його дискурсивної маргіналізації.

Отже, нині дійсність лише засвідчує життєздатність терміну, який набуває дедалі нових семантичних навантажень. Евристичний потенціал поняття «тоталітаризм» на сьогодні ще далеко не вичерпано, а його актуальна семантика – як і трансформація самого традиційно позначуваного ним політичного феномена в сучасному світі – поза сумнівом, вимагають подальших ґрунтовних досліджень.

1.2. Джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження

Логіка наукового дослідження підказує, що вивчення будь-якого об'єкта дослідження слід розпочинати з його категоріальної приналежності. Ще більш виправданим такий підхід буде видаватися у нашому випадку, оскільки категорія «тоталітаризм» є не лише багатограним, але й неоднозначним поняттям у суспільній свідомості різних верств населення, особливо країн пострадянського простору. Цю обставину, на наш погляд, слід завжди мати на увазі при визначенні основних проблем суспільно-політичної трансформації колишніх радянських республік та вивченні політичних практик і суспільних моделей, спрямованих на подолання тоталітарного спадку СРСР у цих країнах.

У працях з питань тоталітаризму, а це переважно дослідження в рамках соціально-гуманітарних наук, насамперед політичної філософії, існують різноманітні визначення цього поняття. Узагальнивши їх, можна прийти до такого визначення: «Як політико-правове явище тоталітаризм (франц. *totalitarisme*, італ. *totalitario*, від пізньолат. *totalis*, лат. *totus* «весь, цілий, повний»); потім за асоціацією з *autoritario* «тоталітарний») означає такий політичний режим (як сукупність способів та методів здійснення політичної влади), що прагне до повного (тотального) контролю держави над усіма сторонами життя суспільства та особистості». Іншими словами, тоталітаризм як одна з форм функціонування державної влади, що не залежить від державного ладу, характеризується таким політичним

устроєм, при якому вся влада зосереджена в руках певної групи людей, яка здійснює повний контроль над усіма сферами життя суспільства при фактичній ліквідації конституційних прав та свобод і спирається на репресії стосовно опозиції. Близьким до поняття «тоталітаризм», але не ідентичним йому, є категорія «авторитаризм» (франц. autoritarisme, від лат. autoritaris – влада, вплив) – антидемократична система політичної влади, що характеризується зосередженням у руках однієї особи або невеликої групи осіб необмеженої влади, яка спирається на репресії і терор.

Об'єктивно виникнення тоталітаризму зумовлене динамікою індустріального суспільства, яка кардинально вплинула на руйнування структур традиційного суспільства і формування масового суспільства. Суб'єктивні передумови тоталітаризму – соціальне відчуження населення і його прихильність до проєктів радикального перевлаштування соціуму, що з'явилися у період між двома світовими війнами. Соціальною базою тоталітаризму стали маргінальні та люмпенізовані групи і прошарки населення, найсприйнятливіші до пропаганди адаптованих тоталітаристських доктрин.

Тоталітаризм розглядається переважно як явище політичного життя ХХ ст. і, перш за все, характеризує такі авторитарні системи державного управління і політичні течії, як нацизм (націонал-соціалізм) і сталінізм. У порівняльній політології тоталітарна модель часто застосовується для описання інших типів автократичного правління, наприклад італійського фашизму. В сучасних умовах окремі риси тоталітаризму, на думку дослідників цього явища, властиві політичному життю ряду держав з режимом одноособової влади; вони також можуть виявлятися в різноманітних формах у демократичних країнах.

Термін «тоталітаризм» зародився на початку 1920-х рр. для характеристики режиму Б. Муссоліні. Цей термін використовували як прибічники італійського фашизму (Муссоліні та філософ Дж. Джентіле говорили про тоталітаризм фашизму й тоталітарної сутності фашистської держави), так і його критики (ліберальний політичний діяч Дж. Амендола). Концепцію тоталітаризму розвивав у своїй політичній філософії 1930-х рр. К. Шмітт. Після Другої світової війни термін «тоталітаризм» у політичній філософії став вжива-

тися виключно в негативному смислі. К. Поппер у праці «Відкрите суспільство і його вороги» (1945 р.) протиставив тоталітаризм ліберальній демократії. Праця Х. Арендт «Витоки тоталітаризму» (1951 р.) сприяла оформленню теорії тоталітаризму, в якій центральне місце було приділено впливу офіційної ідеології, що прагнула пояснити всі аспекти людської діяльності. Тоталітарна модель держави зазнала критики в працях Ж. Желева «Фашизм. Тоталітарна держава» та М. Джиласа «Обличчя тоталітаризму».

У працях К. Фрідріха «Тоталітарна диктатура і автократія» (1965 р., у співавторстві з З. Бжезинським) і «Розвиток теорії та практики тоталітарних режимів» (1969 р.) були сформульовані ознаки тоталітаризму, які вважаються класичними: наявність однієї всеохоплюючої ідеології, на якій побудована політична система суспільства; наявність єдиної партії, як правило, керованої вождем; надзвичайно велика роль державного апарату; контроль держави над усіма сферами суспільного життя; відсутність плюралізму в засобах масової інформації і запровадження жорсткої ідеологічної цензури; виключна роль державної пропаганди, що здійснює маніпуляцію масовою свідомістю населення; масові репресії та терор з боку силових структур; знищення індивідуальних громадянських прав і свобод; централізоване планування економіки.

Подальша дискусія навколо концепції тоталітаризму зосередилася на визначенні його основних ознак і на виявленні подальших форм трансформації тоталітаризму в сучасному суспільстві. У цьому контексті особливий внесок у розробку концепції тоталітаризму належить представникам Франкфуртської школи – В. Беняміну, Т. Адорно, М. Хоркхаймеру, Г. Маркузе, Е. Фромму. У своїй критиці сучасного індустріального суспільства представники цієї школи вважали, що буржуазне класове суспільство перетворилося в монолітну безкласову і тоталітарну систему. Сучасне суспільство технократичне, його свідомість знаходиться під контролем засобів масової інформації та розповсюджуваних ними хибних цінностей, головна з яких – культ споживання. Основна характеристика тоталітаризму в такій концепції – стирання меж між приватним і публічним існуванням.

Негативний досвід тоталітарних суспільств ХХ ст. все виразніше й переконливіше приводив і християн, перш за все католиків,

до критики тоталітаризму та схвалення демократії як суспільного устрою, за якого народ істотною мірою є відповідальний за склад і рішення влади та може обмежувати свавілля правителів. Важливу роль в обґрунтуванні зв'язку католицької традиції з демократією відіграв Ж. Марітен, який знайшов у томістській традиції аргументи на користь цього соціально орієнтованого суспільного устрою. Ж. Марітен та деякі інші церковні мислителі запропонували нову політичну філософію, яка лягла в основу християнсько-демократичних партій Європи та Латинської Америки в період після Другої світової війни: демократія – не просто одна з можливих форм управління, а політичний устрій, що найбільш відповідає людській природі та християнським цінностям.

У рамках цієї розвідки вбачається доречним розкрити відношення Ватикану до проблеми тоталітаризму, що є малодослідженим у сучасній історичній науці.

Хоча раніше Ватикан з недовірою ставився до тенденцій демократії в політиці (чому сприяли конкретні політичні обставини європейської історії XVIII–XIX ст.), подібні погляди католицьких мислителів позитивно вплинули на позицію Святого Престолу як керівного органу Католицької церкви щодо демократії, прав і свобод людини та їх юридичного захисту. Отож при розгляді критики тоталітаризму та його проявів у добрій нагоді можуть стати (особливо при аналізі державно-церковних відносин та дотриманні релігійних прав і свобод у певних країнах) праці католицьких мислителів та офіційні документи Святого Престолу, під яким згідно з канонам 361 Кодексу канонічного права (що являє собою корпус юридичних норм загального та універсального характеру для регулювання діяльності Католицької церкви латинського обряду) 1983 р. розуміється не лише Папа Римський, але також і Державний (Папський) секретаріат та інші установи Римської курії, якщо з самої суті справи або з контексту не впливає інше. Таким чином, під терміном «Святий Престол» розуміється у вузькому значенні лише Папа Римський, а в широкому смислі – Папа Римський разом з Римською курією. Остання ніколи не діє за власним правом і за власною ініціативою, а лише від імені Папи Римського, від волі якого в усьому залежить порядок її роботи. За своєю природою

Римська курія є знаряддям в руках Папи, і вся її влада впливає з цієї обставини. Римська курія, таким чином, є, по-перше, церковним органом, тому що отримує повноваження від Папи Римського, по-друге, службовим органом, оскільки допомагає служінню Папи Римського, і, по-третє, заступницьким органом, бо діє не за власним правом і за власною ініціативою, а від імені Папи Римського.

Усі юридичні акти Святого Престолу одночасно розглядаються як акти Католицької церкви, що обумовлено специфічною природою взаємозв'язку між цими інститутами та фактичним злиттям їх правових порядків (це впливає з параграфу 1 канону 113 Кодексу канонічного права). Природа і характер взаємодії цих двох суб'єктів – Католицької церкви (як цілого) і Святого Престолу (як частини) такі, що будь-яке право, що визнається за Святим Престолом, одночасно визнається і за Католицькою церквою, і навпаки, будь-яке право, що визнається за Католицькою церквою, одночасно визнається і за Святим Престолом, який є вищим керівним органом цієї церкви і представляє її як суб'єкт міжнародного права на міжнародній арені. Фізичним носієм суверенітету Святого Престолу виступає Папа Римський, який на здійснення своєї верховної влади управління та учительства видає офіційні документи, що згідно з наданими їм характером і формою мають різні найменування. У контексті нашого дослідження найбільший інтерес становлять соціальні енцикліки (окружні послання) Римських пап, що виражають ставлення Католицької церкви до найбільш важливих проблем суспільства, політики та економіки, а також документи II Ватиканського собору з порушеної проблематики.

Відразу слід зауважити, що Католицька церква нечасто використовує термін «тоталітаризм» у своїх офіційних документах. Разом з тим, загроза поступового становлення тоталітаризму в нових політичних реаліях того типу режиму правління, який виник у XVIII ст. як регулярна абсолютистська держава, з одного боку, чи був сформований Французькою революцією, з іншого боку, була розпізнана Католицькою церквою вже в середині XIX ст. У «*Syllabus errorum*» (латиною «Перелік помилкових поглядів») – документі, виданому Папою Римським Пієм IX як додаток до енцикліки «*Quanta cura*» 8 грудня 1864 р., була засуджена теза, яка стверджувала, що «держав-

ва, як початок і джерело будь-якого права, користується правом, яке не обмежене жодними рамками» (п. 39). Різка зміна політичної ситуації на початку ХХ ст. і поява нових державних і суспільно-політичних систем (націонал-соціалізм, комунізм) привела Католицьку церкву до необхідності висловити свою точку зору на природу цих явищ. Опубліковані Папою Пієм ХІ у березні 1937 р. енцикліки «*Divini Redemptoris*» і «*Mit brennender Sorge*» були сприйняті як чітке і відкрите засудження тоталітарних режимів та їх ідеологічних систем. Хоча ці енцикліки не містять аналізу політичної природи цих тоталітарних режимів, вони однозначно засуджують укорінену в них ідеологію. Не торкаючись безпосередньо політичних аспектів тоталітаризму, Пій ХІ характеризує атеїстичний комунізм як «спотворений по суті», у доктрині націонал-соціалізму він засуджує загрозу маніпулювання свідомістю людей за допомогою ідеологічного обману, презирства до самої людської істоти і язичницького прояву культури сили та влади. Це відсторонення від аналізу політичного аспекту тоталітаризму Пій ХІ пояснив таким чином: «Зараз відбувається битва не політична, вона моральна і релігійна» (енцикліка «*Non abbiamo bisogno*», 1931 р.). Оскільки тоталітарна держава за визначенням заперечує ідею та владу Бога, ставлячи себе на Його місце, вона не може поважати гідність і права людини.

Даний підхід до критики природи тоталітаризму був розвинутий у документах ІІ Ватиканського собору – в пастирській конституції «*Gaudium et spes*» і в декларації про релігійну свободу «*Dignitatis humanae*». Конституція «*Gaudium et spes*» засуджує як «нелюдські» тоталітарні чи диктаторські форми політичної влади, оскільки вони порушують права людини або громадських об'єднань (п. 75). Засудження всіх форм тоталітаризму стало однією з головних тем в соціальних документах Папи Іоанна Павла ІІ. В енцикліці «*Centesimus annus*» (1991 р.) Папа протиставляє тоталітаризм принципу правової держави, в якій «вища влада належить закону, а не свавільству окремих осіб» (п. 44). «Культура і практика тоталітаризму передбачають заперечення Церкви. Якщо держава або партія складуть надто високу думку про себе, ніби вони здатні привести історію до досконалого блага, і поставлять себе вище всіх цінностей, вони не терпітимуть, щоб хто-небудь утверджував об'єктивні

критерії добра і зла, що не залежать від волі влади, бо тоді можна було б перевірити їх дії [...]. Ось чому тоталітаризм намагається знищити Церкву чи хоча б підкорити, зробити її знаряддям свого ідеологічного апарату» (п. 45). Цієї ж проблеми торкається у книзі «Церква, екуменізм і політика: Новий досвід в еkleзіології» (1987 р.) кардинал Й. Ратцінгер (майбутній Папа Бенедикт XVI). Він охарактеризував ідеологічну державу як тоталітарну. Держава, на його думку, «неминуче стає ідеологізованою, якщо не урівноважується вільним і суспільно визнаним авторитетом совісті. Коли не існує такого роду дуалізму, виникнення тоталітарної системи неминуче».

Більшість праць вищеназваних та інших авторів, які досліджували тоталітаризм, а також офіційні документи Католицької церкви, які торкаються цього політико-правового явища, незважаючи на те, що минуло не одне десятиліття з часу появи на світ деяких з них, і донині не втратили своєї актуальності. Тому й не дивно, що офіційні документи Католицької церкви з порушеної проблематики активно використовуються науковцями (переважно зарубіжними, для вітчизняних в силу різних причин вони й надалі залишаються здебільше *terra incognita*, хоча існує нагальна потреба у введенні їх в науковий обіг) при проведенні відповідних досліджень.

Водночас, при вивченні тоталітаризму та практик подолання тоталітарного спадку в країнах пострадянського простору не слід, на нашу думку, обмежуватися лише доробком вітчизняних і зарубіжних авторів (які, як нами вже було зауважено, займалися цією проблематикою переважно в рамках соціо-гуманітарних наук, насамперед, політичної філософії). Потрібно також звертатися, на наш погляд, до аналізу нормативно-правової бази названих країн, офіційних документів Святого Престолу, а також укладених цими суб'єктами міжнародного права міжнародних договорів (у тому числі конкордатів), які мають пріоритетне значення порівняно з національним законодавством, акцентуючи при цьому особливу увагу на вивченні адміністративної практики їх застосування, особливо в сфері дотримання прав і свобод людини та громадянина у конкретній країні.

Аналіз практик подолання тоталітарного спадку в країнах пострадянського простору тісно пов'язаний, на нашу думку, з питан-

ням методології, адже визначення предмета дослідження органічно пов'язане з проблемою вибору відповідного інструментарію, засобів і напрямів його пізнання. А вирішення проблеми вибору, в свою чергу, передбачає визначення методології дослідження в цілому та підбір конкретних методів, які б відповідали сутності об'єкта. Як наголошує Д.А. Керімов, методологія є явищем інтегральним, таким, що об'єднує низку компонентів: світорозуміння і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони і категорії, загальні та конкретно-наукові методи. Їх не можна зводити до якогось одного компонента без шкоди для інших. При цьому, як зауважує Ю.І. Римаренко, методологія є «не просто набір методів або й навіть їх система, а певним чином сформована ідеологія науково-аналітичної роботи, що базується на певних припущеннях, ідейно-теоретичних засадах, ціннісних постулатах, які загалом задають науково-пізнавальний горизонт (парадигму) відношення людини до світу, суб'єкта до об'єкта, що вивчається та змінюється у процесі людської діяльності».

Водночас, на думку професора П.М. Рабіновича, при виборі методологічного інструментарію необхідно керуватися трьома постулатами: 1) об'єктивною обумовленістю обраних методів дослідження; 2) необхідністю встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певних об'єктивних критеріїв; 3) спроможністю дослідницького методу наближати до розкриття соціальної сутності явищ, що вивчаються, а не призводити до приховування, затушовування їх.

При цьому обрані методи повинні являти собою шляхи вивчення, способи пізнання відповідних суспільних відносин, засоби отримання про них нових знань та їх логічну класифікацію і згрупування з метою систематизації для подальшого вивчення. Втім, будь-який окремий метод сам по собі не зможе забезпечити досягнення бажаних результатів, потрібно його вміло застосовувати, оскільки істинність результатів дослідження, насамперед, залежить від правильності обраного дослідником шляху. «Будь-яке дослідження є науковим, якщо воно є істинним, тобто якщо відображає реальність глибоко і повно, точно й адекватно і на цій основі не лише пояснює сьогодення, а й передбачає контури майбутнього...».

Отже, заради отримання найбільш достовірних наукових результатів дослідження особливостей демонтажу тоталітарного спадку пострадянських країн у 1990-х роках слід, на нашу думку, спиратися на відповідний доробок зарубіжних і вітчизняних дослідників (як світських, так і церковних) з цієї проблематики, необхідну нормативно-правову та договірну базу названих вище суб'єктів міжнародного права і застосувати комплекс філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціально-наукових методів для аналізу суспільно-політичної трансформації колишніх радянських республік протягом останніх 30 років їх незалежного існування з метою використання набутого ними позитивного досвіду для потреб вітчизняного державного будівництва та розбудови громадянського суспільства в Україні.

1.3. Модернізація новопосталих держав Східної Європи: до питання методології дослідження

1989 р. поклав початок модернізаційному відродженню держав Східної Європи. Непростий шлях від радянських (соціалістичних) засад і схем розвитку до ринкових європейських пройшла і Республіка Польща, система модернізації якої на першому етапі незалежності спиралася на досвід, здобутий ще з часів вивільнення з-під російського царату.

Перший етап модернізації хронологічно окреслюємо періодом 1989–2004 рр., що визначаємо як шлях між трансформацією і модернізацією через інтеграцію. Однак при цьому необхідно враховувати, що польські модернізаційні хвилі до 1989 р. також мали місце, однак їхнє впровадження відбувалося тільки за одним вектором: від влади – до виконавців. Попередні ініціатори і впроваджувачі тої політики вважали, що сильна влада може реалізовувати подібні вольові рішення у прискореному режимі, не витрачаючи на них багато часу і за відсутності консультацій із народом. Спроби застосувати такий самий підхід, як і в попередній період, після 1989 р. стали неможливими.

Спрацьовували не плани, не реформи, а тільки конкретні програми, що формували державний механізм, який складався з кон-

кретних державних структур. Запропоноване нове приймалося і відповідно наповнювалося, або – в іншому випадку – відкидалося як елітами, так і громадянами, що не підтримували подібні пропозиції.

Модернізація, яка, безсумнівно, відбулася в Польщі протягом останніх двадцяти років, була швидше спонтанною, ніж контролюваною. Після 1989 р. польська схема наслідувала англосаксонську модель капіталізму в результаті певного збігу історичних та інших обставин. Польща пішла лібертаріанським шляхом – індивідуальної свободи та мінімізації розміру державного апарату, позначеним М. Фрідманом, який зробив польську реальність незграбно схожою в багатьох аспектах на американську модель капіталізму. «Польська держава, згідно з переконанням польських неолібералів, відмовилася від будь-яких проектно-планувальних функцій і перетворилася на поганого розпорядника власної банкрутської маси. Примітивно зрозуміла ліберальна ідеологія сприяла визнанню держави як гравця, який за визначенням став «лузером». Таку доволі жорстку оцінку польським перетворенням післявоєнного часу дає польський дослідник А. Шахай. Негативний наратив, пов'язаний із польськими реформуваннями, наводять й інші аналітики, на думку яких ідея спільного блага в Польщі була повністю дискредитована, що й сьогодні підтверджується споживацьким ставленням польського суспільства до спільного простору чи захисту довкілля.

Дослідники модернізаційного процесу в РП виокремлюють декілька різновидів або складників модернізації, як-от: інтеграційна модернізація, політична модернізація, соціальна модернізація після падіння комунізму, економічна модернізація вільної ринкової економіки; конкурентоспроможна модернізація, що створює конкурентні підприємства; конструктивістська модернізація, що складається з різновимірних реформ тощо.

Поза різновидами відповідних перетворень дослідники, кожен за власним переконанням, окреслюють етапи модернізаційних впроваджень. Однак всі пошуки збігаються в хронології щодо окреслення основних етапів модернізаційних перетворень. Перший період модернізації: інтеграція як варіант модернізації – 1989–2004 рр. – складається з двох підетапів: перший – до середини 1990-х рр.

і другий – до 2004 р. Хоча чіткий поділ цих етапів на менші складники не є можливим, оскільки часто нововведення реалізовувалися паралельно. Таке підтверджується, наприклад, датою прийняття Конституції у 1997 р., створенням керівництва Комітету Європейської інтеграції у 1996 р., підписанням угоди про співпрацю з європейськими спільнотами 1991 р., а також прийняттям Копенгагенських критеріїв 1993 р.

Умовно початкові модернізаційні заходи можна поділити на етап системної трансформації – до середини 1990-х, для якого було характерним «стихийне, ринкове руйнування старої системи і спонтанне створення нової», і стадію «змішаного» перетворення. Зазначимо, що згадані етапи реформування державних систем задля наближення до євроінтеграції були характерними для всіх східноєвропейських країн, які активно посувалися до євробезпекових (НАТО) і євроінтеграційних (ЄС) структур.

На цьому етапі системної трансформації рішення згори впроваджувались у життя під явним тиском держави та зарубіжних інституцій. Для кожної країни було також чітко визначено програму з окресленими датами приведення національних економічної та політичної систем до стандартів високоінституціональної та бюрократичної системи Європейського Союзу.

Отже, перший з підетапів зазвичай називають «посткомуністичними перетвореннями», хоча це не було винятковим явищем, характерним тільки для Польщі. Термін «посткомунізм» є уживаним в публічних та наукових дискусіях всіх посттоталітарних країн Східної Європи та існує й донині. Найчастіше використовується в двох варіантах: як пряме продовження комуністичного режиму, як частка нової структури, з наголосом на спадкоємності еліт, які зберегли свої колишні переважно політичні позиції. Або як період відмови від комунізму в економічно-системній сфері, однак ще не завершений у сфері соціальних змін і культури, де події відбуваються набагато повільніше.

Водночас, у наступному відрізку часу – з середини 1990-х – відбулися найважливіші трансформаційні політичні та економічні зміни, напряму підпорядковані інтеграції з ЄС. Саме в цей період і відбувалася «модернізація через інтеграцію», оскільки ця ідея набула значен-

ня державного кредо й найголовнішої цілі всіх основних політичних сил країн, що проголосили курс на європейську інтеграцію.

Характерне для всіх потужне гасло «повернення до Європи» було спрямоване на отримання повноправного членства в Європейському Союзі. Таке переконання поділяла і більшість польського суспільства. Однак через дванадцять років після ліквідації в Польщі комунізму на поверхню вийшли антиінтеграційні тенденції (2001р.). Це підтверджується і статистичними даними. Якщо у 1989 р. переконання в необхідності інтеграції з ЄС було майже загальним, то від 1993 р. в країні почали вимірювати рівень підтримки поляками інтеграційних процесів. Протягом п'яти років цей показник тримався на рівні 70%, а у 1999–2002 рр. знизився до 53–62%.

Подібна ситуація спостерігалася і в Чеській Республіці. Якщо у 2003 р. за ЄС висловились 77% тих, хто голосував, то у 2015 і 2016 рр., за даними інформаційної агенції STEM, позитивно про ЄС висловлювалося менше 40% громадян Чеської держави, а у 2019 р. членство своєї країни в ЄС позитивно оцінювали близько 60% респондентів за даними опитування, проведеного Чеським радіо «Median», а за показниками інформаційних агенцій «Behavio», STEM і «Euroreum» – 56%. Серед країн Вишеградської групи – V4, Чехія відрізняється найвищим рівнем євроскептицизму. Причини закладені в тому, що на думку чеських політиків: «Ми втратили енергію прагнення у майбутнє, опинилися у стані невизначеності. У людей з'явилося відчуття, що все, що відбувається, не має сенсу, що ми вже нікуди не просуваємось. Поступово ми можемо опинитися у ситуації, коли нас на систематичній основі оточують інформаційним коктейлем із уламків дрібних банальностей».

У чому полягають причини подібного явища? Негативну роль в такій ситуації, що склалася, зіграло не тільки керівництво республіки, також інформаційні джерела й академічні кола, котрі замовчували проблеми і не виносили на загальне обговорення складних питань євроінтеграції, що стосувалися всього населення, тощо. Як бачимо, чеські аналітики шукають пояснення щодо негативів також у підходах науковців до висвітлення зазначених питань.

Щоб знайти відповіді на такі непрості закиди, звернімося до критеріїв проваджуваних пошуків та методології досліджень. Ме-

тодологічні підходи до дослідження модернізації в посткомуністичних країнах, що здійснюють національні та міжнародні наукові соціологічні і політологічні школи та аналітичні центри, різняться між собою, диференціюються відповідно до позицій замовників, мають різноманітне наповнення і демонструють своєрідне притаманне тільки їм бачення тих чи тих реформувань.

Перше питання, на яке намагаються відповісти практично всі дослідники, полягає у наступному. У чиїх інтересах проводитиметься модернізація, хто від цього виграє, а хто програє? Яке її уявне призначення? Таким чином вищезазначені питання вже припускають, що процесами модернізації взагалі можна керувати. Однак, таке припущення може бути спірним. Коли ми звертаємо увагу на світову історію, то бачимо, що у деяких випадках модернізація здійснювалася спонтанно в результаті функціонування капіталістичного ринку, майже не обмеженого втручанням держави (Велика Британія в ХІХ ст.), а в інших вона була контрольованою і нині контролюється державою (Республіка Корея).

Модернізація Польщі, як зазначалось, була швидше спонтанною, ніж контрольованою. Оскільки це так, то яким чином впроваджені модернізацією реформи спиралися й керувалися теоретичними надбаннями учених гуманітарної сфери людських знань і набутого досвіду? Проаналізувавши роботи польських аналітиків з теорії модернізації, що побачили світ до епохального для країни 1989 і 1995 рр., спадає на думку здогадка про повне ігнорування теоретичних розробок як польських, так і зарубіжних учених у сфері модернізації. І таке спостерігається практично у всіх країнах Східної Європи.

Повертаючись до методологічних засад дослідження особливостей модернізаційного процесу Польщі, зазначимо, що пошукові варіанти останніх років, застосовані у дослідженні політики модернізації як польських урядів, так і польського суспільства, в методологічній частині спираються на метод кейс-стаді. Поділ на політиків і суспільство є не випадковим, оскільки саме ці напрями формують кейси інформаційних джерел, якими користуються й до сьогодні польські аналітики. При цьому – перша група – аналізуються такі джерела, як: документи, закони, постанови, партійні документи

та стенограми виступів, дискусій, політичних дебатів тощо. Все, що пов'язано з владою.

Нагадаємо, що кейс-метод (англ. Case method, метод кейсів, метод конкретних ситуацій, метод ситуаційного аналізу) – техніка викладу матеріалу, що використовує опис реальних економічних, соціальних і бізнес-ситуацій. І покликана така техніка навчати і пояснювати, як досліджувати ситуацію, допомогти розібратися в суті проблем, запропонувати можливі рішення і вибрати найкращі з них. Кейси ґрунтуються на реальному фактичному матеріалі або ж наближені до реальної ситуації. Згідно з дослідженням, найбільшою популярністю користуються кейси, що спираються на «польові» напруцювання на відміну від кейсів, заснованих на вже опублікованих даних. Традиційно бізнес-кейс пишуть в партнерстві академічні працівники і менеджери компаній.

Сьогодні найбільшого поширення набули бізнес-кейси на основі досвіду праці північноамериканських компаній, оскільки саме там зародилася культура ситуаційного аналізу. Однак із кінця 1990-х діяльну роль у підготовці кейсів беруть учені європейського простору освіти, відчуваючи нестачу національних ілюстрацій до бізнес-завдань.

Активно користується методом кейс-стаді польські школи соціології і політології, представники яких залучають до своїх пошуків стратегічні державні документи і відповідні програми. Серед таких програм назвемо: Економічна програма – основні завдання та напрями, Стратегія для Польщі, Концепція «модернізації через інтеграцію», що містить наступні формули відповідних документів: Європейська угода, Копенгагенські критерії, Біла книга Польщі та ЄС, пакет Сантера і Лісабонська Стратегія. При цьому до вивчення документів польських урядів пострадянської доби та інших державних установ застосовується також метод аналізу і синтезу.

Поза інформацією політичних структур наступний різновид документів являють статистичні розробки Центрального статистичного управління – GUS, і об'ємна інформація Організації економічного співробітництва та розвитку. Центральний статистичний офіс (пол. Główny Urząd Statystyczny, GUS) – національний орган статистики Польщі, центральний орган державної адміністрації,

що надає достовірну, об'єктивну та систематичну інформацію про соціально-економічну ситуацію в країні. Центральний статистичний офіс веде кілька загальнодержавних реєстрів, зокрема Державний Реєстр Суб'єктів Економічної Діяльності (пол. Krajowy Rejestr Urzędowy Podmiotów Gospodarki Narodowej, pl: REGON), Державний Реєстр Територіального Поділу Країни (пол. Krajowy Rejestr Urzędowy Podziału Terytorialnego Kraju, TERYT), стан населення, зокрема переписи населення.

Відповідно до рейтингу Open Data Inventory (ODIN), який оцінює ступінь доступності та відкритості даних, що надаються національними статистичними відомствами, Головне статистичне управління Польщі піднялося на 2-е місце серед 187 національних статистичних відомств світу. Високий результат польської офіційної статистики – загальний показник склав 85 балів і був лише гіршим за показник Сінгапуру – був зумовлений такими результатами: 81 бал за доступність тематичного охоплення опублікованих даних і 89 балів за рівень відкритості даних. Найвищі оцінки доступності даних та рівень їх відкритості отримали в економічній статистиці – 93 бали, у сфері екологічної інформації – на рівні 86 балів, а у сфері статистики соціальних питань – 78 балів. Окрім наявності на веб-сайтах та в базах даних інформації з різних сфер соціально-економічного та екологічного життя, відмічається відкритість використовуваних форматів, доступність і можливість комп'ютерного зчитування даних.

Наступний ресурс, що використовується для аналізу модернізаційного процесу в Польщі, є документація Організації економічного співробітництва та розвитку (англ. ОЕСР, Organisation for Economic Co-operation and Development), яка протягом майже десяти років досліджувала функціонування державної економічної системи, різноманітного досвіду та умови проживання людей і стану домогосподарств. Ключовою тематикою діяльності організації визначено такий напрям, як «добробут і прогрес». В рамках програми в травні 2011 р. було започатковано ініціативу «Краще життя», яка збирає інформаційні дані за двома основними складовими: оцінка рівня життя в розвинутих країнах та інформування про власне життя – тобто кожної окремої країни, народу, спільноти. За отрима-

ними даними визначається індекс життя. Ініціатива «Яке життя?» є звітом, що надає всебічну картину добробуту в країнах ОЕСР та в інших державах, спирається на факти про матеріальні умови людей і якість життя населення. Таким чином індекс кращого життя є інтерактивний веб-інструмент, який дозволяє громадянам вимірювати і порівняти добробут у країнах відповідно до значень, які вони надають різним вимірам благополуччя людей.

Як і всі країни-члени, уряд Польщі має постійну делегацію в ОЕСР, до складу якої входять посол і дипломати. Як член Ради, посол Польщі, консультуючись зі своїми колегами, погоджує програму роботи, яка описана в річному звіті, і встановлює обсяг річного бюджету, внески якого оцінюються відповідно до відносного розміру економіки кожної країни. Члени польської делегації спостерігають за роботою різних комітетів ОЕСР, а також за діяльністю Міжнародного транспортного форуму (ITF), учасником якого також є і Польща. Таким чином делегації відіграють життєво важливу комунікаційну роль у забезпеченні зв'язку між Секретаріатом ОЕСР та національними органами влади. Вони представляють позиції своїх урядів на багатосторонніх переговорах, вказують сфери, у яких їхні уряди шукають досвіду ОЕСР, і намагаються сприяти поширенню рекомендацій ОЕСР у своїх країнах. Роблячи це, вони гарантують відповідність між роботою ОЕСР та проблемами, що викликають стурбованість в їхній державі.

Завдяки опитуванням країн та порівнянню із статистичними та економічними даними, ОЕСР надає своїм країнам-членам інструменти для аналізу та моніторингу їхньої економічної, соціальної та екологічної політики. Ця робота, яка охоплює весь економічний і соціальний спектр, не може бути здійснена однією державою. Окрім здійснення функцій економічної розвідки, ОЕСР є передусім форумом, де країни можуть обговорювати та ділитися національним досвідом, визначати найкращі практики та знаходити рішення для спільних проблем. ОЕСР має робочі відносини з більш ніж ста економіками, що не є учасниками організації.

Особливістю польської методології є залучення до аналізу модернізаційних процесів моніторингових даних різноманітних структур і організацій, що опікуються проблемами суспільства.

Ці матеріали складаються з документів, що якісно віддзеркалюють результати моніторингу громадської думки, вивчають стан громадського середовища, уважно слідкують за «температурою» настроїв всіх груп і прошарків населення. Йдеться про документи спеціально створеного Центру досліджень громадської думки – CBOS.

Широке залучення саме моніторингових даних, що піддані системному аналізу, дає підстави вести мову про фактично нові підходи в дослідженні модернізації – неомодернізаційне бачення будь-якого явища. Особливої ваги і важливості цієї царини, як згадувалося, набули документи Центру досліджень суспільної думки – CBOS. Ця Фундація є спеціалізованим центром, який проводить репрезентативні опитування польського суспільства із всіх важливих соціально-політичних та економічних проблем. Переваги такого опитування полягають у набутому багаторічному досвіді CBOS, що був заснований у 1982 р. Від початку 1990-х CBOS проводить щомісячні опитування й перевірки, результати яких доступні всім зацікавленим. Унікальність CBOS визнав Сейм Республіки Польща, який на підставі Акту від 20 лютого 1997 р. надав організації статус незалежної фундації та доручив їй завдання проведення соціальних досліджень для суспільного використання. Відтоді за планами та якістю досліджень спостерігає Рада CBOS, до складу якої входять спеціалісти семи наукових установ та представники Сейму, Сенату, Президента Республіки Польща та Прем'єр-міністра.

Для збирання інформації CBOS застосовує різноманітні методи: проводить опитування населення Польщі – залежно від потреб – спеціальними одноразовими тестами. Випускає і розповсюджує наукові звіти, публікує монографії і книги тощо. Збірки досліджень CBOS містять дані про думку польського суспільства щодо соціальних настроїв, ставлення до влади, оцінку діяльності державних інституцій (зокрема Президента РП, Сейму та Сенату), довіру до політиків та партійні уподобання.

CBOS щороку публікує від 160 до 200 наукових актуальних звітів, які охоплюють усі питання, важливі для польського суспільства, а також публікує монографії і книги. Короткий виклад найважливіших результатів оглядових досліджень можна знайти в серії «Думки та діагнози» та в англійській серії «Polish Public Opinion»,

які є популярними серед клієнтів. Завдяки надійним процедурам контролю CBOS має чинний сертифікат Програми контролю якості інтерв'юера, виданий Організацією компаній з дослідження громадської думки та ринку (OFBOR), до якої Центр дослідження громадської думки належить від 1999 р..

Наступне спостереження за концептуальним наповненням дослідження модернізації полягає в тому, що накопичений матеріал з усіх перелічених вище джерел – кейсів, піддається теоретичному опрацюванню. Поза зазначеними теоріями дослідники пропонують і використовують концепції неомодернізації та концепції множинності сучасності, протиставляючи їх антитрадиціоналізму, який заперечує позитивну роль традиції у людському суспільстві. При цьому не виключають ідеї культурного плюралізму і політичної багатолінійності, що означає, що їх також можна використовувати для аналізу посткомуністичних та глобалізаційних аспектів модернізації. Отже, як бачимо, неомодернізаційні концепції можуть використовуватись основою для трактування проаналізованого кейсу урядової політики модернізації. Йдеться фактично про нові підходи в дослідженні модернізації.

Із розвитком незалежних держав Східної Європи з'являються національні проекти модернізації, які сполучаються з національними історичними традиціями і відповідними цінностями. Паралельно визнається, що модернізація може здійснюватися і без нав'язування західного досвіду, оскільки порушення рівноваги між сучасністю та традиційністю призводить до гострих суспільних конфліктів та невдач модернізації. Відповіді на це питання лежать у площині наступного інформаційного кейсу спостереження, а саме в джерелах євроінтеграційного походження. Саме ця думка знайшла підтвердження в документації Лісабонської Стратегії, що була оформлена в Польщі у вигляді Польського форуму Лісабонської Стратегії (Polskiego Forum Strategii Lizbońskiej).

Мета Лісабонського плану, прийнятого на десять років, полягала в тому, щоб зробити Європу найбільш динамічним і конкурентоспроможним економічним регіоном світу, що розвивається швидше, ніж США. Стратегія ґрунтується, насамперед, на припущенні, що економіка європейських країн максимально використовуватиме

інновації, засновані на масштабних наукових дослідженнях, особливо в сучасних галузях знань, які мали стати основною рушійною силою розвитку. Відповідно до 2010 р. було визначено такі цілі:

- інвестиції в дослідження та розробки (НДДКР) зростуть до 3% ВВП,
- бюрократія та перешкоди для підприємництва буде зменшено,
- відбудеться збільшення зайнятості до 70% для чоловіків і 60% для жінок.

У 2004 р. спеціальна група на чолі з колишнім прем'єр-міністром Нідерландів В. Коком підготувала звіт, у якому підсумовуються результати стратегії. Висновок виявився песимістичним: після Лісабонського саміту Європейський Союз ще більше відстав від США. У доповіді Кока головними причинами невдачі були названі «надто широка програма, погана координація, суперечливі цілі» та відсутність політичної рішучості з боку держав-членів. Однак велика кількість пріоритетів і вимірів стратегії виявилася рівнозначною відсутності будь-яких пріоритетів, а її реалізація – неефективною. Розрив у розвитку між ЄС і США не скоротився.

Після публікації звіту Кока Європейська рада підтвердила, що цілі Стратегії залишаються сильними і що керівництво Європейського Союзу заявило про т. зв. «перезапуск» Лісабонської стратегії. Заяви, пов'язані з перезапуском, уже критикувалися в 2004–2006 рр. як штучний фасад і без шансів на успіх. У 2009 р. прем'єр-міністр Швеції Ф. Рейнфельдт під час головування Швеції в Європейському Союзі визнав, що попри певний прогрес за рік до офіційного закінчення, цілей Стратегії не було досягнуто, а сама Стратегія виявилася провальною.

У 2010 р. реалізація Стратегії також була оцінена негативно. Прийнята в 2000 р. Лісабонська стратегія, яка передбачала, що Європа технологічно випередить США, закінчилася провалом. Витрати на науку в Європейському Союзі сьогодні в середньому становлять близько 1,9 % і роками не зростають, незважаючи на те, що Лісабонська стратегія передбачала у 2010 р. досягти рівня 3 % ВВП. Опубліковані Європейським союзом промислових і торгово-промислових палат (Eurochambres) дані свідчать про поглиблення відставання ЄС за рівнем ВВП, конкурентоспроможності та фінансування науки порівняно зі США на 20–30 років.

Однією з причин провалу Стратегії визнано також опір держав-членів обмеженню широких соціальних привілеїв, які забезпечують урядам підтримку наділених ними соціальних груп, але водночас породжують величезні витрати та обмежують конкурентоспроможність. Три чверті розриву в розвитку між ЄС і США пояснюються нижчим рівнем зайнятості в ЄС і коротшим робочим часом. За годину європеець виробляє товарів і послуг на 93% від того, що виробляє американець. Отже, європеець працює менше або не працює взагалі, заробляючи на соціальну допомогу. Як наслідок, національний дохід на душу населення в ЄС становить лише 70% від його рівня в США.

Із застосуванням зазначених вище теоретичних напрацювань, розширенням документації кейс-стаді відповідними джерелами Європейської Комісії та інформаційними даними центрів європейських досліджень Польський форум Лісабонської стратегії дійшов висновку, що головною слабкістю Європи є не проблеми з економікою, заснованою на знаннях, – що було підтверджено багатьма аналітичними викладками, які підкріплюють стратегію, – а проблемами з ринками праці. Вони, своєю чергою, як показують численні дослідження, є наслідком надмірно гіперболізованих систем перерозподілу доходів і надмірного захисту зайнятості, характерних для «європейської моделі». Все це спонукає європейців не працювати....

На заміну Стратегії було ухвалено іншу концепцію – «Європа 2020 – стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання». Цю довгострокову програму соціально-економічного розвитку Європейського Союзу на 2010–2020 рр. схвалено Європейською Радою 17 червня 2010 р., таким чином замінивши попередню стратегію, яка впроваджувалася у 2000–2010 рр. Нова стратегія відкрила дискусію про майбутнє економіки ЄС та напрями розвитку на основі досвіду та досягнень Лісабонської Стратегії.

Функції дослідження модернізаційних процесів включають не тільки аналіз механізмів їхньої реалізації, а й містять прогнози сценарії подальшого розвитку. Сьогодні суспільства нових країн оновленої Східної Європи намагаються віднайти себе в інтеграційному процесі, який із різних причин дещо загальмувався, визначити майбутній шлях просування до позитивних результатів інтеграції,

виробити консенсусну колективну думку щодо механізму контролювання процесів, що відбуваються. Вічна формула – куди йдемо і чого шукаємо – знову постала в своїй неприкритій загрозі перед усім європростором. Аналітичні інституції шукають прийнятну модель економічного та соціального устрою – культуру капіталізму, яка може бути прийнятною для більшості нової Європи. Настав час переорієнтувати процес новоевропейської модернізації зі стихійно-анархічного процесу на плановий процес і зробити свідомий вибір моделі капіталізму, яку бажає більшість.

Дехто прагне відмовитись від англосаксонської моделі на користь скандинавської, оскільки, як підтвердила практика, це найкращий варіант капіталізму та ліберальної демократії, який вдалося створити в межах західної цивілізації. Щоби прийти до цієї моделі, необхідно запровадити значний зсув до лібералізму в економічній і соціальній сфері. Отже, сучасну модель ультраанархізму в низах і консерватизму у верхах слід замінити на соціал-демократичну модель в засадах і ліберальну – в надбудові.

Нова модернізація також має спрямовуватися на боротьбу з соціальною несправедливістю, зменшення соціальної нерівності та усунення бар'єрів для доступу до освіти, а також до інформації. Нова модернізація покликана зробити державу активним учасником соціальної гри, визначити цілі суспільного розвитку, планування та прогнозування, втручання до сфери приватної власності і місцевого самоврядування. Створити умови для розквіту культури, науки та вищої освіти, що є недефективними інструментами постмодерної модернізації. І ці складники нової модернізації вироблятимуться з урахуванням не тільки згаданих вище теорій, а на всеосяжній практиці застосування і залучення всього суспільства. І тоді кейс-стаді пропозицій поповниться ноу-хау модернізаційними засадами передових ІТ технологій, які виважено і розумно – синергетично – керуватимуть майбутнім розвитком ЄС, де неодмінно знайдеться місце і для України.

1.4. Тоталітарний спадок пострадянських країн як виклик демократизації суспільств: ціннісний вимір

Одним з визначальних складників сучасних модернізаційних процесів і водночас їх якісним мірилом (якщо модернізацію розуміти в її постмодерному сенсі) є демократизація – перехід від недемократичних (авторитарних, тоталітарних, вертикально організованих) процедур і механізмів здійснення суспільного життя до демократичних або ж зростання потужності вже наявної форми демократії, дедалі більша активна участь усіх рівноправних за законом громадян держави та їх об'єднань у суспільному житті та контроль над державою з боку громадянського суспільства. Відтак будь-які модернізаційні процеси, навіть ті, що відбуваються у провідних країнах світу, корелюють з процесами демократизації. Інша річ, що така кореляція може бути прямою чи зворотною, а сам зв'язок модернізації та демократизації – це, радше, зв'язок між двома вимірами суспільної трансформації: техніко-технологічним і соціокультурно-політичним.

Розбудова державності країн, що постали на пострадянському просторі після руйнації СРСР, відбувалась у типових для посттоталітарних країн умовах тривалого панування стереотипів тоталітарного мислення, що мають велику інерційну силу й зберігаються ще довго по тому, як зникла генеруюча їх реальність. Тим більше, що й реальність, в якій опинилися нові незалежні держави, являла собою скоріше ціннісний вакуум, середовище деструкції минулого, однак не сприяла продукуванню новацій. Якщо «оксамитовим революціям» у більшості східноєвропейських країн (Угорщині, Польщі, Югославії, Чехословаччині, Болгарії, Румунії) передувало повільне «проростання» комунікативних – ринкових, ідейних, організаційних тощо – засад демократії (як-от, скажімо, тривале існування дрібного підприємництва в Угорщині й Югославії в епоху «розвинутого соціалізму»), що поступово формували зародки громадянського суспільства ще за панування в цілому соціалістичного ладу, то пострадянські країни поставали на місці руйнації політичного ладу і майже цілковитої відсутності подібних паростків.

Такі специфічні умови в азійській частині СРСР призвели до швидкого відродження притаманної їм до входження в СРСР арха-

їчної системи цінностей у державотворенні, що спричинило виникнення державних утворень на кшталт Туркменістану, де в середині 1990-х рр. тодішній президент Сапармурат Ниязов цілком серйозно проголосив метою державотворення побудову розвиненого феодалізму й цілеспрямовано почав трансформувати державні структури й засади державності згідно з проголошеною метою: перейменувавши збережену Комуністичну партію на Демократичну й очоливши її, запровадив, наприклад, десятину – обов'язкове відрахування десятої частки всіх доходів фізичних і юридичних осіб у партійну скарбницю. Прикладів таких дивних на погляд європейця «новацій» у дусі повернення до прадавнього минулого, у країнах азійської частини СРСР можна назвати безліч, і Туркменістан тут – лише особливо яскравий і граничний випадок. Власне, падіння тоталітарного ладу в більшості азійських республік СРСР призвело до архаїзації соціально-політичних структур, здійснюваної на ґрунті переформатування тоталітарної ж системи цінностей у відповідний – теж архаїчний бік.

По-іншому формувалася логіка державотворення в європейській частині колишнього Радянського Союзу. Територіальна наближеність до Європи й невикорінюваність закарбованих у культурну пам'ять, у мистецькі витвори та філософські концепти, ціннісних засад етнонаціонального буття, суголосних тим-таки європейським, справляли свій вплив. Вивільнені від імперського пресингу етнонаціональні джерела ставали щодалі більш доступні для широкого споживача культурного продукту і перетворювалися на відчутний чинник державотворення.

Водночас тривале панування далекої від європейськості системи цінностей, десятиліттями тоталітарно насадженої та ідеологічно підживлюваної, зберігало за собою ментальні форпости: ціннісні засади радянського соціуму не зникли разом з руйнацією СРСР. Таким чином, формування найновішої державності в Україні, Молдові, Грузії відбувалося в умовах протистояння й протиборства двох ціннісних систем, що, як виявилось, дуже швидко і не без вправного цілеспрямованого впливу північного сусіда отримали в кожній з держав свою територіальну й соціально-політичну локалізацію. Ціннісний розкол країн, робота над подоланням якого

державами практично не проводилася, зрештою призвів (у Молдові раніше за інших, в Україні – пізніше) до втрати ними державного суверенітету над частиною своїх територій. Водночас наявність загрозливого ціннісного розколу, принаймні в Україні, з очевидністю доводили соціологічні дослідження, що з 1994 р. й і до моменту окупації Росією частини її території у 2014 р. проводилися щорічно: 20 років поспіль частина України (Захід) виразно ідентифікувала себе в національних категоріях і маркером самоідентифікації особистості мала переважно культурні чинники, провідні ж категорії і маркери самоідентифікації на Сході України виразно тяжіли до соціального характеру.

Інший, соціально-політичний вимір розподілу ціннісних систем знайшов своє відображення у політичному структуруванні та, опосередковано, у правовому полі пострадянських країн Європи. Отримання ними незалежності «зверху» без формування необхідних передумов у вигляді визрівання зародків громадянського суспільства, призвели до довгого переважання в її залучених до державотворення політичних формуваннях носіїв тоталітарних стереотипів мислення й управлінських рішень. Майже в недоторканному вигляді довго зберігався кадровий склад «реалізаторів рішень» – представників вищої, а особливо середньої й нижчої ланки виконавців-чиновників, очевидно цілком байдужих до політичних маркерів, але таких, чий світогляд сформовано на ґрунті тоталітарних цінностей. Відтак у той час, коли більшість населення опинилася, так би мовити, між двох систем цінностей, його «елітарна» й особливо владно-виконавча частина все ще подеколи явно, інколи ж приховано й навіть не усвідомлювано протягувала до всіх сфер суспільного життя все ті ж тоталітарні цінності, часто – й до законодавчих актів і цілком систематично – до управлінської практики.

Варто зазначити й про відмінність ціннісних систем, що лягли в основу державотворення пострадянських країн. За В. Лефевром існує дві базові ціннісні системи (факт, який йому вдалося встановити емпірично й практично). Перша моральна-етична система, поширена, як показав В. Лефевр, серед представників суспільств відкритого типу (країн Західного світу – Європи й Північної Америки), головною цінністю має єдиничну особистість, від якої її

спільнота (будь-яка – не залежно від того, чи це держава, чи громада, чи нація або етнос, чи якийсь інше утворення на будь-яких засадах) є похідною. Цей основоположний принцип, це переживання одиничного як цінності, що прокинулося ще за часів античності (у давньосхідних цивілізаціях одиничне переживається як негативне й неналежне – як антицінність, що відбилося в культурних артефактах Давнього Сходу та його релігійних і філософських системах), зберігається й у християнському світі Середньовіччя. Отримує воно остаточну легітимність й легальність у добу Модерну і формує, так би мовити, «прикладні» або поведінкові вияви Першої морально-етичної системи – неможливість поєднання доброї мети з поганими засобами її досягнення та психологічна орієнтація її носія на пошук компромісу й порозуміння. За великим рахунком, культивована в європейському суспільстві Перша морально-етична система не сумісна з політичним і культурним месіанізмом.

Друга морально-етична система, притаманна суспільствам замкненого типу (до яких належать давньосхідні цивілізації, багато в чому – суспільства середньовічні, навіть європейські, і значною мірою – сучасні азійські (за деякими винятками, – хоч і ці винятки зберігають певні риси своїх історичних попередників) та цілковито відносяться держави тоталітарні, базується на протилежній ціннісній ієрархії. Тут верхівку ціннісної системи посідає спільнота, що до якої кожен її представник – лише похідний і вторинний. Спільнота – понад усе. А отже заради блага спільноти можна й треба жертвувати всім іншим. Принесення одиничного в жертву заради збереження спільноти в недоторканному вигляді – аж до фізичної самопожертви й, що значно страшніше, до жертвування іншими особистостями – обов'язок кожного її представника.

Основу тоталітарного буття становить така ціннісна ієрархія, за якої на верхівці цієї піраміди перебуває спільне, загальне, яке на практиці імперативно цілком і без залишку підпорядковує собі будь-яке одиничне й потребує його уніфікації та «підгонки під зразок». Тоталітарні системи дають якнайяскравіші приклади дії такої ціннісної настанови.

Одиничне, коли воно претендує на особність, на особливі потреби й прагнення, на дещо особливе, не цілком розчинене в спіль-

ному існуванні буття, є – сприймається і переживається – заздалегідь злочинним. Відтак будь-які паростки одиничного й особливого мають безжалюбно винищуватися як такі, що суперечать принципу надцінності спільноти і загрожують їй самим своїм існуванням. Звідси випливає не лише можливість жертвування будь-чим (у тому числі й іншими цінностями) задля досягнення блага спільноти, а й налаштованість на конфронтацію з представниками іншої спільноти – носіями іншого світогляду, інших цінностей, будь-якої іншості як такої. За такої ситуації найвища цінність – вона ж і єдина істина, добро й краса, і вона та, що належить його спільноті, носієм, речником та впроваджувачем якої він є. Не може бути двох істин, а відтак носій іншого світогляду, іншої думки, інших ознак, навіть носій інших – приватних – потреб має бути або поборений та інкорпорований у спільноту-цінність, або знищений.

У діалозі представників полярних ціннісних систем уважне ставлення представника Першої до співрозмовника сприйматиметься тим за підступ і нещирість, а аргументи на користь своєї принципової позиції – за конфронтацію. Натомість представник Першої системи буде дуже здивований і обурений тим, що на мирних переговорах опоненти нібито погоджувалися на пропозиції й були налаштовані конструктивно, однак після їх закінчення знехтували домовленостями. З погляду Другої морально-етичної системи задля досягнення мети (збереження надцінності) цілком схвалюваним є нехтування частковостями і застосування будь-яких засобів: адже мета виправдовує засоби. Що, однак, є цілковито неприпустимим і засуджуваним з позицій Першої системи.

Властива суспільствам з домінуванням Першої морально-етичної системи (вони ж – ринкові, вони ж – демократичні) апріорна світоглядна настанова на визнання розмаїття як цінності, визнання за Іншим його права бути таким як умови того, щоб мені бути самим собою, й є, за великим рахунком, вихідною ціннісною засадою існування громадянського суспільства як запоруки демократизації. У загальному виразі Перша (ринкова й демократична) система зростає з легітимності Іншого й іншості, легітимності різноманітності. Для Другої – різноманітність, як і феномен Іншого, є негативною цінністю, антицінністю, що має долатися. Ось ці «ціннісні ядра» і

становлять інваріанти ціннісних систем, утілення яких на практиці може бути доволі варіативним, оскільки пов'язане з їх транскрибуванням через притаманні певній спільноті (нації, етносу, локальній групі тощо) культурні паттерни. Варіативність політичної практики європейських країн, як і відмінність їхніх культур, за всієї спільності ціннісного ядра зумовлена широким полем варіативності і нетотожності знаково-символічних рядів, через які може виявлятися й виявляється спільне ціннісне ядро.

Специфікою дійсності пострадянських країн Європи тривалий час було й якоюсь мірою залишається досі співіснування, переплетіння й протиборство двох ціннісних ядер, двох морально-етичних систем, репрезентоване як по горизонталі – у територіальному їх розподілі, так і по вертикалі – у владних взаєминах. А проте, хоча болісність проблем трансформації від тоталітаризму до демократії й справді полягає в зміні системи цінностей, однак не лише не вичерпується нею, а й потребує зовсім інших, ніж пропагандистсько-виховних і нормативних підходів.

Комунікативні зміни, що й зумовлюють можливість і громадянського суспільства, і правової держави, як необхідних складників демократизації, і відповідної їм системи цінностей, є змінами, відповідальність за які може й повинна нести держава у вигляді забезпечення правових засад визнання за особою та об'єднаннями осіб права на самочинність та законодавче окреслення максимально широких рамок поля, на якому унеможливлено її ж, держави, втручання у волевиявлення цих суб'єктів. Отже наполегливе законодавче забезпечення полісуб'єктного характеру комунікації – не лише в політичній царині через запровадження й підтримання багатопартійності, не лише в економічній царині у вигляді усунення перешкод існування вільного ринку, а й в царині соціальній – як забезпечення широкого простору самочинності суб'єктів становитиме об'єктивну умову одночасного визрівання громадянського суспільства і – системи цінностей, на яких воно ґрунтується.

РОЗДІЛ II.

У ПОШУКАХ «ТРЕТЬОГО ШЛЯХУ»: ПОСТКОМУНІСТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ КОЛИШНІХ РЕСПУБЛІК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЧАСТИНИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

2.1. Імперський міраж Росії – назад в СРСР

Більше тридцяти років пострадянської доби у РФ були позначені невгаваючим пошуком «російської ідеї». Водночас «нові рубежі» очільники політичної номенклатури (але далеко не еліти!) уявляли по-своєму. Одні заявляли про доцільність запозичення світового досвіду соціально відповідальної держави, інші брутально перейнялися жадобою влади й власності, треті взялися за відродження великодержавності.

В результаті відбулося формування авторитарного олігархічного режиму з його подальшою еволюцією до тоталітаризму й фашизації суспільства. Стаття Путіна «Про історичну єдність росіян і українців» знаменувала собою скочування до ідеології, політики й практики нацизму у «остаточному вирішенні українського питання» на зразок гітлерівської стратегії «остаточного вирішення єврейського питання». І тут мало кого можуть переконати запевнення директора Московського центру Карнегі, члена Ради із зовнішньої і оборонної політики Росії Дмитра Треніна, що, мовляв, «у російській культурі немає місця расизму, а антисемітизм – державний і побутовий – вважається ганебним, осуджуваним явищем».

Що вже говорити про виправдання агресивної політики Росії щодо України. Той же Тренін цинічно заявляє, що широкомасштабне воєнне вторгнення в Україну переслідувало конкретну ціль: «вирішити силовим способом низку геостратегічних завдань в Україні і – ширше – на європейському напрямі в цілому. В політичному відношенні Росія зійшла з орбіти Заходу ще в середині 2000-х рр.; економічний та інтеграційний проект «Великої Європи» був оста-

точно похований в середині 2010-х, з тих пір ситуація стала погіршуватися. У лютому 2022 р. відбулося якісне зрушення: наростаюча конфронтація із Заходом набула форми опосередкованої війни Росії із США та НАТО на території України. Ця війна вписується в складний процес зміни світового порядку...».

Щоправда російські аналітики і не приховують того факту, що саме Росія, шляхом нагнітання хаосу, стала ініціатором ревізійного перегляду світового порядку: «Силові дії Росії в цьому контексті – розпочинаючи з війни на Кавказі в 2008 р. і особливо з української кризи 2014 р. – відіграли роль спускового гачка, що задавав геополітичні зрушення. Військова операція 2022 р. стала щонайважливішим рубежем. Точка неповернення у відносинах Росії з Америкою і Європою пройдена».

З огляду на зазначене слід аналізувати всі прояви поглиблення кризи в російському соціумі, які в подальшому можуть дати поштовх до осмислення глобальних зрушень у світі й наступного переосмислення основних напрямів можливої еволюції російського суспільства. Дати вичерпну відповідь щодо того, чи ця еволюція буде у бік європеїзації, чи навпаки – у бік азіатського способу життєдіяльності – на сьогоднішній день видається передчасним. Достеменно можна лише стверджувати, що насаджувані Кремлем тоталітарні тенденції унаочнюють поглиблення кризового стану Росії. І це має стати лейтмотивом подальшого наукового аналізу.

Наразі, доки в Кремлі править Путін, домінуючою є тенденція відмови від «позиціонування Росії не лише як великої європейської держави, невіддільної частини балансу сил на континенті, але і як складової частини загальноєвропейської цивілізації». Поки що протистояння Росії засадам європейської цивілізації пояснюється московськими аналітиками таким чином: колективний Захід не міг включити у свою спільноту настільки велику величину, не розхитавши основи своєї конструкції, а Росія, зі свого боку, не могла підпорядкуватися європейським правилам, оскільки, мовляв, самостійність Росії «тісно вплетена в її ДНК». А вже коли справа доходить до генетики, то підставою для повного розриву із Заходом стала не помилка, а сувора «необхідність для Росії сприймати себе не лише як окрему від Європи політичну одиницю, що об'єдналася

на західній платформі, але і як самостійну – насамперед, по відношенню до Європи – цивілізацію».

Україна ж навпаки – обрала шлях європейської цивілізованості. Росія тим часом проголосила себе окремою державою-цивілізацією. У поняття держави, брехливо декларують російські ідеологи, вона включила «насамперед, здатність утримувати в органічній єдності й рівності різномірні елементи. Це утримання можливе завдяки потужному державному началу, що відіграє роль надійного стрижня й гнучкого каркасу... Саме спільна держава є щонайважливішою цінністю для цієї складної цивілізації».

Отже, в даній ідеологемі знаходить свій вираз тенденція до фашизації країни, де не держава для людини, а людина для держави. А тим часом серед людей втрачається віра у систему цінностей, що сповідуються цією державою. Тож, щоб знайти пояснення процесу розпаду імперської держави, Дмитро Тренін вдається до таких пасажів: «Російська імперія розпалася не стільки під впливом тягара Світової війни, скільки внаслідок втрати віри й довіри верховній владі. Радянський Союз загинув не стільки в результаті дефіциту товарів у магазинах, скільки від брехливості офіційної ідеології, що дедалі більше розходилася з реальним життям». Де вже тут говорити про «органічну єдність і рівність різномірних елементів»? Нинішнє широкомасштабне вторгнення Росії в Україну стало наочним доказом того, що шовіністичні великодержавні заяви Кремля суголосні з людодержерською практикою.

Тим часом, успіхи Збройних Сил України засвідчили нездоланну силу українського народу, праведність обраного ним шляху до європейської цивілізованості. І це стало справжнім шоком для білякремлівських аналітиків. За словами голови президії Ради із зовнішньої й оборонної політики Федора Лук'янова, «Те, що розпочалося в лютому 2022 р., перевернуло зовнішню й оборонну політику, поставило усіх в умови, що здавалися неможливими ще декілька місяців тому, підвело ризику під епохою». Постало питання «про створення нової основи для розвитку», «формування не декларативного, а справжнього консенсусу, створення такої моделі взаємодії суспільства і держави, котра вивільнить енергію першого і забезпечить ефективне функціонування другого».

Тобто, перед Росією постали відвічні питання про систему цінностей, які традиційно не знаходили відповіді впродовж усієї історії, і до яких плин життя повертає щоразу після чергової кризи й суспільної смуті. Все настирливіше, хоча й обережно, серед найбільш довірених осіб Кремля, висловлюються думки, що «народу сучасної Росії належить переосмислити себе і свою країну, розібратися з основами самосвідомості й світобачення й визначитися з тим, куди має вести російський шлях».

До яких же висновків і прогнозів приходять російські аналітики з питань кризової політики? Прикметним є те, що вони з повагою ставляться до досвіду практичної політики ХХ і початку ХХІ століть: «Відмова від комуністичної ідеології й засудження злочинів радянського періоду не повинні заважати можливому використанню тих чи інших соціальних практик ХХ століття». При цьому аналітики закликають не відмовлятися від «історичних форм російської держави» – набутих чи то у формі Російського царства, чи Російської імперії, чи СРСР чи то перевидані у нинішній формі російської державності. Тоталітарна державність при тому має бути збережена, хоча й належним чином набути нового декору.

Які варіанти трансформації прогнозуються білякремлівськими аналітиками? По-перше, головною сферою, що визначатиме майбутнє Росії, мала б стати внутрішня політика. Санкційна політика Заходу принесла свої результати: Росія хоч-не-хоч змушена опиратися на власні сили. А ці форс-мажорні обставини несуть з собою ризики посилення мобілізаційних заходів і централізованого управління. Принаймні уже в нинішньому дискурсі відкидаються варіанти, що «за умов економічної війни та зовнішніх зусиль щодо ізоляції Росії можна зберегти курс у рамках «ринкової доцільності» й дотримання якихось глобальних правил, щоб потім повернутися до продуктивної взаємодії з колишніми/майбутніми партнерами – нинішніми супротивниками». Отже, курс на автаркію завідомо притлумлює ринкові відносини й посилює фактор «ручного управління».

Одночасно приходить усвідомлення того, що для посилення жорсткості авторитарного управління, на відміну від Китаю, пугінській Росії бракує необхідного економічного потенціалу. А тим

часом «суспільство і економіка знову кинуті в режим виживання». При цьому «держава не зможе компенсувати збитки від кризи, хіба що певною мірою для найбільш уразливих». І тут, зауважують аналітики, напрошується оптимальний вихід: забезпечення максимально можливої свободи для цього самого виживання.

Але чи є необхідний потенціал (та й бажання) самозабезпечення у широких верств російського населення, що звикло до державної «зрівнялівки» на певному рівні прожиткового мінімуму? Висновок Федора Лук'янова тут досить обережний: «Але ж свобода для громадян вимагає довіри: держави до них та їхньої до держави. З цим у нас завжди були проблеми у обидві сторони».

Відтак російські аналітики змушені визнати хронічний ґандж російського шляху «суверенної демократії» по-путінськи: відсутність належної здатності до самоорганізації суспільства. Держава завжди тримала процес зародження громадянського суспільства стриноженим. На певному етапі завжди приходила «тверда рука», яка слугувала успішним соціальним менеджером. Спроби ліберальних сил, сформувані громадянське суспільство на кшталт західного, після путінських зачисток «залишили неприємний присмак в усіх учасників і закінчилися нинішньою вакханалією «іноагентства». Коли ж громадянську складову суспільства береться оркеструвати сама держава, то зазвичай виходять чергові бюрократизовані структури під чиновницьким кураторством». Такий шлях не призводить до розширення можливостей самоорганізації суспільства.

Недовіра кремлівських володарів до здатності російського суспільства вдяти щось самостійно спонукає номенклатуру, сформовану здебільшого в середовищі спецслужб, вдаватися до звичних для них методів вирішувати назрілі проблеми країни шляхом «спеціальних операцій». У низці випадків такі дії давали певний результат, щоправда зазвичай при вирішенні завдань тактичного порядку.

Коли ж мова йде про завдання стратегічні, питання війни і миру, за словами Лук'янова, «така методологія стає ризикованою. Навіть якщо після прийняття «спеціальних рішень» суспільство мобілізується на підтримку засобами пропаганди. Так можна забезпечити лояльність, але не причетність. Між тим без причетності громадян розкрити потенціал держави за умов гострої кризи не вдасться».

Отже, перед внутрішньою політикою Росії у всій повноті поста-ла проблема створення нового балансу між суспільством і держа-вою, що був би заснований на якісно новому рівні довіри. До остан-нього часу вирішити це завдання не вдавалося.

Провал зовнішньополітичної авантюри проти України (та й де-мократичного Заходу в цілому) спонукав російських аналітиків до просування нових ідей і пропозицій. Як би це не було ризиковано, але висловлюються думки, що «для Росії на очікуваний період за-кінчується зовнішня політика у звичній нам формі. Звична форма – це багатолітня (ще з 1990-х рр.) робота щодо повернення нашої країни на значимі позиції у світі. Відновлення статусу замість того, що був втрачений із розпадом СРСР». Тут аналітики-пропаганди-сти втішаються тим, що всередині минулого десятиліття відбувся процес «вставання з колін», що знайшло свій вияв і у результатах «точкових операцій і економічних оборудок». На цих окремих на-прямах, вважають вони, «Росія добилася видного місця, хоча й не провідної ролі у міжнародній системі». Однак на якийсь значимий прорив сподіватися було малоюмовірно.

Брутальне вторгнення в Україну різко змінило пріоритети зов-нішньої політики: «Тепер це втрачає смисл. Напрацьоване за минулі роки почасти анульовано катаклізмом, почасти зберігає значення, але у значно меншій мірі, ніж в минулому. Світові зміни розпочали-ся (ота сама зрушена лавина) й інтенсивність їх така, що впливати на них наразі практично неможливо – не лише Росії, але й нікому».

Навряд чи в цьому судженні можна погодитись із російськими аналітиками. Впливатимуть на світовий розвиток країни, які дове-ли свою здатність забезпечити новітні технологічні зміни та висо-кий рівень життя й добробуту народу. Однак слід прислухатись і до нових суджень старих клеветів Кремля: «На зміну «зовнішньої по-літики» Росії приходить її «міжнародне становище» – навколишні обставини, на котрі слід реагувати: пристосовуватися, використо-вувати, стримувати, упереджувати тощо».

Отже, дехто в Росії зрозумів обмежені можливості формувати світ згідно російських лекал, а віддає перевагу пристосуванню до зовнішніх викликів і наявних внутрішніх можливостей. Насампе-ред до того, що місце Росії в світі не може не змінитися. Багато в

чому непередбачувано змінюється й сам світ. Російська агресія проти України порушила низку проблем, а далі потік подій набув уже власної динаміки глобального здвигу. Була перейдена точка неповернення при ймовірних багатоваріантних результатах.

Тож в Росії почали застерігати, що доведеться відмовитися від нахрапистої дипломатії, а більш зважати на реальний потенціал Росії у світовому контексті. Насамперед, мова може йти про саме виживання РФ, її розвиток, збереження себе в якості значимого елемента світового ландшафту. Іншими словами, майбутнє Росії, її місце на політичній карті світу залежатиме здебільшого від успіхів у внутрішній політиці, а не від окреслювання схем того чи іншого варіанту світоустрою.

Нині приходить розуміння того, що співвідношення сил у світі досить відчутно змінюється. Відтак і риторика російських аналітиків є іншою: «Наступна фаза розвитку Росії у світі буде тривати не тридцять років. Усе дуже прискорилося, і у найближчі пару років стане зрозуміло, на яку траєкторію вийде наша країна».

Початок осмислення й переосмислення ролі Росії у світі покладено. Коли і які будуть результати – прогнозувати поки зарано. На це все вельми потужно будуть впливати перебіг та результати подій нинішньої війни. Тож дочекаємось перемоги України.

2.2. Складне прощання з минулим: практики подолання залишків тоталітаризму в Україні у 90-х рр. ХХ століття

Подолання тоталітарного минулого є складовою процесів демократизації в Україні, які відбувалися після поновлення української незалежності. Вони були відображенням тогочасної ситуації в середовищі політичних еліт, в суспільстві і країні в цілому. Цей період слід розглядати у ширшому контексті розпаду Російської імперії, до якої належала значний час більша частина нинішньої України.

З одного боку, формальний відхід від тоталітарної комуністичної ідеології відбувся ще в рамках існування СРСР на тлі політичних та ідеологічних процесів, започаткованих «згори» у часи т.зв.

«перебудови» (рос. «перестройка») у 1985–1991 рр. З іншого боку, основні практики подолання тоталітарного минулого були започатковані на низовому рівні наприкінці 1980-х рр. – у дисидентському середовищі, серед вільнодумної національно орієнтованої інтелігенції (наприклад, Український культурологічний клуб (1987 р.), Народний рух України за перебудову (1989 р.) – як розвиток «перебудовних» ініціатив на українському ґрунті.

Після відновлення української незалежності демонтаж елементів тоталітарного минулого в Україні став болісним, тривалим і багатоаспектним процесом, в ході якого необхідно було паралельно і комплексно вирішувати такі взаємопов'язані завдання як декомунізація/дерадянізація та деколонізація/дерусифікація. При цьому у 90-х рр. ХХ ст. вони були частиною ще більш складних загальних процесів пострадянських трансформацій в Україні, коли у короткий період довелося одночасно вирішувати ще цілий комплекс інших – економічних, політичних, соціальних, світоглядних тощо – проблем різного ступеню складності, спрямованості та інтенсивності.

Свій відбиток на розвиток демократичних інститутів та процесів декомунізації в Україні наклало тривале перебування більшості її земель у статусі напівколонії чи колонії Російської імперії та СР-СР. Тобто, на відміну від переважної більшості країн колишнього «комуністичного табору», Україна та низка інших пострадянських країн зіштовхнулися з необхідністю не лише подолання комуністичного тоталітарного минулого, але й паралельно і комплексно вирішувати такі завдання як дерадянізація та деколонізація/дерусифікація. При цьому триваліший, на відміну від країн Балтії, період перебування України у складі СРСР додатково ускладнював їх вирішення.

Фактична перемога демократичного світу у «холодній» війні та розпад СРСР не створили історичних передумов для засудження злочинів комуністичного режиму в СРСР у рамках трибуналу, подібного до Нюрнберзького процесу (чи «Vergangenheitsbewältigung», «подолання минулого» у ФРН), попередній тоталітарний лад не був переможений ні зовнішньою силою, ні повстанням знизу, його було демонтовано представниками самої партійної еліти, що зіграло свою негативну роль у важкому подоланні тоталітарного спадку.

Ідея президента України В. Ющенка щодо створення Міжнародного трибуналу над злочинами комунізму за участі держав Східної Європи, що постраждали від комуністичних режимів (Росії, Польщі, Грузії, країн Балтії та ін.), так і не була реалізована на практиці.

За висновками експертів, історична політика в Україні до 2005 р. характеризувалася аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнктурний характер, проводилася у загальному річищі досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів.

З одного боку: відбулося переведення історичної освіти й науки на нові рейки; створення меморіалів для увічнення постатей і подій національної історії; відродження релігійного життя та інтегрування історії церкви в історичний наратив; формування історичної пам'яті про трагедії етнічних меншин – депортації кримських татар, Голокост тощо.

З іншого: розмитість, еkleктичність, двоїстість, нечіткість у ставленні до національного минулого; калькування меморіальних прийомів радянської доби; лавірування / компроміс між українською та імперсько-радянською моделями пам'яті; невизначеність конкретних цілей та пріоритетів; накладання на економічну та політичну кризу. На думку Ю. Зерній, така неоднозначність отриманих результатів часто сприяла «консервації у пам'яті нації імперсько-радянських стереотипів, посилювала регіоналізацію колективних уявлень про минуле».

Як наслідок цих особливостей політичних процесів, в Україні спостерігалось значне відставання декомунізаційних процесів від інших країн Центрально-Східної Європи, які належали свого часу до т.зв. «соціалістичного табору». На державному рівні реальна декомунізація розпочалася в Україні із запізненням на понад 20 років, коли Революція Гідності та відкрита агресія РФ проти України у 2014 р. знову активували й актуалізували це завдання. Фактично, декомунізація була унормована лише 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України пакетом законів, який набув чинності з 21 травня 2015 р..

Загальну практичну діяльність з подолання тоталітарного минулого у наративній, візуальній, ритуальній та інших сферах у 90-х

рр. ХХ ст. з урахуванням низових практик можна звести до таких основних напрямів:

– Відновлення історичної справедливості щодо репресованих у СРСР чи незаслужено забутих українських діячів науки і культури, політичних і громадських діячів, творів мистецтва тощо.

– Очищення публічного простору від маркерів та ідеологічних символів російської імперії та Радянського Союзу. Демонтаж меморіальних об'єктів/місць пам'яті (таблички, покажчики, пам'ятники, бюсти, панно тощо), закладених у радянські часи; перейменуванні топонімів і годонімів, названих на честь радянських (і частково – російських/імперських) державних та культурних діячів (В. Ленін, Г. Петровський, С. Кіров, Артем тощо), таких, що відображають комуністичну ідеологію чи пов'язані з СРСР, або таких, що є русизмами.

– Наповнення ландшафту населених пунктів новим ідеологічним змістом:

1) спорудження нових пам'ятників, монументів, меморіалів, меморіальних дощок та ін., присвячених подіям/постатям вітчизняної історії (монумент Незалежності, меморіал пам'яті жертв політичних репресій у Биківні, монументи Соборності у низці міст України, пам'ятник Святославу, меморіали пам'яті жертв голодоморів, пам'ятники М. Грушевському, Святославу Хороброму, П. Сагайдачному, Ярославу Мудрому, О. Гончару, Л. Курбасу, Шолом-Алейхему тощо);

2) відродження/відбудова втрачених у радянський час пам'яток історії та архітектури (Успенського собору Києво-Печерської Лаври, Михайлівського Золотоверхого собору, церкви Богородиці Пирогощі, Цвинтаря «Орлят» у Львові тощо).

– Розвінчання цілої низки радянських та імперських міфів («Велика перемога», «Велика Вітчизняна війна», «УПА – фашисти» «Росія – великий брат» тощо). Боротьба з локальними радянськими чи русифікаційними історичними міфами.

– Відхід від класового підходу в оцінці історичних подій, переосмислення (ліквідація «білих плям») цілої низки сюжетів вітчизняної та світової історії, які десятиліттями замовчувалися (колосальні втрати Червоної Армії, Голокост, Голодомор, політичні репресії тощо).

– Зміна переліку свят, поява релігійних свят, припинення святкування «Великої Жовтневої соціалістичної революції», поступовий відхід від відзначення «Великої перемоги», «початку Великої Вітчизняної війни», «Дня Радянської армії» тощо.

– Нормалізація мовного простору. Ліквідація диспропорції у частці мовлення українською мовою на радіо, телебаченні, перехід на дублювання іноземних фільмів українською мовою, де реальних успіхів було досягнуто також вже на початку ХХІ ст.

– Закладення традиції участі керівників держави, інших представників політичної та бізнес еліти, громадськості у нових комеморативних заходах, присвячених пам'яті жертв політичних репресій, героям визвольних змагань за незалежну Україну, митцям розстріляного відродження тощо.

– Дерадянізація законодавства, освіти, підручників та іншої навчальної літератури.

Процеси подолання тоталітарного минулого були в Україні тривалими і болісними, мали несистемний та суперечливий характер, і досі не є закінченими. Комплексність цих процесів зумовила їх незавершеність і фрагментарність. Дерусифікація та деколонізація не стали на цьому етапі логічним продовженням декомунізаційних процесів.

Тому необхідно поширити практики декомунізації на російську імперську спадщину. Через зміни до законодавства про пам'ятники, географічні назви тощо Україні треба звільнитися від більшості монументів і топоніміки, що возвеличують російську колонізацію. Важливим кроком до створення законодавчої основи цього має стати ухвалення парламентом проекту закону №7253 «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України».

Підстави для обережного оптимізму щодо готовності громадян до змін дають висновки відомого українського соціолога Є. Головахи щодо позитивних змін, які були зафіксовані в українському суспільстві напередодні великої війни. Ці нові, принципово нетоталітарні, цінності та настанови дають надії сподіватися на можливість консолідації соціуму у баченні свого майбутнього (і минулого), а

отже – можливість остаточного прощання з тоталітарним та колоніальним минулим.

Перспективи завершення процесів демократизації (подолання тоталітарного минулого) в Україні неможливі у відриві від загальних позитивних змін в країні, які стануть реальністю в т. ч. внаслідок перемоги України над країною-агресором. Але подальше закріплення нового світогляду у суспільній свідомості базується на таких трьох китах як освіта, ЗМІ та культура (передусім мистецтво і література). І українські науковці перебувають тут на передовій цього важливого фронту в глобальному протистоянні з неототалітарним путінським режимом.

2.3. Республіка Білорусь на роздоріжжі між демократією та авторитаризмом наприкінці ХХ століття

ХХ століття увійшло в історію людства не тільки як час глобальних потрясінь, але і як період значних перетворень і трансформацій. Завершальне десятиліття даного часового періоду так само принесло в міжнародні відносини чимало нового. Однією з таких подій став розпад так званого «соціалістичного табору» та ряду країн, які до нього належали. Серед новоутворених держав до складу світової спільноти увійшла і Республіка Білорусь (РБ). Очевидно, що для неї також актуальними були всі ті питання, які постали перед усіма новоствореними суб'єктами міжнародних відносин. Так, необхідно було вирішити форму державного устрою нової країни, оптимізувати організацію органів державної влади, модель її економіки тощо. До цього переліку цілком справедливо належало віднести і таке поняття як політичний режим.

Останнє для Республіки Білорусь було і залишається важливим і сьогодні. Головним аргументом на користь такого твердження вважаємо той факт, що формування незалежної держави на уламках країни, яку справедливо відносили до тоталітарних, не могло не врахувати в тій чи іншій мірі цей негативний досвід. У той же час в світі 90-х рр. ХХ ст. в цілому і, особливо в Європі, яку багато хто з фахівців називає колискою демократії, навряд чи знайшлося

б місце для нових тоталітарних режимів. Тому історія формування політичного устрою Білорусії мала особливе значення для майбутнього країни, яка де-факто опинилась на роздоріжжі своєї еволюції.

Перш ніж приступити до розгляду даного питання по суті, вважаємо методологічно необхідним коротко охарактеризувати понятійний апарат, який вживаємо у нашому дослідженні. Так, терміни «тоталітаризм», «авторитаризм» та «демократія» в сучасному світі нерідко вживаються без розуміння їх суті, натомість їх змістове наповнення набуває вкрай емоційного та тенденційного забарвлення, що може бути прийнятним в публіцистиці. Але, на наше тверде переконання, це є недопустимим в наукових дослідженнях, які претендують на певну об'єктивність. Тому, ведучи мову про демократичну, авторитарну або якусь іншу модель політичного устрою, ми не намагатимемось цим дати суб'єктивну оцінку розвитку того чи іншого суспільства або держави.

Як зазначають більшість дослідників політичного устрою різних країн, Радянський Союз був доволі типовою державою тоталітарного типу. Під типовістю маються на увазі риси, які є притаманними саме даному устрою: відсутність плюралізму в суспільстві, наявність офіційної ідеології, приналежність влади обмеженому колу осіб, яке, при цьому, спирається на високий рівень мобілізації населення на досягнення визначеного керманічами кола завдань (причому, нерідко вони діють за власною ініціативою, на основі високого рівня ентузіазму в цілому).

В ключовому документі на шляху до проголошення білоруської незалежності – Декларації про державний суверенітет Республіки Білорусь від 27 липня 1990 р. – безпосередньо термін «демократична держава» не використовувався. Разом з тим, положення та формулювання, закладені тут, можуть свідчити про те, що Верховна Рада БРСР декларувала обрання демократичного устрою для майбутньої країни. Принаймні відсилки до білоруського народу як головного носія суверенітету та державної влади (ст. 2), захист законних інтересів громадян країни (ст. 4), на нашу думку, є свідченням бажання розвивати державу саме у даному напрямку.

25 серпня 1991 р., після невдалої спроби Москви зусиллями Державного комітету з надзвичайного стану зберегти у попередньому

форматі СРСР, стало очевидно, що це практично неможливо, а тому Верховна Рада БРСР прийняла спеціальний закон, яким вищезазначеній Декларації надавала статусу конституційного закону. Цим же документом було внесено ряд змін та доповнень у Конституцію 1978 р., яка діяла на той момент.

В 1994 р., 15 березня було прийнято нову Конституцію Республіки Білорусь. В ній положення про демократичний шлях розвитку держави закріплювались одразу у двох статтях (ст. 1 та ст. 4). Зокрема, ст. 1 стверджувала, що «Республіка Білорусь є унітарна демократична соціальна правова держава», а ст. 4 додає, що «демократія в Республіці Білорусь здійснюється на основі багатоманітності політичних інститутів, ідеологій та думок».

Таким чином, впродовж 1991–1994 рр. Білорусія проходить етап становлення саме як демократична держава, яка прагнула позбутись свого тоталітарного минулого. В цей час у країні формується ряд політичних партій та громадських організацій загальнореспубліканського значення, приймається відповідна нормативно-правова база, налагоджується співпраця з міжнародними організаціями різного роду, проводяться перші в історії незалежної Білорусії президентські вибори. На останній події слід зупинитись детальніше, оскільки саме вона стала поворотним моментом у визначенні майбутнього політичного устрою країни.

Згідно до статті 79 Конституції Республіки Білорусь, Президент Республіки Білорусь є Главою держави, гарантом її Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Президент уособлює єдність народу, гарантує реалізацію основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики, представляє Республіку Білорусь у відносинах з іншими державами і міжнародними організаціями. Президент вживає заходи з охорони суверенітету Республіки Білорусь, її національної безпеки і територіальної цілісності, забезпечує політичну та економічну стабільність, спадкоємність і взаємодію органів державної влади, здійснює посередництво між органами державної влади.

Стаття 81 Конституції РБ визначає, що Президент обирається на п'ять років безпосередньо народом Республіки Білорусь на основі загального, вільного, рівного і прямого виборчого права при таємно-

му голосуванні. На основі статті 80 Президентом може бути обраний громадянин Республіки Білорусь за народженням, не молодше 35 років, який має виборче право і постійно проживає в Республіці Білорусь не менше десяти років безпосередньо перед виборами.

Перші вибори президента Республіки Білорусь в історії держави відбулись в два тури в червні та липні 1994 р. Дані вибори стали знаковими для Білорусі не тільки тому, що була потреба у другому турі, але і тому, що вибори – 1994 стали першими і, поки що останніми, які отримали схвалення з боку більшості країн світу та провідних міжнародних організацій.

У першому турі кандидатами виступали Олександр Лукашенко (безпартійний, самовисування), Вячеслав Кебіч (безпартійний, самовисування), Зенон Позняк (Білоруський народний фронт), Станіслав Шушкевич (безпартійний, самовисування), Олександр Дубко (Аграрна партія), Василь Новіков (Партія комуністів Білорусі).

Явка на виборах в першому турі (23 червня 1994 р.) склала 78,97%; в другий тур вийшли О. Лукашенко та В. Кебіч, за яких в першому турі подали голоси 44,8% та 17,3% відповідно. За підсумками голосування, що відбулось 10 липня 1994 р., переконливу перемогу здобув О. Лукашенко. За нього віддали голоси 80,6% виборців (4 241 026 голосів), тоді як за В. Кебіча проголосували 14,2%. Інаугурація О. Лукашенка відбулась 20 липня 1994 р.

Варто зауважити, що в ряді пострадянських країн 1990-ті роки, серед іншого, відзначились протистоянням між різними гілками влади. У кожній країні це питання вирішувалось по-своєму. Не стала тут винятком і Білорусь. В першій половині 1995 р. в країні накопичився ряд важливих питань, для розв'язання яких було вирішено використати інструмент прямої демократії – всенародний референдум. Важливий для нашого дослідження нюанс був у останньому запитанні проведеного опитування, яке передбачало внесення у чинну Конституцію змін. Насамперед, президенту дозволялось достроково припиняти повноваження парламенту в разі систематичного або грубого порушення Конституції. Поправка, яка на перший погляд повинна була посилити демократичність системи влади в Республіці Білорусь, насправді стала підставою внутрішньополітичної кризи та значних зовнішньополітичних проблем.

Серед білоруських фахівців до сьогоднішнього дня немає єдності у тому, чи були при проведенні даного референдуму витримані всі необхідні демократичні процедури і чи відповідав він нормам білоруського законодавства. Вважаємо, що в кінцевому підсумку слід виходити з результатів цього плебісциту. Згідно з ними, 77,7% з тих, хто проголосував і 50,3% від загального числа осіб, що мали право виборчого голосу на референдумі, підтримали вищезазначену зміну до законодавства. Виходячи з того, що всі, хто мав бажання проголосувати – зробили це, при цьому істотних порушень в частині фальсифікацій результатів не було виявлено, на наш погляд, думку громадян Білорусії слід було б врахувати і поважати, незважаючи на ряд організаційних недоліків. Розуміємо, а в окремих випадках і розділяємо думку критиків даного референдуму, але справжня демократія тим цінна і потрібна, що рішення приймається виходячи із рішення більшості. В даному ж разі більшість зміни підтримала.

Інша річ, що розпливчатість та неоднозначність формулювань створили передумови для того, щоб із напряду створення дійсно демократичного політичного устрою в країні пішов крен до авторитарного режиму. Адже після свого обрання О. Лукашенко фактично взяв курс на його побудову. Попри те, що головний закон Республіки Білорусь і далі містить тези про те, що держава є демократичною, по своїй суті вона набула яскраво вираженого авторитарного характеру, початки якого були закладені саме в середині 90-х рр. ХХ ст.

Водночас, ми не можемо погодитись із тими дослідниками, які намагаються обґрунтувати висновок про те, що Білорусь повернулась у тоталітаризм. Так, в республіці дійсно збереглись обмежені форми соціального та економічного плюралізму при зменшенні політичної альтернативи, а влада зосереджена в руках домінуючої партії при наявному одноосібному харизматичному лідері країни. Згідно до класифікації, яку ще в 90-х рр. ХХ ст. запропонували Хуан Лінц та Альфред Степан, названі риси є типовими для авторитарних, а не тоталітарних країн. Використовуючи твердження із робіт зазначених вчених університету ім. Д. Хопкінса, Білорусь тоталітарна повинна була б мати повністю подавлений плюралізм абсолютно у всіх сферах життя, а концентрація влади в руках правлячої верхівки не була б прив'язана до однієї персони (в даному випад-

ку – О. Лукашенка). Очевидно, що такі критерії не витримуються, а тому найбільш об'єктивною оцінкою розвитку політичного устрою Республіки Білорусь є віднесення її до країн авторитарного типу.

При цьому не варто однозначно тільки критикувати шлях розвитку Білорусії. На нашу думку, значним позитивом можна вважати той факт, що було відкинуто тоталітарний політичний устрій, хоча наявність саме такого спадку робила даний варіант найлегшим з точки зору можливого копіювання. Вибір же на користь демократії (в тому вигляді як її змальовують теоретики), а не авторитаризму, в 90-х рр. ХХ ст. дозволив Білорусії зберегти незалежність. Попри певну радикальність такої позиції, вважаємо, що вона має право на існування, оскільки в умовах жорсткої кризи, в яких перебувала соціально-економічна система країни, та при наявності активних і агресивних сусідів, молода незалежна держава дуже легко могла втратити статус самостійної.

Підкреслимо, що в сучасному світі авторитарний політичний устрій країни розглядається як найменш конкурентоздатний, а тому для майбутнього розвитку Республіки Білорусь впровадження демократичних інститутів є об'єктивною необхідністю. Проте в реаліях кінця ХХ ст. його можна вважати як прийнятну плату за збереження незалежності. Очевидно також і те, що дана тема є дискусійною та містить значний потенціал для подальшого наукового дослідження.

2.4. Переосмислення ідеї національної держави у Республіці Молдова

Усі складності формування незалежної Республіки Молдова обумовлені її історичним минулим. З одного боку, в умовах тривалої відсутності державності у Бессарабії/Молдові, підневільного перебування її основних земель у складі Османської, Габсбурзької, Російської/Радянської імперій, а також Румунії, процеси її національного творення і державного розвитку постійно гальмувалися, що негативно позначається на нинішньому становищі цієї країни.

Особливо згубною виявилася політика СРСР щодо тотального перемішування народів, русифікація молдован та інших етносів

республіки. Роз'єднаність у політичному та ідеологічному відношенні продовжує справляти досить великий негативний вплив на процеси консолідації усього суспільства навколо державницької ідеї Молдови, формування єдиної політичної нації. З другого боку, на території сучасної Молдови сформувалося і функціонує три ідентичності – молдовська, прорумунська та проросійська, які конкурують між собою, по чергово поступаючись першістю, і впливають на характер реформаційних перетворень та державотворчих процесів у країні. Від рівня впливу кожного з цих трьох факторів залежать успіхи Республіки Молдова у державотворенні та на міжнародній арені. Зокрема, формування і зміцнення її державної моделі: унітарної, молдовоцентричної з допуском автономних чи федеративних утворень; європейсько/румунського чи євразійсько/російського векторів. Основу першого складає державотворча нація молдован, які в цілому підтримують політику розбудови єдиної незалежної унітарної держави. Їх питома вага складає понад 40%, тобто молдовоцентричні представники у Молдові складають велику, але не абсолютну більшість. Друга група сформувалася із переважної частини титульної молдовської нації, пріоритетом якої є ідеологія уніонізму, тобто об'єднання з Румунією. Її питома вага у самі кращі часи для неї не досягала 20% населення. З плином часу її ряди постійно меншають. До третьої групи належать великі національні спільноти (росіяни, українці, гагаузи, болгары), які перебувають під російським впливом, частка яких складає 35% усього населення республіки. У Придністров'ї їхня кількість явно домінує і перевищує 2/3 місцевого населення.

Значна поляризація суспільства Молдови між прихильниками молдовоцентричного, європейського та проросійського напрямків розвитку продовжує зберігатися. Це значною мірою перешкоджає зміцненню молдовоцентричних процесів у цій державі. Понад 55% дорослого населення Придністров'я мають подвійне громадянство (РМ, РФ та України), а на усій території Молдови до 0,5 млн. осіб мають громадянство й Румунії. Усе це складає серйозну перешкоду на шляху консолідації суспільства, національних спільнот навколо державних інтересів Республіки Молдова, оскільки такі чисельні маси здебільшого підтримують деструктивні позиції у РМ.

Таке суперечливе в етнічному і державотворчому відношенні суспільство вимагає відповідної політики заради його консолідації, посилення молдовоцентричних процесів, успішної розбудови демократичної Республіки Молдова, в якій мають створюватися сприятливі умови життя як для корінного етносу, так і для усіх національних спільнот.

Найбільшу загрозу для цілісності РМ, продовженню удосконаленню моделі державотворення складає самопроголошена у 1991 р. Придністровська Молдовська Республіка (ПМР), яка з 1992 р. де факто перебуває поза контролем Кишинева. Незважаючи на те, що підтримка суверенітету та цілісності Молдови на міжнародній арені завжди є беззаперечною, а ПМР не визнана жодною державою світу, у тому числі й РФ, її статус у складі Молдови чи на міжнародній арені залишається нерегульованим, проте вона продовжує існувати завдяки всебічній підтримці з боку Росії. У проросійських проєктах, планах і форматах (2+1 чи 5+2), запропонованих Д. Козаком, Є. Примаковим, Ю. Зубановим упродовж останніх 30-и рр. ХХІ ст., ПМР, ряду країн ЄС, територіальна цілісність РМ визнається при умові, що Придністров'я набуде не тільки автономії, а й статусу державотворчого суб'єкта у її складі. Для Республіки Молдова такі права ПМР у її складі є неприйнятними.

Конфлікт продовжується, оскільки позиція США, ЄС, ОБСЄ, ООН є пасивною, простежується односторонність підходів у вирішенні Придністровського питання. Натомість РФ була і залишається як активним учасником Придністровського конфлікту, так і одночасним членом його врегулювання, що являється міжнародним непорозумінням. Військова присутність РФ у Придністров'ї не отримала міжнародного статусу миротворця, яке стало інструментом недопущення розширення НАТО і ЄС на Схід, ослаблення позицій як Молдови, так і України.

Міжнародний чинник продовжує негативно впливати на становище Молдови. Такий стан речей складає велику небезпеку не тільки для Республіки Молдова і України, але й для усіх країн Південно-Східної Європи. Євроінтеграційному курсу Республіки Молдова протидіють РФ та ПМР, у яких пріоритети не змінюються: нейтральна Молдова, її федералізація як умова залишення ПМР у

складі Республіки Молдова, небажання інтеграції Молдови до ЄС, недопущення зближення РМ з Румунією з метою їх об'єднання, цілкова підтримка вступу Молдови до Митного союзу, а не до ЄС.

З одного боку, незмінні вимоги РФ щодо забезпечення федералізації Республіки Молдова та, з другого боку, непоступливість Кишинєва щодо моделі унітарності Молдови, згоди на надання для ПМР автономії з особливим статусом у складі Молдови унеможливають поглиблення двосторонніх відносин між РФ та РМ. В основі позиції Кишинєва лежать положення Закону від 22 липня 2005 р., якими Республіка Молдова проголошена єдиною і неподільною територією, а Придністров'я визнавалося як автономно-територіальне утворення з особливим правовим статусом у складі РМ. Оскільки підходи обох сторін продовжують не співпадати, тому врегулювати двосторонні відносини не вдається. У відповідь на таку незмінну позицію РФ влада Молдови продовжує євроінтеграційний курс, а Росія у відплату посилює ескалацію і напругу між Тирасполем і Кишинєвом. Важливо відзначити, що усі попередні заходи Кишинєва не допомогли вмонтувати ПМР у державний організм Республіки Молдова. Але й для Росії сепаратизм у Придністров'ї приносить усе менше дивідендів. Величезна підтримка цього краю з боку РФ, постійні спроби і намагання добитися на міжнародному рівні визнання незалежності ПМР залишаються поза увагою світової спільноти. У той же час РФ боїться одноосібно визнати самостійність ПМР, а інші країни, сателіти РФ цього не допускають.

На виборах Президента Республіки Молдова 15 листопада 2020 р. перемогла лідер опозиції та засновниця проєвропейської правочентристської партії «Дія і солідарність» Мая Санду. За неї проголосувало 57,7% виборців, за попереднього главу держави І.Додона – менше 42,3%. Приступивши до виконання президентських обов'язків після інавгурації 25–26 грудня 2020 р. Мая Санду демонструє, що найбільш оптимальна модель для розвитку державності у Республіці Молдова нарешті отримала великі шанси на реалізацію. Праві сили гідно відповіли на гострі внутрішньополітичні виклики і потреби щодо удосконалення принципів розбудови держави, поглиблення її євроінтеграційного курсу. Самим важливим у цьому було те, що започаткувалося дієве удосконалення процесів держа-

вотворення Молдови, яке успішно продовжується й у нинішні часи. Президентка М. Санду зазначала, що першочерговим своїм завданням бачить об'єднання суспільства та відновлення економіки, а також формування «балансу у зовнішній політиці, виходячи з національних інтересів Молдови, прагматичний діалог з усіма країнами, включаючи Румунію, Україну, європейські країни, Росію і США».

Значним успіхом у діяльності М.Санду слід вважати розпуск парламенту і проведення у 2021 р. дострокових виборів, оскільки парламентарі не погоджувалися скасувати прийняті з ініціативи І. Додона проросійські закони, не погоджувався на призначення нового уряду з її прихильників.

За результатами дострокових 11-х парламентських виборів РМ 11 липня 2021 р. позиції правих сил ще більше зміцнилися. Центристська Партія демократичних сил (ПДС) вперше здобула парламентську більшість, отримавши 63 депутатських мандатів, 52,8% складу парламенту, чисельністю у 101 особу. 6 серпня 2021 р. було сформовано уряд на чолі з Н. Гаврилицею, соратницею президентки. Промолдовські сили заволоділи усіма важелями державної влади у республіці. У програмі уряду «Молдова у хороші часи» визначено внутрішні та міжнародні фактори, які складають найбільшу небезпеку для сучасної Молдови. Серед таких: затягування врегулювання придністровського конфлікту, асиметрична залежність від зовнішніх постачальників енергоресурсів, промислової сировини та гібридна політика РФ, які складають найбільшу загрозу для Республіки Молдова. Із змісту урядової програми випливає, що ці ризики пов'язані з незмінним прагненням Росії відновити гегемонію у регіоні в цілому та у Молдові, зокрема. У цій програмі підвищена увага приділена відносинам РМ з Румунією, що свідчить про те, що для обох держав – Румунії та Молдови – реактивація ідеї унії наразі не є актуальною. За словами М. Санду, у 2019 р. понад 25% громадян Молдови не просто виступали за об'єднання з Румунією, але й вимагали цього. Однак, як зауважила президентка, вирішити це питання можливо лише шляхом всемолдовського референдуму. У ході зміцнення національної ідентичності молдован як окремої нації, а не як румунської, ідеологія уніонізму поступово відсуватиметься на другорядні позиції. За такого розвитку подій Румунія зможе висту-

пати лише як посередник на шляху Республіки Молдова до ЄС, але не як фактор їх об'єднання, тобто поглинання молдовської держави та її народу.

У рамках поглиблення євроінтеграції передбачається зміцнення стратегічного партнерства Молдови з Румунією шляхом «подальшого розвитку особливих привілейованих відносин». Ключовим пріоритетом нового уряду РМ стало неухильне дотримання молдовоцентричної політики його попередників, підтвердження інтеграційного курсу Республіки Молдова до ЄС «шляхом просування та поглиблення політичних і економічних взаємин з Європейським Союзом» з метою наближення перспективи її вступу до нього. Документ підтвердив прагнення Молдови до проведення структурних реформ, гармонізації національного законодавства з *Acquis communautaire* задля політичної та економічної інтеграції з ЄС. Задля послаблення енергетичного тиску з боку РФ уряд Молдови прагне підключитися до європейської енергетичної інфраструктури. Молдова також планує в рамках євроінтеграції активізувати взаємини з іншими членами «асоційованої трійки» – Україною та Грузією. Підписана угода на початку грудня 2022 р. про транзит електроенергії з Азербайджану через Грузію, Чорне море до Румунії та Угорщини передбачає підключення до цієї мережі й Молдови. Також дуже важливо відзначити, що у нинішньому Кабінеті Міністрів Республіки Молдова, що складається з 14 членів, 7 його членів за національним походженням є українцями. Натомість жодного представника «руської» спільноти у його складі не виявлено.

У контексті розвитку «особливих привілейованих відносин» 11 лютого 2022 р. під час п'ятого спільного засідання урядів Молдови та Румунії було підписано угоду про допомогу Республіці Молдова у розмірі 100 млн. євро. Міністр закордонних справ та європейської інтеграції РМ Н. Попеску у переддень засідання заявив, що стратегічне партнерство з Румунією для європейської інтеграції мусить зміцнити «історичну, мовну та культурну спільність», бо лише таким чином можна «міцно і незворотно закріпити Республіку Молдова в європейському просторі».

Президентка Республіки Молдова М. Санду у грудні 2021 р. озвучила основні пріоритети РМ, які заслуговують на увагу: набути

членства в ЄС, але зберегти стосунки з РФ. Проголошений Республікою Молдова нейтралітет дає великі надії на нормалізацію взаємин і з РФ. Сучасна еліта Молдови найбільш згуртована навколо планів щодо вступу до ЄС, але вона поступово погоджується і на конструктивні відносини з РФ. Республіка Молдова надзвичайно зацікавлена у відновленні сприятливих умов для експорту її продукції до РФ, у забезпеченні правового захисту молдовських заробітчан у РФ, у врегулюванні придністровської проблеми на умовах Кишинева. Молдова виступає за зону вільної торгівлі з СНД, але без членства в ЄАЕС. Найголовнішими питаннями для Республіки Молдова є отримання російських енергоносіїв та доступ її сільськогосподарської продукції на ринках РФ. Чим більше шансів з'являється для вирішення цих питань, тим активніше Кишинів співпрацюватиме з Росією. Російські молдовознавці запевняють, що Молдова не може ці фактори ігнорувати і не буде цього робити. Для Республіки Молдова оптимальним вибором майбутнього має стати надійним мостом між Сходом і Заходом, що принесе їй найбільше користі.

Майя Санду проводить паралелі між гібридною війною, яку Росія веде проти України, та її методами, спрямованими проти Молдови. І це при тому, що прагнення Республіки Молдова та України у зовнішній політиці не співпадають, адже Молдова, на відміну від України, дотримується нейтрального статусу. А все це тому, що незалежно від міжнародного курсу цих двох країн, Москва намагається повернути їх до своєї виключної сфери впливу. «Так само, як РФ не можна дозволити перемогти в Україні, її гібридним методам не можна дозволити досягти успіху в Молдові», - наголошує М. Санду, - «Молдова, попри нав'язані їй обмеження, готова і надалі продовжувати європейську інтеграцію».

Протидіючи у подальшому європейському вибору Республіки Молдова, Росія постійно вдавалася до все нових ініціатив заради збереження свого впливу у цій країні. За фасадом усіх цих пропозицій приховувалися політичні інтереси: поглиблення двостороннього співробітництва при умові приєднання Республіки Молдова до ЄАЕС, а не до ЄС, забезпечення федералізації країни. Республіка Молдова демонструвала однозначну згоду на поглиблення співпраці

з РФ, погоджувалася на запровадження певних елементів федералізації країни, зокрема забезпечення для Придністров'я свободи у зовнішньоекономічній сфері, хоча у питаннях державотворення політика моноцентричності залишалася домінуючою. Не отримавши від Молдови цілковитої згоди у питанні федералізації країни, Москва у черговий раз вдалася до рішучих і штучних обмежень експорту енергоносіїв та сировини до Республіки Молдова та доступу її готової продукції на російські ринки. Досягти формування рівноправних багатосторонніх відносин з РФ не змогли навіть ліві, дійсно проросійські сили. Зробивши висновки з цього, праві сили республіки взяли різкий курс на ЄС. Після розпочатої повномасштабної війни Росії проти України у них не залишалось іншого вибору і часу на зволікання. Тепер цьому не зможуть перешкоджати навіть проросійські сили у самій Республіці Молдова, через падіння їхнього авторитету, підірваного такою варварською поведінкою РФ щодо України. Такі дії з боку відчутно підірвали стабільність російсько-молдовських відносин, нечувано поглибили у Кишинєва розчарування у можливості формувати рівноправні економічні відносини на просторі з РФ. Показники ставлення молдовського суспільства до об'єднання з Румунією вирівнялися з показниками незгоди на зближення з РФ і далеко перевищують 2/3 громадян Республіки Молдова.

Аналіз розвитку відносин між Україною та Молдовою свідчить про те, що обидві країни навзаєм є важливими і надійними партнерами. Свій перший офіційний візит М. Санду здійснила до Києва не випадково. Україна є для Республіки Молдова другим стратегічним партнером після Румунії. Плани обох країн збігаються у головному – підвищенні безпеки у регіоні, поглибленні взаємодії на євроінтеграційному напрямку. Формування Чорноморсько-Балтійської осі (Бухарест – Кишинів – Київ – Польща – країни Балтії) передбачає спільну протидію спробам РФ відновити і утримати свою гегемонію у Східній Європі та на Балканах. Проевропейський курс Молдови, стратегічне партнерство з Румунією і Україною, віддалення від РФ посилюється. Макроекономічна допомога з боку ЄС 600 млн. євро у 2021 р. є суттєвою для пом'якшення політичної та економічної кризи у цій країні. Передбачається введення повномасштабного митного і прикордонного контролю на кордоні Придністров'я з Україною

з метою зниження корупції та контрабанди. М. Санду добивається виводу Оперативної групи російських військ з Придністров'я і перереформування миротворчої місії в мирогарантійну місію під егідою ОБСЄ чи ООН.

Можна констатувати, що Україна та Молдова пов'язані глибокими міжетнічними зв'язками. Зважаючи на історичне минуле, постійне сусідство обох народів, велику кількість представників молдовської громади в Україні та української у Молдові, обидві держави на законодавчому і практичному рівнях забезпечують права національних меншин та ведуть діалог щодо підтримання культурно-освітнього розвитку цих спільнот, постійно діють узгоджено для своєчасного вирішення питань, що виникають у цій сфері. В останні роки, завдяки зацікавленості обох сторін, українці Молдови та молдовани України гуртуються у громадські організації та етнічні об'єднання, намагаються відігравати активну роль у суспільному житті держав. Для етнічних спільнот функціонують школи та факультативи рідною мовою навчання, діють національні ЗМІ, проводяться різноманітні фестивалі та культурні вечори, спрямовані на популяризацію культури українців та молдован по обидва боки кордону. Проте, спільним для обох держав негативним фактором, що не дозволяє використовувати весь потенціал міжкультурного діалогу, є брак фінансування та належної уваги з боку влади. Водночас, для України, в той же час, постає проблема існування «двох українських громад» у Молдові, а для Молдови – загроза злиття молдовської етнічної громади в Україні в єдине інформаційне та культурне поле з румунською.

Повномасштабне вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. в Україну докорінно змінило політику не тільки України, світових центрів щодо РФ, а й РМ. У 2022 р. Республіка Молдова не лише однозначно засудила цю війну, винуватцем якої було визнано Росію, але й почала надавати Україні посильну для неї допомогу: прийняла 580 тис. біженців з України і забезпечила для них умови для перебування. Основна їх кількість виїхала до інших країн Європи, але 89 тис. осіб залишилися на її території.

Важливим стало рішення Єврокомісії від 23 червня 2022 р. про надання для України і Республіки Молдова статусу кандидатів на

вступ до ЄС. На думку М. Санду, це має здійснитися для Молдови до кінця 30-х рр. XXI ст. А поки що Республіка Молдова має вирішити наступні вимоги ЄС: завершити реформи системи правосуддя, розгорнути активну боротьбу проти корупції та організованої злочинності, посилити захист прав людини – особливо ущербних груп населення, виконати зобов'язання щодо зміцнення гендерної рівності і боротьби з насиллям по відношенню до жінок.

Отриманий статус Республіки Молдова як країни – кандидатки на вступ до ЄС радикально вплинув на зростання кількості прихильників євроінтеграції, що позбавляє антиєвропейські партії можливості повернутися до влади у РМ. Це вважається у Молдові беззаперечною перемогою для прихильників інтеграції Республіки Молдова до ЄС. Можливо, це вплине на попередню позицію щодо двоякості міжнародної діяльності: зближення з ЄС і збереження конструктивних відносин з РФ. У Кишиневі починається перегляд політики двовектрності, вважається, що роздвоєння являється гальмом для розвитку Республіки Молдова та інтеграції для єдиного європейського політичного простору. Крім того, вважається, що війна Росії проти України зруйнувала ідею про з'єднуючу роль Республіки Молдова між Заходом і Сходом Європи. Ця війна допомагає правлячій партії на чолі з М. Санду легко здолати опір політичних опонентів. Проросійські політики І. Додон, І. Шор та їх політичні структури у кінці 2022 р. були обеззброєні.

Завдяки героїчному збройному опору України проти агресії Росії останній не вдалося захопити причорноморські території України і з'єднатися з Придністров'ям. Поширення повзучої російської реакції у Східній Європі було зупинено. Воєнна поразка РФ в Україні дозволить знизити її вплив на Україну, Придністров'я та Молдову, оздоровити ситуацію у всій Східній Європі, поглибити відносини України та Республіки Молдова на умовах територіальної цілісності, унітарності та європейськості, неприйняття гегемоністської зверхності над ними Росії і Румунії, а також окремих західних держав.

Звітуючи про стан виконання вимог для успішного просування процесу інтеграції на шляху до ЄС, Майя Санду 11 січня 2023 р. повідомила про виконання 16 із 35 заходів, ще 9 перебувають на стадії

завершення. Серед таких: прийняття нового кодексу про вибори, реформа системи правосуддя, боротьби проти корупції на усіх рівнях, усунення впливу олігархів на політичну, економічну сферу та на ЗМІ. Решта 10 позицій мають бути виконаними до кінця березня поточного року. Велика увага приділяється захисту прав людини на національних спільнот. Удосконалення моделі державотворення, прийняття прийнятних варіантів для об'єднання обох частин Молдови у спільній державі.

Війна прискорила зміну у розстановці сил Республіки Молдова щодо ставлення до статусу російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Поновлення такого її статуту на законодавчому рівні уже не передбачається. Функція мови міжнаціонального спілкування у Молдові буде забезпечуватися державною мовою. Перспективним стає процес поширення англійської мови.

Розглядається два шляхи розбудови Республіки Молдова як мононаціональної держави чи як федеративної республіки. Переважає перший варіант, який при розробці і схваленні не має ігнорувати і порушувати права національних спільнот, оскільки їхня питома є значною у складі РМ. Ігнорування інтересів національних спільнот недопустиме, бо це міна уповільненої дії, яка закладається у підвалини молдовської державності. Ця ідея зводиться до надання їм широкої етнокультурної автономії. Таке право на автономію визнається за українською, російською, гагаузькою, болгарською спільнотами з відповідними культурно-освітніми і іншими правами.

Республіка Молдова має вивчити кращі західні стандарти і практику їх застосування та запровадити у країні. Основним документом має стати Європейська Хартія міноритарних мов та мов меншин, що зникають, яку необхідно ратифікувати. Робляться зауваження у зв'язку з тим, що уже більше 10 років ця Хартія не схвалюється парламентом РМ. Меншинам, особливо російській, прийдеться змиритися з тим, що основною мовою міжнаціонального спілкування стане державна молдовська мова, як це робиться у кожній державі.

І найбільш складне питання – це перспективи реінтеграції Придністров'я до Республіки Молдова. Процес має здійснюватися на умовах Кишинєва, а не на умовах Москви. Робляться прогнози,

що це стане реальним, якщо вітчизняна війна України закінчиться для неї переможно, то це радикально сприятиме на врегулювання й придністровського конфлікту. Максимально ослаблена РФ під натиском світової спільноти піде на компроміс, вигідний для Республіки Молдова, щоб остаточно закрити питання щодо територіальної цілісності і суверенітету Республіки Молдова її міжнародних визнаних кордонах. У свою чергу Кишинів має запропонувати такі умови для мешканців лівого берега Дністра (молдовська сторона уникає називати цю територію Придністров'ям), які вони будуть готові її прийняти. Звертається увага й на те, що влада Республіки Молдова має заздалегідь готуватися до того, щоб своєчасно заручитися міжнародною фінансовою підтримкою, щоб бути спроможними підготувати і провести реінтеграцію, яка влаштувала б обидва береги Дністра.

Започатковані глибокі реформи в останні роки продемонстрували спроможність Республіки Молдова продовжувати консолідацію суспільства, формувати сучасну політичну націю, зміцнювати свою державність. Це ключові передумови для успішної інтеграції Молдови до ЄС, побудови рівноправних відносин з Україною, Румунією та іншими державами Європи. Курс на європейську інтеграцію вимагатиме від керівництва Молдови зважених підходів і консолідованих зусиль.

РОЗДІЛ III.

ПОВЕРНЕННЯ ДО ЄВРОПИ: РОЗВИТОК КРАЇН БАЛТІЇ ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

3.1. Подолання комуністичного тоталітарного спадку в Литві

Розглядаючи політичну трансформацію в країнах Центральної та Східної Європи, що слідувала за припиненням існування комуністичного блоку, як перехідний, нестабільний політичний процес, перехід системи з одного стану в інший, необхідно підкреслити роль політичної еліти, яка виступила як ключовий агент змін. Важливість тієї ролі, яку відіграє політична еліта в перехідному політичному процесі, можна пояснити порушенням інституційного процесу розвитку.

У стабільний час основою політичного процесу є інституції, однак у період радикальних змін на перший план висуваються представники політичної еліти, від рішень і дій яких багато в чому залежить досягнення політичної стабільності. Проаналізувавши трансформаційні процеси у Литві після припинення існування комуністичного блоку, загальною відправною точкою подальших перетворень слугувала інституційна ерозія. Від кінця 1980-х років старі обмеження, правила та інституції були ослаблені, а нові ще не з'явилися. І таке ослаблення інституцій серйозно вплинуло на перерозподіл влади всередині угруповань у суспільстві.

У Литві в процесі трансформації та державного будівництва нова елітна група виникла з національної опозиції. Слід виділити три сегменти цієї національної опозиції: членів комуністичної екс-номенклатури, науково-технічну інтелігенцію та представників культури і гуманітарних наук. Водночас, не можна ігнорувати й ролі вихідців із литовської діаспори у США. Слід зазначити, що у Литві, Латвії та Естонії на перший план у переламний час кінця 1980-х – початку 1990-х років вийшли саме «гуманітарії».

Загалом для країн Центральної та Східної Європи прихід гуманітаріїв до влади є однією з помітних рис процесу політичної тран-

сформації після припинення існування комуністичного блоку. «Політики моралі» зробили значний внесок у створення основи нового політичного порядку. Але утриматися при владі, за край рідкісними винятками, не змогли. Саме представники колишньої радянської інтелігенції значною мірою стали ініціаторами та головними дійовими особами перших етапів трансформації, вони ж найбільше в результаті й постраждали, будучи змушені здебільшого залишити провідні політичні позиції.

У середині 1988 р. у Литві починає формуватися «Саюдіс» як масове об'єднання громадян, яке згодом перетворилося на потужний канал рекрутування політичної еліти пострадянської Литви. Ядро «Саюдіса» складало, поряд з екс-комуністами, представники литовських академічних та творчих кіл, ті самі «політики моралі». Серед них – філософи Арвідас Йозайтіс, Ромуалдас Озолас, Вітаутас Петкявічус, Бронюс Гензяліс, Бронюс Кузміцкас, історик Мейле Лукшене, поети Сігітас Гяда и Юстінас Марцинкявічус, актор Регімантас Адомайтіс, кінорежисер Арунас Жебрюнас, професор музикознавства Вітаутас Ландсбергіс, журналісти Альгімантас Чякуоліс та Інна Марчуненіте, письменник і перекладач Віргіліус Чяпайтіс, музикант Альгірдас Каушпедас, архітектор Альгімантас Нашвітіс та ін.

В умовах, коли базисною рисою політичної системи стала невизначеність, а старі інституції та актори втратили свій вплив або були позбавлені його (це стосується, насамперед, представників комуністичної номенклатури), саме гуманітарії, інтелектуали виступали як незгодні або навіть критики стосовно порядків, що склалися. Вони виявилися в найкоротші терміни «покликаними» на верхівку влади в період надзвичайно інтенсивних змін, що зачіпали буквально всі сфери життя суспільства.

«Політики моралі», звертаючись до «стенфордської» термінології, виступили на той момент у ролі не просто агентів мобілізації вимог, а «прискорювачів криз», втілюючи масові настрої в життя. Спочатку в «Саюдісі» домінували вільнюсці, столична гуманітарна еліта, космополітична, з більшими зв'язками в номенклатурній партійній верхівці та на Заході. У неї був високий соціальний статус, тому «Саюдіс» як кар'єрний ліфт вона не розглядала. Але поступово все більшу роль почали відігравати каунасці, здебільшого

представники технічної інтелігенції, для яких «Саюдіс» був не лише інструментом реалізації власних політичних ідей, а й засобом, за допомогою якого можна піднятися кар'єрними сходами. Каунаські радикальніші й культурно зорієнтовані скоріш на стару, дорадянську Литву, ніж на Захід.

Цей поділ між двома столицями – Вільнюсом та Каунасом – взагалі характерний для Литви. Більшість впливових людей країни родом із Вільнюса чи Каунаса, і саме там знаходяться головні академічні центри, які ведуть суперництво за інтелектуальне лідерство – Вільнюський та Каунаський університети. Керівники литовської посткомуністичної трансформації – це не професійні політики, а критично налаштовані представники інтелектуальної еліти (поети, філософи, музиканти, актори тощо), так званої «альтернативної еліти», сформованої з місцевих людей освічених класів, які шукають нові кар'єрні можливості та мають патріотичні орієнтації.

Перші вільні вибори до литовської Верховної ради 1990 р. ще у складі колишнього СРСР стали чистою перемогою «Саюдісу». Участь у ньому значиться в біографічних довідках багатьох осіб, що увійшли до політичної еліти нової Литви не лише у перші роки здобуття незалежності, а й пізніше. Серед них В. Ландсбергіс, який, мабуть, є найбільш яскравим прикладом литовських «політиків моралі», – виходець з Каунаса, працював у консерваторії Вільнюса, не перебував у КПРС, піаніст, професор музикознавства, автор кількох монографій про литовських композиторів, голова Верховної ради Литви в 1990–1992 рр., голова Сейму в 1996–2000 рр., один із творців і лідер партії «Союз батьківщини», що багаторазово переобирався, член Європейського парламенту.

Лідери періоду здобуття незалежності, періоду «великої політики», які досягли своєї головної політичної мети, виявилися не готовими до вирішення питань «мирного часу» – будівництва нової держави. Більшість з них мали гуманітарну освіту, не мали досвіду адміністративного керування, і проблеми державного будівництва та господарського управління їх цікавили значно менше, ніж питання культури, символіки та історичного минулого.

У цьому сенсі саме через постійне звернення до минулого з метою пошуку нової основи при формуванні пострадянського полі-

тичного порядку денного може бути пояснена спроба Ландсбергіса створити потужну (на шкоду розвитку парламентаризму та багатопартійності) інституцію президентства з наміром самому обійняти цю посаду і прагненням перетворити «Саюдіс» на свою опору – аж до «месіанської партії» національного інтересу. Спроба виявилася невдалою, стався розкол литовських «політиків моралі», спочатку об'єднаних ідеєю здобуття незалежності Литви.

Інтелігенція перестала виступати, як раніше, спільно, був створений Форум майбутнього Литви (серед його учасників – К. Прунскене, А. Йозайтіс та ін.), який основним своїм завданням вбачав боротьбу із «загрозою диктатури Ландсбергіса». Для тих, хто постав на чолі литовських «політиків моралі», минуле, старий дорадянський державний досвід, колишні правила гри виявились бажаним майбутнім. Тобто метою, яку вони, попри абсолютно нові внутрішні та зовнішні умови, прагнули досягти. І найчастіше в цьому своєму прагненні зробити «переробку» сучасності за колишніми зразками вони діяли надто категорично, нехтуючи ключовою для успішного політичного діяча якістю – прагненням компромісу.

В результаті у період подальшої інституціоналізації політичного життя Литви впродовж формування коаліцій, «політики моралі», які виступили «співачами революції, що співає» на світанку незалежності та в її перші роки, дуже швидко втратили «голос» і були витіснені на узбіччя політичного життя. У результаті інтелектуали повернулися у своє професійне та академічне середовище, відсторонившись від громадянських ініціатив, іноді відкрито висловлюючи свою відразу до політичної активності. У 1992 р. «Саюдіс» програв парламентські вибори, а з 1993 р. взагалі перестав існувати як єдина політична сила, давши, однак, початок іншим рухам і ставши «кістяком» для наступної правлячої партії литовських консерваторів «Союз вітчизни».

Ціннішим ресурсом при рекрутуванні політичної еліти в реаліях початку 1990-х рр., що несли зміни, виявився адміністративний досвід, який мала литовська экс-номенклатура. Більш навчені в апаратних іграх і добре знайомі з механізмом держуправління колишні комуністи замінили менш політично досвідчених непрофесіоналів із «Саюдісу». «Політики моралі» були відстороненими від активної політичної діяльності. Президентом став колишній перший секретар

ЦК Компартії Литви Альгірдас Бразаускас, який аж до свого відходу з політичного життя вважався головним опонентом Ландсбергіса.

Роль экс-комуністів у новій Литві виявляється ваговою, що пострадянську політичну литовську еліту можна назвати біполярною, маркуючи її за приналежністю до одного з двох «таборів», що борються, – об'єднання Бразаускаса (еліти лівого спрямування) і об'єднання Ландсбергіса (еліти правого спрямування). Ландсбергіса і Бразаускаса прийнято протиставляти один одному, вважаючи, що перший – типовий прагматик і реаліст, а другий – ідеаліст і багато в чому романтик, гравець.

У цьому контексті доцільно звернутися до теорії конвертації капіталів, яка дозволяє констатувати: Ландсбергіс і Бразаускас зуміли у трансформаційний період ефективним чином конвертувати свій певної форми соціальний капітал у політичний. Бразаускасу вдалося зберегти лідерські позиції в політичній еліті завдяки високому рівню професійної підготовки, великому досвіду партійної діяльності та державного управління, безлічі накопичених за роки партійної роботи зв'язків. Ландсбергіс свій політичний «багаж» ґрунтував на символічному капіталі: 1) апелювання до довоєнної історії Литви і звернення до націоналістичної аргументації; 2) формування базису перспективної політичної програми Литви у вигляді «повернення на Захід» та 3) сприйняття Росії через призму потенційної загрози (у тому числі й військової) та використання русофобської риторики.

Саме тоді, у період діяльності «політиків моралі» формувалися контури майбутнього конституційного ладу нової Литви, а також закладалася основа відносин із сусідньою Росією. Згідно з першим пунктом Конституційного акту про неприєднання Литовської Республіки до східних пострадянських союзів (документ від 11 лютого 1991 р., який передувє Конституції Литви від 8 червня 1992 р.), зазначалося, що колишня Литовська РСР «прагне розвивати взаємовигідні відносини із СРСР, однак ніколи і ні в якому разі не приєднуватися до будь-яких новостворених на основі колишнього СРСР політичних, військових, економічних чи інших союзів або співдружностей держав».

Масив законодавчих актів, що сформувався за минулі роки незалежності Литви, а також безліч випадків із сучасної політичної

практики дають чимало прикладів подібного ставлення до співпраці з Росією. Такий підхід, втім, характерний і для інших країн Балтії, що підтверджує ідею про «примикання» слабких країн до сильніших з метою, наприклад, військово-політичного захисту.

Поступово серед представників посткомуністичної політичної еліти (що особливо помітно на прикладі її парламентського сегмента) акцент зміщується від гуманітаріїв до тих, хто має технічну освіту. Якщо у 1990 р. серед парламентаріїв налічувалося 33,1% викладачів та професорів, а також 10,5% журналістів та письменників, то у 2004 р. їх частки значно скоротилися. Паралельним процесом стало потужне зростання кількості чиновників та бізнесменів: якщо у 1990 р. їх налічувалося 7,5 та 12,8% відповідно, то у 2004-му вже 27 та 38,3%.

Проаналізувавши професійний склад кандидатів у депутати Сейму Литви в 1992, 1996 та 2000 рр., можна дійти висновку, якщо на початковому етапі становлення незалежності Литви в політичну еліту могли потрапити, насамперед, «гуманітарії», то через десятиліття найбільший успіх супроводжував директорів і чиновників.

Ці зміни, що спостерігаються в процесі політичної трансформації в Литві, характерні не тільки для країн Балтії, а й для інших держав Центральної та Східної Європи. Якщо спочатку один із п'яти членів їхніх парламентів працював раніше у сфері освіти, то наприкінці 1990-х рр. це співвідношення скоротилося до одного від десяти. Викладачі та професори поступилися місцем вихідцям із професійного середовища, тісно пов'язаного з прийняттям політичних рішень: органів держуправління, бізнесу та політики.

Впадає у вічі також значна частка бізнесменів і керівників у парламентах країн ЦСЄ. Через п'ятнадцять-двадцять років після зміни режиму вони стали найбільшою професійною групою. Для політичних еліт ЦСЄ характерні дві переважні тенденції – соціальна закритість та професіоналізм. Еліта переламного періоду скинула старий режим, вбачаючи в цьому своє головне завдання, і виступила в ролі агенту мобілізації ключової на той момент вимоги – демонтажу комуністичного режиму.

По мірі стабілізації обстановки і досягнення суспільної рівноваги запити та вимоги до політичної системи змінювалися, проте «політики моралі» продовжували пропонувати ті самі рішення. У цьому

сенсі приклад «політиків моралі» може бути представлений як ілюстрація чотирифазної стенфордської моделі криз розвитку, згідно з якою кожна фаза має набір певних властивих їй складових. Агенти мобілізації вимог, прискорювачі кризи відповідають фазі зміни середовища та функціонування системи. Надалі виникає запит на тих, хто має боротися за збереження, зміцнення, розвиток нових правил гри в межах формування коаліцій, вироблення політичних курсів та перерозподілу ресурсів. Однак ідеї, які згодом склали наріжні основи сучасної політичної системи Литви, а також інших країн Балтії були запропоновані саме елітою кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Підсумовуючи литовський досвід можна зазначити, що у сучасних драматичних умовах історичного становлення єдиної Української нації потребують більш глибокого і ретельного дослідження актуалізовані саме литовськими «політиками моралі» питання ставлення до радянського періоду історії своєї країни, до надзвичайно важливої теми російської «окупації» та до Росії як держави-агресора загалом, які досі належать до найважливіших визначальних тем у процесі подальшого зміцнення сучасної литовської державності.

Україні варто більш активно брати на озброєння аргументацію литовської сторони стосовно Росії як головного негативного фактора на світовій арені, незмінного зовнішнього подразника, що сформувалася впродовж становлення литовської національної незалежності та залишається для значної частини політичної еліти Литви (та інших країн Балтії) пріоритетною як у внутрішній політиці, так і у сфері міжнародних відносин.

Попри домінуючу в світі логіку взаємної вигоди від подальшого поглиблення зовнішньоекономічного співробітництва, яка вочевидь начебто орієнтує світові політичні еліти на прагматизацію міжнародних відносин, українській стороні варто врахувати низку важливих зовнішньополітичних дій з боку керівництва Литви в останні роки. Особливо в умовах поступального зростання російського агресивного експансіонізму.

Це підтверджує аргументацію про те, що хоча переважна більшість «політиків моралі» й зійшли з політичної сцени, але їхній внесок у формування суверенної політики країн Балтії роблять її прогнозованою. У цьому сенсі, повертаючись до термінології, важ-

ливо підкреслити, що дії, які чинилися литовськими елітами в період «великої політики», знаходять своє наступне відображення та продовження зараз – в умовах буденної, «малої політики», особливо на зовнішньополітичному напрямі в ході анексії Росією Криму, окупації Донбасу та розв’язаної масштабної війни проти нашої держави. Окреслені успішні кроки у внутрішній та зовнішній політиці незалежної Литви варті наслідування Україною.

3.2. Політика національної консолідації в Латвії

Тлумачення історії є невід’ємним елементом державного будівництва, визначаючи зміст ідеологічного забарвлення даного процесу. У Східній Європі після розпаду СРСР політичний вимір історії набув особливо яскравого характеру. Активну історичну політику впроваджують усі країни пострадянського простору. Історична політика, втілювана елітами країн Балтії, презентує даний процес у концентрованому вигляді. Незалежну Латвію та її балтійських сусідів часто-густо відносять до так званого «лімітрофного простору», який має слабо виражені історичні ознаки сучасної державності.

Виниклий «дефіцит історії» веде до самоідентифікації Латвії на нинішньому етапі як «Європа, але не зовсім Європа», зумовлюючи необхідність всеохоплюючої роботи з винахідництва нової історії своєї державності. Латвія з іншими країнами Балтії після розпаду СРСР перетворилася на передовий рубіж у застосовуваній Сполученими Штатами на пострадянському просторі так званої «стратегії перемелювання» для послаблення потенційних сил протидії американським інтересам.

На початковому етапі історичної політики в Латвії одразу після відновлення її незалежності тривало формування нового політичного режиму і зміцнення вектору на інтеграцію країни в євроатлантичний простір. На хвилі «співочих революцій» в балтійських державах до влади в Латвії прийшли так звані «політики моралі» – представники наукової і творчої інтелігенції. Дії «політиків моралі» були спрямовані, в першу чергу, на символічне оформлення незалежного політичного режиму, де факто винахідництво та одержав-

лення націоналізму. Етнічний фактор активно використовувався як ресурс політичної мобілізації в Латвії ще до виходу зі складу СРСР у 1991 р. при створенні паралельних органів влади.

На початковому історичному етапі відбулося оформлення латвійської доктрини «повернення на Захід» та «радянської окупації», яка слугувала засобом консолідації електорату та легітимації еліт країни, що прийшли на заміну комуністичному керівництву. Запит на історичну політику виник у нового політичного керівництва, яке гостро потребувало ресурсів задля ідеологічного обґрунтування свого перебування при владі та нового політичного курсу. В Латвії була проголошена доктрина континуїтету, затверджуючи зв'язок нового політичного режиму з урядами періоду незалежності до Другої світової війни. Центральне місце в доктрині континуїтету посіли ідеологеми «повернення на Захід» та «радянської окупації».

До середини 1990-х рр. позиції «політиків моралі» послабились. Більшість нових керівників, що прийшли до влади, ще донедавна були частиною партійної номенклатури. Нові латвійські керівники зіткнулась з необхідністю зміцнення влади в умовах політичної та економічної трансформації, яка супроводжувалась нестабільністю.

Обраний новими елітами Латвії шлях виключення національних меншин з політичного процесу втілювався в інститут «негромадян». Російськомовні негромадяни були обмежені в політичних, економічних і соціальних правах, ними стали практично всі мешканці – вихідці з колишнього СРСР, що не були нащадками довоєнних латвійських громадян. Негромадяни отримали статус «радянських емігрантів», чисельність яких, за деякими оцінками, сягала до 40% від загального населення Латвії початку 1990-х рр.

На початковому етапі історична політика в Латвії здобуває стрімке інституціональне оформлення. Під патронатом відновленої держави створюються спеціалізовані інститути, музеї, комісії, покликані просувати і твердо охороняти конкретну історичну інтерпретацію, яка з часом набувала все більшого сакрального статусу.

Латвійський національний парламент ініціював створення комісії з підрахунку завданої шкоди від «радянської окупації». «Спадщина комунізму» стає універсальною внутрішньополітичною відповіддю латиських еліт на поточні проблеми в економіці та інституціональ-

ному розвитку. Подолання «спадщини комунізму» перетворилося й на спосіб примирення демократичної ідеології, необхідної елітам для інтеграції на Захід, з державним етнонаціоналізмом.

На тлі європейської і євроатлантичної інтеграції Латвії активізувалася критика з боку впливових міжнародних організацій стосовно численних порушень прав людини.

Точкою відліку наступного етапу в розвитку історичної політики в Прибалтиці стала активна підготовка до вступу Латвії та її балтійських сусідів до ЄС та НАТО. Всупереч поширеним очікуванням, європейська і євроатлантична інтеграція не призвела до зниження конфронтаційності історичної політики в Латвії. Альтернативу євроінтеграційним процесам втілювали дискусії про «балтійську ідентичність» трьох країн на основі «історичного регіону Балтії», проте вони залишились на периферії уваги регіональних політиків.

Балтійськими елітами на постійній основі проводилася робота з перетворення «спротиву окупаціям» у середині ХХ ст. в найвищу цінність. Досягнення «історичної справедливості» здійснювалось через заперечення попереднього режиму, в тому числі, й шляхом криміналізації альтернативних оцінок, із введенням процедури люстрації тощо.

Відчуття невизначеності після стрімкого наближення до ЄС і НАТО, яке започаткувало низку внутрішньополітичних криз, мало наслідком посилення «антитоталітарної» риторики політичних еліт. Процеси європейської і євроатлантичної інтеграції балтійських держав співпали в часі з демократичними перетвореннями на пострадянському просторі, які спонукали до нової хвилі політизації історії у Східній Європі. Головною тенденцією в розвитку наступного етапу історичної політики Латвійської Республіки стає просування місцевими елітами своїх «версій» минулого на загальноєвропейський рівень. Це дозволяє не лише наполягати на отриманні необхідної політичної та економічної підтримки, але й претендувати на включення інтересів балтійських держав у зовнішню політику Євросоюзу.

До діяльності у відстоюванні «історичної справедливості» залучалися міжнародні майданчики ОБСЄ, Європейського парламенту, ПАРЕ, Європейського суду з прав людини, Парламентської асам-

блеї НАТО тощо. Наслідком цього врешті-решт стало схвалення Європейським парламентом резолюції щодо підсумків Другої світової війни, вказуючи на «масштабні страждання, несправедливість, тривалу соціальну, політичну та економічну деградацію, пережиті націями-полоненими, що опинилися по східний бік залізної завіси». ПАРЄ також прийняла окрему резолюцію із закликом до Росії сплатити компенсації «особам, депортованим з окупованих країн Балтії, та їхнім нащадкам».

Процеси європейської інтеграції впродовж останнього десятиліття минулого сторіччя сприяли замиренню і активному діалогу «національних версій» минулого в Західній Європі. Формування так званої «постнаціональної культури пам'яті», що передбачала плюралізм тлумачень минулого, відбувалося на снові визнання здебільшого спільної провини європейських держав за Голокост.

Процес інтеграції країн Східної Європи в ЄС спричинив до поступової трансформації усталеної моделі. Відбулося загострення полеміки довкола історичних тем на тлі просування східноєвропейськими державами «національних» історій, в яких Латвія виступила жертвою «двох тоталітаризмів» – «нацистського» та переважно «радянського». Історичні суперечності співпали з прагненням латвійських еліт підвищити свій статус, розширити ресурсні можливості в межах Євросоюзу, що призвело до активізації історичної політики на загальноєвропейському рівні. Зусилля представників балтійських держав з активізації історичної політики концентрувались як на рівні інституцій ЄС, так і на міждержавному рівні країн Східної Європи. Наднаціональний рівень історичної політики в Латвії постав новим майданчиком для реалізації апробованих попередніх підходів, що розвиваються на національному рівні.

Відбулися й більш фундаментальні зсуви: заполітизоване тлумачення минулого закріплювалося на законодавчому рівні, набуваючи нормативного, загальнообов'язкового характеру. Основною тенденцією стало піднесення теми прирівнювання комунізму до нацизму на загальноєвропейський рівень. Провідні політики в Латвії активно використовують політичну карту «жертв тоталітарних режимів». Головним адресатом латвійських еліт у прагненні домогтися «історичної справедливості» виступає саме Захід, тоді як образ

«російської агресії і тоталітаризму» слугує лише засобом для політизації проблеми.

Основними тенденціями в становленні історичної політики Латвії є реалізація її елітами політичного розрахунку на комбінування «комплексу провини» та «зовнішньої загрози». Активна історична політика балтійських еліт виправдовує системне обмеження в правах нацменшин у Прибалтиці, слугуючи зовнішньополітичним важелем. Відмова балтійських країн від ролі «форпосту» («прифронтових держав») у боротьбі зі «східною загрозою» та історичним минулим «тоталітаризмів» призвела до формування інституціональної пастки і несе небезпеку глибоких внутрішньополітичних криз. Активна історична політика закладена в основу легітимності не лише політичного режиму, але й політичної системи балтійських держав у цілому. На поточному етапі спостерігається тенденція до збільшення конфронтаційності історичної політики країн Балтії та Східної Європи. На даний час одна з головних цілей історичної політики балтійських еліт – вплив на громадську думку країн Євросоюзу з тим, аби вкоренити уявлення про рівність між нацизмом і комунізмом.

Є підстави вважати, що по мірі продовження конфронтаційної історичної політики простір маневру для коректування поточного курсу балтійських еліт поступово скорочуватиметься. Зіткнення геополітичних інтересів великих світових держав в Європі слугуватиме подальшому пожорсткішанню історичної політики, впровадженої владними групами країн Балтії, та дедалі більш рішучим спробам закріплення її ідеологем на загальноєвропейському рівні.

3.3. Проблеми демократизації суспільства в Естонії наприкінці XX – на початку XXI століття

Процес зміни політичного режиму від тоталітарного до демократичного є складним і довготривалим. Успішне подолання перехідного періоду, будівництво та зміцнення демократичного політичного режиму залежить від рішучості політичних лідерів та суспільства.

На сучасному етапі вагомого значення набуває вивчення досвіду практик подолання тоталітарного спадку країн Балтії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. На особливу увагу в цьому контексті заслуговує Естонська Республіка, яка відповідно до соціально-економічних критеріїв виявилася однією з найуспішніших серед країн пострадянського простору. Естонії вдалося в стислі терміни здійснити комплексне реформування політичної, економічної, соціальної сфер та успішно інтегруватися до європейських та євроатлантичних структур. Варто зауважити, що безальтернативна прозахідна орієнтація та інтеграція у відповідні структури розглядалися Естонією як єдиний шлях збереження суверенітету та зміцнення національної державності. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю пильного вивчення українською стороною естонського досвіду демонтажу тоталітарного спадку та демократичного транзиту, який призвів до кардинальних змін в житті країни та суспільства, становищі на міжнародній арені, що є вельми цінним для України.

Наукова розробка теми дослідження отримала доволі суттєве висвітлення у роботах закордонних, передусім естонських, а також американських науковців. Вагомий доробок представляє видання Естонської академії наук з нагоди 30-ої річниці незалежності Естонії, що містить матеріали про початок відновлення Естонської державності і прийняття Декларації про суверенітет Естонії 16 листопада 1988 р., спогади очевидців, привітання з цієї нагоди.

Серед естонських вчених проблематику відновлення незалежності Естонії, національної ідентичності досліджує відомий історик, політолог Р. Руутсоо. Теми подолання тоталітарного спадку та відновлення відкритого естонського суспільства торкався у своїх працях правознавець Ааду Оль. Проблеми особливостей національного нарративу та будувannya естонської нації, культурної пам'яті стали предметом дослідження естонського науковця з Таллінського університету М. Тамма, збереження естонської національної ідентичності вивчав американський вчений Дж. Раффелдт.

Глибоким аналізом позначені роботи професора Тартуського університету А. Касекампа, що стосуються політичних змін в Естонії у 1990-х рр., естонської політики історичної пам'яті. Нашу увагу привернула також монографія «Історія балтійських країн» («А

history of the Baltic states”, 2010), в якій А. Касекамп приділяє особливу увагу ХХ ст., упродовж якого країни Балтії здобули незалежність, але також пережили окупацію як Радянським Союзом, так і нацистською Німеччиною. Автор досліджує, як країни Балтії відновили свою державність і перетворилися на членів Європейського Союзу.

До узагальнюючих робіт слід віднести монографію американського професора Тойво У. Раун (народився в Естонії), що містить всебічний огляд історії Естонії від давніх часів до кінця ХХ ст. Окремий розділ присвячений аналізу демократичного транзиту країни в посткомуністичний період.

Викликають неабиякий інтерес наукові напрацювання Т. Сартса – доцента Талліннського університету. Дослідницькі інтереси вченого зосереджені на політичних партіях, партійних системах, питаннях демократизації в Центральній та Східній Європі. В цьому контексті важливою є наукова розвідка вченого, що стосується комуністичної спадщини та створення естонської та латвійської партійних систем.

Чільне місце в естонській історіографії займають наукові праці Естонського інституту історичної пам’яті, що стосуються ідеології, історії створення та методів укріплення радянського суспільного ладу, депортацій та терору радянського режиму в Естонії.

Вагомий внесок у вивчення досліджуваної нами проблеми здійснили українські вчені, зокрема науковці з ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». На особливу увагу заслуговує колективна монографія співробітників Інституту «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» за загальною редакцією к.і.н., доц. А.Г. Бульвінського, передмова д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України А.І. Кудряченка, а також праці Т.В. Орлової, що стосуються Естонії. Серед вітчизняних дослідників також слід виділити роботи А. Мазіної, М.Ю. Онацького, К.М. Вітмана.

На нашу думку, навіть з урахуванням зазначених робіт науковців вивчення питання подолання тоталітарного спадку в Естонії є недостатнім, оскільки спектр проблематики є дуже широким.

Естонія відновила державну незалежність 20 серпня 1991 р., після «Співочої революції» та розпаду СРСР. Таким чином, після відновлення незалежності Естонська Республіка не будувала держа-

ву з початку, а проголосила себе правонаступницею Естонії, незалежність якої була проголошена 24 лютого 1918 р. Однак відповідно до таємного протоколу пакту Молотова-Ріббентропа 1939 р. відбувся поділ балтійських земель між СРСР та Німеччиною, в результаті якого Естонія втратила свою державну незалежність і була примусово включена до складу СРСР.

Для вірного розуміння подій та процесів, що відбувалися в Естонії, слід мати на увазі, що на відміну від переважної більшості країн, де були встановлені комуністичні чи фашистські тоталітарні режими, в Естонії ці режими були не «своїми», а окупаційними, встановленими насильно виходячи з угод між великими державами. Естонський народ вважав ці окупаційні режими чужими і чинив їм опір.

Вже за перший рік радянської окупації комуністами було розстріляно, заарештовано та депортовано до Росії понад 60 тис. громадян Естонії, тобто близько 6% її населення. Втрата незалежності та ці жорстокості призвели до виникнення руху опору, головними ідеологічними мотивуючими факторами якого були патріотичні прагнення відновлення незалежності Естонії, опір комуністичному терору та русифікації.

В ЄРСР так само, як і в інших союзних республіках, здійснювалася примусова русифікація під гаслом інтернаціоналізації і формування «нової історичної спільноти – радянського народу» з тотальним домінуванням російської мови як мови міжнаціонального спілкування.

До середини 1980-х рр. збройний опір до радянської влади був повністю придушений. У ході масових репресій до та після Другої світової війни було заарештовано та вивезено до сибірських концтраційних таборів близько 80 тис. та депортовано до Росії майже 40 тис. жителів, тобто близько 12% населення. Більшість, що залишилися з них живими, а це склало близько 50%, на той час, вже повернулася, але етнічними чистками було змінено демографічну структуру населення. У довоєнній Естонії естонці склали 97%, натомість у 1980-х рр. – 64%, в Таллінні росіян стало більше 50%, а в деяких містах (Нарва, Палдіскі) та повітах (Іда-Вірумаа) їх була абсолютна більшість. Більшість естонського народу втратила надію

на відновлення незалежності, змирилася з окупацією і намагалася пристосуватися до радянської влади. Виникла загроза асиміляції естонської нації. Однак курс на перебудову та гласність, оголошений М.С. Горбачовим відкрив можливість нового піднесення національної самосвідомості та масового народного руху проти русифікації.

Першим виник наприкінці 1986 р. рух охорони старожитностей, який фактично став кампанією боротьби за національні цінності, швидко поширився та охопив всі верстви естонського населення. У 1988 р. визвольний рух в Естонії розділювався на два напрями. У першому ключову роль відігравали прогресивно мислячі естонці комуністичної партії, які вважали, що свободу можна досягти поступовим шляхом через демократизацію радянської системи та законного виходу з СРСР. Другий – більший радикальний напрям, який очолили колишні дисиденти, політ'язні та молоді гуманітарії, ставив за мету – кінець радянської окупації та відновлення (реституцію) Естонської Республіки, анексованої СРСР 1940 р. Навесні 1988 р. виникла ідея створення Народного фронту (задумана компартією та КДБ для приборкання народного руху та спрямування його в русло мирних фасадних реформ Радянського Союзу). Однак ця ідея в Естонії вийшла з-під контролю творців і Народний фронт став виразником справжніх інтересів та вимог народу. Керівниками його стали прихильники першого напрямку. Другий напрям був представлений головним чином Товариством охорони старожитностей, яке на той час фактично стало масовою політичною організацією, та заснованою влітку 1988 р., хоч і без дозволу влади, але відкрито, першою опозиційною політичною Партією національної незалежності Естонії (ПННЕ). Незважаючи на очевидні принципові розбіжності між обома напрямками національно-визвольного руху, відкритою ворожнечі між ними не виникло і багато заходів було організовано об'єднаними зусиллями.

16 листопада 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР ухвалила «Декларацію про суверенітет Естонської РСР». У депутатів вистачило мужності так вчинити та стати першими в СРСР. Вони не сумнівалися, що громадяни Естонії підтримають декларацію. Станіслав Шушкевич, білоруський державний діяч (1991–1994 рр. – голова Верховної ради Республіки Білорусь), виступаючи на Міжнародній

конференції з нагоди 30-ї річниці прийняття Декларації про суверенітет Естонії (Таллінн, 16 листопада 2018 р.) підкреслив, що естонські депутати та керівники, які взяли на себе відповідальність ухвалення вищезгаданої Декларації, були передусім естонцями, а вже потім – вимушеними комуністами, і порівнюючи із ситуацією у Білорусі, зазначив наступне: «наші – навпаки: спочатку комуністами, потім – ...білорусами». Акцентуючи увагу на тому, що саме Естонська РСР першою проголосила про свій суверенітет, С. Шушкевич наголосив, як естонська Декларація продемонструвала, що народ маленької країни може бути великим.

Особливо слід відзначити організовані Народним фронтом співочі свята, на які збиралися співати патріотичні пісні десятки тисяч людей, мирні акції протесту, і завдяки яким події 1988-1991 рр. в Естонії стали називати «Співочою революцією».

Навесні 1990 р. відбулися вибори та скликання Естонського Конгресу як представницького органу громадян Естонської Республіки. 20 серпня Верховна Рада прийняла узгоджене з Естонським Комітетом (керівний орган Естонського Конгресу) рішення – відновлення незалежності Естонської Республіки, анексованої 1940 р. Оскільки Верховна Рада була адміністративним органом окупаційної радянської влади, а Естонський Конгрес стихійним самодіяльним представницьким органом громадян Естонської Республіки, який не вважав себе правочинним бути законодавчими зборами, було вирішено створити на паритетних засадах Конституційну Асамблею: 30 членів від Верховної Ради, 30 – від Естонського Комітету. Метою Асамблеї стало опрацювання нового Основного Закону Естонської Республіки, подання його на плебісцит і після плебісциту упродовж літа 1992 р. організація виборів до легітимного законодавчого органу – Рійгікогу (парламенту).

Історичну пам'ять Естонії, як і інших країн Балтії, не спромоглася викривити радянська пропаганда. Досвід існування незалежної держави суспільство сприймало крізь призму історичної пам'яті – ідеалізацією дорадянського періоду власної історії. Однак разом із тим досить сильно відчувалася травма від періоду радянської окупації. В Естонській Республіці було і є усвідомлення того, що «чорна» сторінка життя – це була радянська окупація.

Надзвичайний і Повноважний Посол Естонії в Україні Лаурі Лепік (2011–2012 рр.) в інтерв'ю виданню «Український тиждень» від 23 лютого 2012 р. зазначив: «1991 р. ми не розпочали всього з нової чистої сторінки, не забули, що трапилося в минулому. Все залежить від індивідуальності й віку. Кожна естонська сім'я може розповісти свою власну історію про радянські репресії проти її кривних у 1940-х роках і пізніше, коли наших співвітчизників убивали або засиляли до Сибіру. Це жива пам'ять, про яку в часи окупації нам не було дозволено говорити вголос, але яка переходила від покоління до покоління в колі друзів і родини».

Після відновлення незалежності дилеми «Схід-Захід» не виникло ні у керівництва держави, ні в естонському суспільстві. Естонці завжди усвідомлювали свою приналежність до європейської цивілізації, тому питання вступу до СНД не підіймалося. Головною метою було визначено приєднання до Європейського Союзу, що було задекларовано у 1993 р. Варто зауважити, що зовнішньополітичний курс Естонії на євроінтеграцію багато в чому визначив напрями та особливості її внутрішньої політики.

Естонія пройшла три послідовні етапи трансформації від комуністичної системи до національної демократії європейського зразка, завдяки чому швидко позбулася тоталітарного спадку, радянської окупації. Перший етап (1991–1995 рр.), який вона пододала найшвидше з усіх країн Балтії, містив в собі радикальні й болючі реформи у стилі «шокової терапії», що передбачали відмежування країни від радянського тоталітарного минулого, відновлення конституційного порядку на засадах державотворчої традиції міжвоєнної доби, розбудова нових владних інституцій, створення ліберально орієнтованої економіки, демократизація суспільства. Важливим фактором змін в Естонії став чинник російської загрози, який естонці відчували після десятиліть репресій доволі сильно. Він сприяв консолідації нації навколо програми радикальних реформ, які пропонувала правоцентристська коаліція. Ключова мета естонських перетворень полягала в поверненні до національних цінностей та у швидкій інтеграції до західних структур – економічних, політичних та безпекових.

Другий етап був пов'язаний із початком переговорного процесу з ЄС, в який Естонія ввійшла першою серед пострадянських кра-

їн, доставши ще 1997 р. запрошення на вступ до Євросоюзу, а 2002 р. – до НАТО. Чіткий курс на євроатлантичну інтеграцію створив консенсус серед еліти щодо необхідності запровадження подальших політичних та економічних змін, модернізації та вестернізації економіки й держустанов. Третій етап стартував із вступом Естонії до ЄС 1 травня 2004 р. та сприяв стрімкому зростанню річного ВВП на особу та соціальних стандартів життя. У підсумку було загалом завершено перехід від посткомуністичної до національної європейської держави сучасного зразка. У 2011 р. Естонія першою з пострадянських країн приєдналася до зони євро.

Процес дерадянзації відбувався в Естонії за трьома напрямками: політичний, тобто люстрація, економічний – реституція (повернення майна, конфіскованого радянським режимом), і судовий та моральний – дослідження та засудження комуністичних злочинів.

Перший прем'єр-міністр Естонської Республіки Март Лаар (1992-1994 рр.) здійснив радикальні кроки, що прискорили процес дерадянзації Естонії: проведена реформа уряду та держслужби, була звільнена значна кількість держслужбовців, змінена система інституту майна, проведена приватизація. Колишніх комуністів усунули від влади, в тому числі, і з метою уникнення корупції, адже старі радянські кадри могли перенести її у нові владні кабінети. Варто зауважити, що в країні були повністю змінені еліти. Можна сказати, що відбулося переливання крові. Нове покоління відразу принесло нові цінності.

Впровадженню нової моделі держслужби й набору нових кадрів в Естонії сприяло те, що патріотично настроєні молоді громадяни були готові працювати у державній службі молодій країні. Саме тому 2002 р. Естонія отримала 32-річного прем'єр-міністра. Міністро-ві закордонних справ було тоді лише 28 років, а декотрим послам по 25, і їм довелося працювати зі своїми колегами з інших країн, удвічі старшими. Лаурі Лепік наголосив, що це був свідомий вибір: «На зорі незалежності ми були недосвідченими, однак поєднали цю недосвідченість із сильним бажанням розбудувати незалежну Естонію. Таким тоді був загальний настрій. Тому за відносно короткий проміжок часу ми повністю оновили кадровий склад державних служб. Це одне з наших головних надбань за останні 20 років історії».

Одним із ключових моментів стало прийняття новітньої, європейської за змістом конституції на референдумі 28 червня 1992 р., в якій не було місця радянським правовим нормам. Конституція базується на правових нормах, що діяли на території Естонії до радянської окупації.

Реформування політичної системи передбачало насамперед вибір форми правління та виборчої системи, а також формування на її основі представницької влади з цінностями західної демократії. Спочатку Естонія визначилася з формою правління – стала парламентською республікою. Естонський парламент – Рійгікогу однопалатний. Наступним кроком став перехід до пропорційної системи виборів з дотриманням міжнародних виборчих стандартів, що свідчило про перехід до багатопартійної системи і становлення демократичного режиму.

20 червня 1992 р. відбулася грошова реформа, було запроваджено естонську крону. 20 вересня 1992 р. відбулися вибори до Рійгікогу. Перехідний період закінчився і незалежність Естонської Республіки було відновлено шляхом реституції.

На виборах переміг блок правих та національно налаштованих партій. Демократична партія праці, яка була створена на базі Естонської комуністичної партії, не пододала 5% поріг та залишилася за дверима парламенту. На парламентських виборах 1995 р. вона також не потрапила до Рійгікогу. Утворений після виборів 1992 р. коаліційний уряд приступив до відновлення та формування конституційних державних структур Естонської Республіки.

Естонія (як і Латвія) є єдиними країнами серед нових членів ЄС, де комуністичні партії-спадкоємці не вижили або відіграють абсолютно мізерну роль у сучасній партійній політиці. Це насправді унікальний випадок у порівнянні з рештою країн Центрально-Східної Європи, оскільки в більшості посткомуністичних країн комуністичним партіям вдалося вижити. Також ліві партії Естонії, особливо соціал-демократи, були традиційно досить слабкими. Примітно, що в Естонії при владі не було жодного лівого уряду з 1992 р. – усі провідні партії урядових коаліцій були правими. Естонській соціалістичній робітничій партії (пізніше названій лівою партією) вдалося отримати представництво в парламенті (2% місць) у 1999 р., і

це був останній раз, коли вони отримали представництво в законодавчому органі.

Соціал-демократична партія Естонії зазвичай отримує 10–15% голосів і лише починаючи з 2011 р. набула більшої популярності. Основна ліва партія Естонії, Центристська партія, ідентифікує себе швидше як соціал-ліберальна. Причому, як і в Латвії, переважна більшість виборців Центристської партії є російськомовними. Отже, навіть якщо Естонська центристська партія розглядається як головна ліва партія в країні, її також можна вважати партією етнічних меншин: її підтримка серед етнічних естонців є відносно скромною, оскільки вона черпає свою підтримку переважно з російськомовної меншини. Жодна з вищезгаданих лівих партій ніколи не формувала уряд.

Естонія здійснила значні перетворення у сфері місцевого самоврядування, орієнтуючись на досвід муніципальних реформ скандинавських країн та Німеччини і вже до середини 1990-х рр. мала позитивні зміни у вказаній сфері. Перебудові місцевого самоврядування сприяло закріплення відповідних норм на конституційному рівні та адміністративно-територіальна реформа, викликана неефективністю радянської системи адміністративно-територіального поділу.

Процес економічних змін в Естонії у 1990-і рр. включав лібералізацію цінової політики та господарської діяльності, запровадження нової валюти – естонської крони та вільний обмін національної валюти за чітко фіксованим курсом, реорганізацію механізму управління банківською системою Естонії. Кроки, які були вжиті в межах функціонування режиму валютної ради, дозволили мінімізувати негативні наслідки світової фінансової кризи 1997-1998 рр. і сприяли поступовому економічному зростанню в країні, яке спостерігалось з кінця 1990-х рр.

Важливим кроком в межах переходу до ринкової моделі економіки в Естонії стала приватизація державної власності. Особливістю процесу приватизації в Естонії стало її чітке законодавче регулювання. Саме завдяки цьому вдалося уникнути низки фінансових пірамід і ваучерних аукціонів. Під час приватизації в Естонії нестача внутрішніх коштів компенсувалася шляхом залучення іноземних (шведський, фінський та ін. капітали). У зв'язку з тим, що в перші роки після здобуття незалежності одним із ключових завдань для естон-

ського керівництва було залучення зовнішніх інвестицій, саме іноземні (передусім західні) компанії мали стати основними власниками більшості державних виробничих закладів Естонії. Процес приватизації в Естонії відрізнявся порівняно високим ступенем відкритості.

Свою специфіку мала в Естонській Республіці також і система роздержавлення житлового фонду. Зокрема, процес приватизації житла відбувався з урахуванням трудового стажу кожного мешканця країни.

Складовою відновлення інституту приватної власності в країні стала реституція. Цей процес мав також і політико-ідеологічне навантаження. Після 1991 р. розпочався процес повернення колишнім власникам їхнього майна, яке було націоналізовано в радянський період.

Зазнала змін і географія зовнішньоекономічних зв'язків Естонської Республіки. Якщо в перші роки після здобуття незалежності основним економічним партнером Естонії виступала Росія, то починаючи з другої половини 1990-х рр. – держави Північної Європи.

Запровадженням електронного врядування стало характерною ознакою розбудови новітньої держави в Естонії. У державному секторі ще в 1993 р., спираючись на австрійський досвід, був ухвалений спеціальний закон і створено електронні реєстри землі та нерухомості. На початку 2000-х рр. було запроваджено особисту електронну ідентифікаційну картку, завдяки якій стало можливим за допомогою інтернету голосувати під час виборів, керувати своїми заощадженнями в банках, подорожувати Євросоюзом без паспорта. У цей самий час було комп'ютеризовано й забезпечено доступом до інтернету всі школи, містечка та села Естонії. Уперше електронне голосування відбулося в країні 2005 р. Під час парламентських виборів 2011 р. його обрали для себе вже 20–25% естонців. Сучасна Естонія є визнаним європейським лідером за створенням системи електронного врядування, а також за високим рівнем впровадження інформаційних технологій у державне управління. На естонський досвід інформаційних технологій орієнтується низка країн.

Після здобуття незалежності Естонія повністю відмовилася від залишків системи безпеки СРСР, і вирішила створити нову власну, що ґрунтується на правовій основі. Так, спершу естонцям до-

велось формувати нову армію. Останні російські війська покинули країни Балтії 1994 р., а 2004 р. Естонія вступила до НАТО.

Кроками до посилення національної безпеки й оборони в країнах Балтії стало створення Baltbat – трінаціонального миротворчого підрозділу (1994 р.). Об'єднаний Балтійський військово-морський ескадрон (Baltron) було створено в 1997 р. для розширення можливостей Балтійських військово-морських сил та координації виконання різних морських завдань. Штаб-квартира Baltron знаходиться в Естонії. Балтійська мережа повітряного нагляду (Baltnet) була створена в 1996 р. для збору та координації інформації про нагляд за повітряним простором. Балтійський коледж оборони (Baltdefcol) заснований у 1998 р. для підготовки кадрів штатних офіцерів та цивільних осіб. Коледж знаходиться в Тарту, Естонії. Усі ці підрозділи від самого початку формувалися за відповідними стандартами НАТО і повсякчас підкреслювали прагнення членства.

За роки незалежності Естонія брала участь у воєнних та миротворчих операціях у Боснії та Герцеговині, Косово, Лівані, Іраку.

Нові естонські спецслужби (Kaitsepolitsei – відповідальна за національну безпеку, Teabeamet – закордонна розвідка) були фактично створені з нуля з великими труднощами, викликаними відсутністю фахівців та досвіду. Нині ці труднощі переважно подолані.

У вересні 1991 р. прем'єр-міністр Естонії та голова КДБ СРСР уклали договір про ліквідацію КДБ в Естонії до 1 грудня того ж року і передачу його справ та майна естонському уряду. До того часу особові справи персоналу, агентури та справи, що стосувалися оперативної діяльності КДБ на території Естонії, були вже вивезені в Росію. Естонії, окрім майна було передано лише 28,5 тис. архівних справ, деякі звіти та діловодство, що представляли в основному історичний та науковий інтерес.

Для морального очищення суспільства Рійгікогу прийняв наприкінці 1995 р. закон про прийняття на облік осіб, що були співробітниками або інформаторами спецслужб, розвідок та контррозвідок країн, що окупували Естонію, тобто – Німеччини та Радянського Союзу. У законі було наведено повний перелік всіх таких організацій цих країн. Законом було передбачено, що особи, які добровільно з'являться до поліції безпеки в термін до 1 квітня 1996 р.

та дадуть свідчення про свою діяльність у зазначених організаціях, стануть під захист закону. Це означало, що їхні особи стають державною таємницею і не можуть бути оприлюднені державою (якщо ця особа не винна у злочинах проти людяності, військових чи кримінальних злочинах, скоєних ним під час виконання завдань у цих організаціях). До зазначеного терміну до поліції безпеки з'явилося з зізнаннями 1153 особи. Після 1 квітня 1996 р. поліція безпеки стала публікувати імена відомих їм співробітників спецслужб окупантів, які самі не зізналися про свою діяльність.

Ще раніше (1992 р.) був ухвалений закон про клятву совісті. Цим законом встановлювалося, що людина, яка претендує на високу посаду в державних структурах або висуває свою кандидатуру в Рійгікогу, повинна власноруч написати присягу, що вона не співпрацювала зі спецслужбами держав, які окупували Естонію і не брала участі у переслідуваннях громадян Естонії. За фальшиві свідчення було передбачено кримінальну відповідальність. Однак, закон виявився не надто ефективним, адже перевірити правдивість присяги громадян було неможливо. Як зазначалося вище – усі важливі джерела, зокрема файли агентів, були вивезені до Росії.

Естонія засвоїла складні історичні уроки для подолання тоталітарної спадщини. З початком пострадянського періоду в Естонії добре усвідомили інструменти впливу Росії – питання мови та маніпуляції історичними фактами, саме тому в країні є чітка позиція щодо трактування історичних подій і вирішення мовних питань, які прямо стосуються захисту національних інтересів Естонії.

Дерадянізації в країні сприяла єдина державна мова і закон про громадянство. У 1995 р., намагаючись відмежуватися від Росії, в країні був прийнятий Закон про громадянство Естонської Республіки, згідно якого громадянство можуть автоматично отримати нащадки тих, хто жив на території незалежної Естонії у міжвоєнні роки (таких на момент здобуття незалежності було близько 62%), а більша частина представників нетитульної нації Естонії отримали статус негромадян, які отримали право натуралізуватися. Головною передумовою натуралізації стало володіння естонською мовою. Варто наголосити, що не політичні впливи і фінанси допомагають отримати громадянство Естонії, а знання державної мови, конституції та історії цієї держави.

В Естонії розуміли, що саме мовна політика є наріжним каменем відтворення етнічної палітри Естонії початку 1940-х рр., оскільки саме вона стала механізмом її розмивання. Результатом тривалої русифікації стало те, що естонська мова почала зникати з освіти, з громадського життя в цілому. Перший закон про мову був прийнятий у 1989 р. Цей закон мав на меті розпочати трансформаційний процес зміни мовної ієрархії в Естонії, хоча він і надавав естонській мові статусу єдиної державної. З точки зору політичної доцільності застосування закону 1989 р. базувалося на принципі естоно-російського білінгвізму, який вимагав від працівників певних професій знання як естонської, так і російської мови. У 1995 р. було ухвалено новий закон про мову, в якому естонську мову визнано єдиною державною, а всі інші мови вважають іноземними.

Мовна політика Естонії мала чітке етнонаціональне завдання – відродження Естонії як держави естонців. Варто наголосити, що в основу формування естонської нації було покладено мовний, а не етнічний критерій. Офіційне завдання мовної політики полягало у відновленні вживання естонської мови в усіх сферах життєдіяльності держави і суспільства. Мовне законодавство також вплинуло на процес формування естонської еліти через перерозподіл влади на користь титульного етносу і заміну у владі представників російського етносу завдяки володінню мовою як головному критерію при обійманні будь-якої посади.

В 1991 р. в Естонії був створений департамент мови при Міністерстві освіти, з 1998 р. згадана структура стала називатися Мовною інспекцією, метою якої є захист естонської мови на державному рівні. Обов'язком інспекції є нагляд за виконанням Закону про мову, а також інших правових актів, що регулюють застосування державної мови. Інспектори здійснюють перевірку персоналу на знання естонської мови в різних установах: державних, громадських, приватних. Однак задля забезпечення вимог, пов'язаних з підготовкою до вступу в ЄС, Естонія значно пом'якшила національне законодавство – передусім закон «Про громадянство» та закон «Про мову».

Більшість громадян країни переконані, що Естонія має підтримувати національну ідентичність, не зважаючи на те, що в країні

мешкає багато росіян, які не мають громадянства, оскільки державну мову вивчати не хочуть.

В Естонії працюють як естономовні, так і російськомовні школи (приблизно 75% і 25%). Особливо багато російськомовного населення проживає на північному сході Естонії, що межує з Росією. Наприклад, у м. Нарва, понад 90% населення є російськомовним. Але в Естонії немає окремих регіонів, де діють інші закони. Закон про мову – один для всієї країни. Один і той самий закон діє і в Таллінні і в Нарві.

Перехід на навчання у школах лише естонською здійснюватимуть у межах розробленого «Плану розвитку естонської мови», який охоплює період з 2021 по 2035 рр. Усі предмети в навчальних закладах вестимуть тільки державною мовою. У російськомовних школах перехід на навчання естонською мовою буде поступовим упродовж зазначеного періоду.

Естонія на державному рівні зберігає пам'ять про радянські репресії. 14 червня країни Балтії спільно відзначають День пам'яті жертв комуністичних репресій, яких зазнала більшість балтійських родин. Особливо масовими були депортації до Новосибірської обл., Казахстану, Комі АРСР. Комуністична символіка (яка не користувалася популярністю серед естонців і раніше) стала нагадуванням про роки національного поневолення. Існує низка монументів жертвам радянських репресій. В Естонії здійснюється велика робота для того, щоб виявити, де були розташовані концтабори, розшукати могили і вшанувати пам'ять загиблих естонців.

В 2007 р. уряд Естонії ухвалив рішення про перенесення радянського меморіалу із пагорбу Тинісмяги в центрі Таллінна, присвяченого радянським воїнам, загиблих 1944-го р. в боях за столицю, відомого як «Бронзовий солдат». Демонтаж пам'ятника (який був відкритий 1947 р.) і перенесення його на військове кладовище, а також перепоховання полеглих радянських військовослужбовців спричинило масові заворушення у центрі естонської столиці (інспіровані Росією, події увійшли в історію як «Бронзова ніч»).

Варто зауважити, що доля меморіалу та захоронення стала предметом запеклих дискусій ще з 1990-х рр. Частина естонців вважала його символом радянської окупації, наголошуючи, що пам'ят-

нику радянським визволителям не може бути місця в Таллінні. А вже 1944 р. Естонія не була звільнена: німецька окупація була змінена на радянську. Саме тому, уряд Естонії і прийняв рішення про перенесення пам'ятника.

Дослідженням окупаційних періодів та злочинів комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Естонії та поширенням інформації про них у 1990-х рр. почали займатися багато державних та громадських організацій. Було порушено кілька кримінальних справ за фактом скоєння злочинів проти людства, але слідство за ними ускладнено відсутністю необхідних документів та виїзд винуватців.

У 1992 р. парламент створив Державну комісію з розслідування злочинів окупаційних режимів. Кінцевою метою цих розслідувань стало видання «Білої книги» – наукового огляду збитків, завданих естонському народові у період радянської й нацистської окупації. В цьому напрямі також розпочали свою роботу Естонська міжнародна комісія з розслідування злочинів проти людства; Фонд Кістлера-Рітсо, приватний благодійний фонд, створений для організації Музею окупацій та свободи Vabamu; Бюро реєстрації репресованих осіб в Естонії при Союзі протиправно репресованих осіб «Мементо», що займається складанням та опублікуванням переліків репресованих осіб та ін.. Дослідженням міжнародних злочинів та порушення прав людини, вчинених тоталітарними режимами в Естонії, а також ідеологій, які породили такі режими займається Естонський інститут історичної пам'яті. Метою Установи було визначено надання громадянам Естонії всебічних та об'єктивних знань про права людини в Естонії під час радянської окупації.

За своєю структурою Естонський інститут історичної пам'яті був схожий на Естонську міжнародну комісію з розслідування злочинів проти людства, також відому як Комісія Макса Якобсона, засновану президентом Леннартом Мері в 1998 р., яка розслідувала злочини проти людства, скоєні в Естонії під час німецької та радянської окупації, на основі визначень геноциду, злочинів проти людяності та військових злочинів Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. Комісія Макса Якобсона не була судовим органом. Метою історичного розслідування Комісії було з'ясувати, які злочини були скоєні та їхнє історичне походження.

З розслідування злочинів проти людства Комісією було опубліковано три звіти: «Радянська окупація в Естонії 1940–1941» (опубл. 2004 р.); «Німецька окупація в Естонії 1941–1944» (опубл. 2001 р.); «Радянська окупація в Естонії з 1944 р.» (опубл. 2008 р.). Дослідження, які лягли в основу звітів Комісії, були опубліковані у формі двох книг: «Естонія 1940–1945. Звіти Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства» (Таллінн, 2006 р.), «Естонія з 1944 р. Доповіді Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства» (Таллінн, 2009 р.). Комісія Макса Якобсона, досягши своєї мети завершила роботу і припинила свою діяльність на засіданні в грудні 2008 р..

Естонський інститут історичної пам'яті продовжує роботу вище зазначеної Комісії з дослідження радянської доби в історії Естонії. Однак дослідження ж Естонського інституту історичної пам'яті виходять за рамки, встановленого для досліджень Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства, оскільки Установа також збирає дані про такі порушення прав людини, вчинені під час радянської окупації, які за юридичним визначенням не є злочинами проти людяності. З цієї причини Естонський інститут історичної пам'яті обрав Загальну декларацію прав людини, прийняту ООН у 1948 р., як правову основу для свого історичного дослідження. Інститут детально вивчає життя за радянських часів, а також підтримує збір спогадів, щоб точно та без ідеологічних упереджень визначити, як і в якій мірі порушувалися права людини в Естонії. Інститут також покликаний допомогти громадянам Естонії краще зрозуміти, що їм самим чи їхнім батькам, дідусям довелося пережити під час радянської окупації. Зусиллями співробітників Інституту видано низку наукових праць на відповідну тематику.

У 2017 р. Інститут об'єднався з фондом Unitas у нову організацію, яка поєднує наукові дослідження антилюдських ежимів (раніше відповідав Естонський інститут історичної пам'яті) з підвищенням обізнаності у суспільстві (раніше відповідав фонд Unitas). Нова організація продовжує називатися Естонський інститут історичної пам'яті. Фонд Unitas (раніше мав назву Фонд розслідування комуністичних злочинів) був заснований у 2008 р. Упродовж своєї діяльності (2008–2017 рр.) Фонд Unitas зосереджувався на таких

напрямах роботи: 1) освіта та підвищення обізнаності (підготовка вчителів, молодіжних працівників; розробка інформаційних та навчальних програм, матеріалів щодо новітньої історії та прав людини; організація конференцій та публічних дискусій, підтримка дослідницької роботи шляхом надання стипендій студентам і дослідникам); 2) зміцнення мереж міжнародного співробітництва (фондація сприяла співпраці між викладачами, істориками, громадськими та приватними організаціями в регіоні Балтійського моря; співпрацювала з різними організаціями та науковими установами Європи, США, Канади); 3) організація пам'ятних заходів (фонд організував масові заходи та надавав публічну інформацію щодо вшанування пам'яті жертв комунізму та нацизму).

В Естонії створений Меморіал жертвам комунізму, що присвячений усьому естонському народу, який постраждав від терору Радянського Союзу. Меморіал складається з двох частин – місця з іменними табличками жертв (Подорож) і символічного Домашнього саду з інформативними текстами та локаційними каменями, що позначають місця терору. Частиною Меморіалу є пам'ятник естонським військовим офіцерам, які стали жертвами комуністичного терору. Імена понад 22 тисяч осіб, які так і не повернулися додому, виписані на табличках з іменами Подорожі, символізуючи нещадну силу тоталітарної системи. Невід'ємною частиною меморіалу є електронна база даних, якою керує Естонський інститут історичної пам'яті та оновлює її відповідно до результатів досліджень.

Ведучи мову про подолання тоталітарного спадку в Естонії слід зупинитися на створенні нового музею – Музею окупацій та свободи Vabamu. Завдяки Фонду Кістлера-Рітсо з кінця 1990-х рр. розпочалося будівництво музею в Таллінні (відкриття відбулося у 2003 р.). Патронат над створенням установи взяв президент Естонської Республіки (у 1992–2001 рр.) Леннарт Мері. Ще на початку 1990-х рр. ініціатори створення установи звернулися до співвітчизників у Республіці та за її межами з проханням про надання свідчень, історичних світлин, відео, артефактів-свідків епохи, а також фінансову підтримку. Мета музею полягає в тому, щоб не лише ознайомити з новітньою історією народу Естонії від окупації до свободи, але й надихнути відвідувачів задуматися над цінністю свободи, відстоюва-

ти її та справедливість. В музеї експозиції присвячені окупаційним періодам історії Естонії у 1940–1991 рр. У своїй роботі зі збирання колекцій музей Vabamu фокусується на чотирьох основних напрямках: окупація, опір, відновлення та свобода.

У музей потрапляють через невеликий березовий гай, який увічне пам'ять людей, які загинули внаслідок злочинів окупації. Стіни будівлі виготовлені зі скла, щоб дати відвідувачам почуття свободи та прозорості, яких не вистачало в епоху окупацій. У музейній колекції є близько 40 000 експонатів. За роки існування музею тисячі людей розповіли свої історії та пожертвували цінні предмети. У колекцію надійшли рідкісні написані в Сибіру на бересті листи та записники, предмети, виготовлені в таборах ГУЛАГу, експонати з діяльності руху опору в Естонії.

Музей займається організацією різних виставок. Однією з останніх таких стала інтерактивна пересувна виставка «Естонія знову набула незалежності: 30 років свободи та відповідальності», яка присвячена Естонії та демократії, свободі. Виставку було створено у 2021 р. до річниці відновлення незалежності країни. Жителі 15 міст по всій Естонії мали можливість відвідати її. Мета Vabamu – за допомогою таких заходів нагадати, що свобода і демократія не є чимось само собою зрозумілим. Внесок кожної людини у побудову та підтримку незалежної демократії дуже важливий.

Таким чином, на початку 1990-х рр. в Естонії відбулася ліквідація окупаційного режиму та відновлення незалежності Естонії. Вдалося уникнути заворушень і надалі в ході відновлення конституційного порядку та державних структур. В країні відбулася зміна політичної еліти внаслідок вільних виборів. Були збудовані нова законодавча база та економічна система, розпочалася розбудова засад громадянського суспільства з діючими демократичними свободами та порядком, що надали їй можливість претендувати на інтеграцію до спільноти західної демократії вже в останньому десятиріччі ХХ ст.

Успіх дерадянзації Естонії за період відновлення її незалежності зумовлений повною відмовою від залишків системи СРСР. Естонія доклала значних зусиль для створення власної системи національної безпеки, створивши майже з нуля спецслужби, армію, і досягнувши стандартів НАТО, у 2004 р. зуміла вступити до Північ-

ноатлантичного альянсу. Важливо те, що керівництво країни проявило чітку позицію захисту національних інтересів Естонії, в тому числі, і у вирішенні історичних і мовних питань.

Для виявлення у суспільстві осіб, що були співробітниками або інформаторами спецслужб країн, які почергово окупували Естонію, були прийняті спеціальні закони. Також в країні було порушено кілька кримінальних справ за фактом скоєння злочинів проти людства. Естонія на державному рівні зберігає пам'ять про радянські репресії. Дослідженню окупаційних періодів та злочинів комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Естонії приділена велика увага як з боку держави, так і громадських установ. В цьому контексті варто відмітити діяльність Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства, Естонського інституту історичної пам'яті. Опубліковано низку звітів, наукових праць, створено багато спеціалізованих виставок, проводиться просвітницька робота з підвищення обізнаності у суспільстві щодо відповідної тематики. Створено Музей окупацій та свободи Vabamu, Меморіал жертвам комунізму, також заплановано створення Міжнародного музею жертв комунізму. Музей планується створити в Таллінні під керівництвом Естонського інституту історичної пам'яті за підтримки уряду Естонії та провідних установ пам'яті в Європі та за її межами.

На сучасному етапі досвід модернізаційних змін в цій країні вважається найбільш успішним серед країн пострадянського простору. Саме тому цей досвід є дуже корисним для наслідування і в Україні, так як Естонії вдалося здійснити рішучі кроки для подолання практик радянського минулого, розбудови держави на базі національних і європейських цінностей, реформування всіх сфер життєдіяльності суспільства. Однак для повного подолання тоталітарного спадку потрібно ще багато часу та зусиль і робота в цьому напрямі буде продовжуватися. Окремо варто зауважити, що з початком повномасштабної війни Росії проти України у 2022 р. Естонська Республіка рішуче засудила військову агресію РФ проти України, приєдналася до введених проти Росії санкцій, активно підтримує Україну на політичному та економічному рівні, надає військову та гуманітарну допомогу.

РОЗДІЛ IV.

ПОМІЖ ЄВРОПОЮ ТА АЗІЄЮ: ПОСТКОМУНІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КОЛИШНІХ РЕСПУБЛІК ЗАКАВКАЗЗЯ

4.1. Характерні риси процесу демонтажу радянського тоталітарного спадку в Грузії

У ХХ ст. Грузія двічі здобувала незалежність. Вперше – у 1918 р. – після краху Російської імперії та створення Грузинської Демократичної Республіки, і вдруге – у 1991-у р. – після розпаду СРСР й появи Республіки Грузія. І на початку, й наприкінці століття суверенність була наслідком руйнації попередніх імперських систем – російської та радянської. Також в обох випадках існували схожі загрози для існування новоствореної незалежної держави – міжетнічна напруга та бажання російських лідерів зберегти домінування над південнокавказьким регіоном. Фундаментальні зміни у світобудові і тоді, й тепер поставили грузинський народ перед можливістю та необхідністю побудови незалежної держави, яка була фактично нездійсненою без болісної трансформації звичного світосприйняття та кардинальних змін у політичній і економічній структурі країни. Дане дослідження має на меті проаналізувати основні особливості грузинського шляху розриву із залишками тоталітарного спадку СРСР у Грузії в останнє десятиліття ХХ ст.

Після закінчення радянської епохи молода грузинська країна була кинута до специфічного горнила, яке, в ідеалі, мало переплавити імперську спадщину й, водночас, осмислюючи західні демократичні цінності та намагаючись зберегти цінності власні, культурні та історичні, синтезувати нову державну структуру.

У перші роки суверенітету суспільство Грузії пережило низку трансформаційних етапів: 1) ейфорійні почуття від отримання незалежності; 2) зсув до шовінізму – за часів президентства З. Гамсахурдія, що призвело до загострення міжетнічних конфліктів та внутрішнього розколу в соціумі; 3) хитка стійкість – під час керівництва державою Е. Шеварднадзе, яке характеризувалася збереженням

націоналістичних настроїв з одночасним посиленням російського впливу в регіоні. В цей період Грузія остаточно визначилася зі своїм зовнішньополітичним курсом, якого дотримується і в теперішній час – поступова інтеграція до європейських та євроатлантичних структур з перспективою отримання повноцінного членства в ЄС та НАТО.

З огляду на це, гостро постало питання якнайшвидшого демонтажу радянської спадщини в країні та її поступова європеїзація. Іншими словами, у розвитку Грузії настали часи пострадянськості – своєрідного транзитного періоду між радянськістю та європейськістю. Пострадянськість можна визначити як «різновид соціально-політичної мутації, коли старі радянські цінності, практики та норми модифікуються, комбінуються, змішуються і взаємопов'язуються з західними еквівалентами, породжуючи достатньо новий еkleктичний контекст». Цей контекст вже не є радянським, але і назвати його західним чи європейським теж неможливо. Інколи пострадянськість досить близька до радянськості. Інколи це достатньо нова соціально-політична реальність, з помітним впливом ринку. Загалом, це патологічний статус-кво, який вимагає подолання.

На думку багатьох дослідників, серед основних причин досить низьких соціально-економічних досягнень у ці часи в більшості колишніх радянських республік були, поміж іншим, відсутність відповідальних політичних еліт та ігнорування владними структурами інтересів суспільства. При цьому громадянське суспільство в них або не було сформоване зовсім, або ж не залучалося до прийняття суспільно важливих рішень. Відповідно й у Грузії однією з найбільших проблем, які виникли в процесі побудови нової країни, була відсутність демократичних цінностей, демократичної культури та розвиненого громадянського суспільства, здебільшого через радянську спадщину. Позиція громадянина в грузинському суспільстві часто визначалася мірою його дистанціювання від влади, що є звичною, але водночас і небезпечною рисою «традиційного суспільства», представником якого є Грузія.

Супротив радянській дисципліні в поєднанні з традиційним потягом грузинів до «єгоцентричної мережі», виражений як відмова від формальної колективної влади на користь системи підлеглих і

покровителів, призвела до появи неефективних і недисциплінованих партій без підтримки серед населення. Розпад радянської влади посилив повноваження своєрідних кланів і регіональних неформальних керівників, підірвавши організаційну ефективність грузинських партій і зародкових громадських інституцій.

Загалом, пострадянські політичні еліти та олігархічні клани вибудовували інституції, які не надавали повною мірою свобод, а переважно імітували демократичні процеси, нав'язуючи свою волю суспільству. У грузинській реальності клани були специфічними мережами покровитель-клієнт, які консолідувалися навколо могутнього лідера і змінювалися разом із злетами та падіннями влади та економічного становища зазначеного лідера. Такі клани були структурами, об'єднаними і керованими бажанням уникнути відкритого правового простору та отримати групову вигоду (зазвичай незаконним шляхом) від державних структур.

Тогочасна ситуація в Грузії характеризувалася значною нестійкістю та непередбачуваністю. Настільки ж невизначеним також було й геополітичне середовище. Спадщина радянського минулого – нерозвинені демократичні інституції та політична культура, посилена наслідками громадянської війни та етнічних конфліктів, відображалась і досі продовжує відображатися на політичних процесах і побудові громадянського суспільства, обмежуючи простір для політичного і соціального дискурсу.

У особливостях світогляду та особистісних рисах мешканців Грузії також можна помітити сліди радянської минувшини. Передусім, це страх і глибока недовіра до будь-якого державного органу, будь-якої політичної інституції чи ідеології, які компенсуються чи замінюються традиційними родинними та особистими зв'язками серед друзів і родичів. До подібних рудиментів радянськості можна також віднести обережність і соціальну пасивність, внутрішню цензуру, відсутність критичного мислення і слабку демократичну культуру, кардинальний поділ на чорне і біле, друзів і ворогів. Також дослідники зазначають, що незважаючи на досить значні досягнення Грузії в XXI ст. на шляху розриву з радянським минулим та руху до демократичних цінностей, там і нині залишаються певні ризики, успадковані з минулих часів – недостатня

зрілість демократичних інституцій, аморфність електоральних та інших процедур.

У перше десятиліття після проголошення Грузією незалежності, більшу частину якого, після недовгого періоду президентства З. Гамсахурдіа, на президентському посту перебував Е. Шеварднадзе, боротьба з тоталітарним радянським спадком у середовищі грузинського політикуму фактично не велася.

Зокрема, за часів правління Е. Шеварднадзе було два характерні шляхи відбору урядовців: з-поміж колишніх високопоставлених лідерів комуністичної партії, з якими президент мав особисті зв'язки ще з часів його керівництва КП ГРСР або серед членів сім'ї та людей, наближених до неї. Ще одним характерним для тогочасної Грузії явищем була значна присутність у середовищі керівництва держави людей із кримінальним минулим. Так Д. Іоселіані, який провів 17 років у радянських тюрмах, отримав посаду в уряді та був заступником Шеварднадзе. Кардинальні зміни в цій сфері в Грузії почали відбуватися лише з приходом до влади на початку 2000-х років М. Саакашвілі, який почав запрошувати на високі урядові пости переважно молодих людей, що здобули освіту за кордоном та повів системну боротьбу проти грузинських «злочинців в законі», що врешті решт привело до повної ліквідації їх домінуючого впливу в країні.

Республіки Радянського Союзу різнилися за рівнем економічного розвитку та структурою народного господарства, однак довгий час перебували в аналогічному політичному середовищі. Логічно було б припустити, що після розпаду СРСР вони отримали від нього досить схожу інституційну спадщину, процес демонтажу котрої мав би бути дуже подібним. Однак, в реальності деякі колишні республіки СРСР (і Грузія у тому числі) зіткнулися після здобуття незалежності із внутрішніми руйнівними конфліктами, а іншим вдалося їх уникнути. Де можна шукати причини цих розбіжностей?

У випадку Грузії, коріння міжетнічних конфліктів варто шукати якраз у специфіці радянської спадщини. В Грузинській РСР радянська система створила не лише автономію Абхазії, на території якої етнічні абхазі становили лише 1,8% населення, а й Автономний район Південної Осетії, де осетини становили близько 3% жителів.

І це водночас з існуванням Північно-Осетинської АРСР у складі Російської Федерації, де більшість населення було осетинським. У подібних поділах всередині багатонаціональної країни не помітно логіки та здорового глузду. Однак радянський уряд чітко засвоїв дієвість добре перевіреної політики «розділяй та володарюй» і намагався завжди її дотримуватися.

Було розроблено складну ієрархію, для утримання цих етнічних груп під суворим контролем і повністю залежними від центру (Москви), використовуючи складні схеми надання, розподілу, а також, за необхідності, відкликання певних привілеїв. Національні еліти при цьому підштовхувалися до «русифікації» стосовно своєї освіти та соціального становища. Це орієнтувало їх на Москву (центр). Найгіршим у цій схемі було те, що були порушені природні та історично усталені кордони етнічних територій, утворилися нові, штучні, створюючи конфліктний потенціал.

Підсумовуючи вищесказане, варто зробити наступні висновки. У Грузії в останнє десятиліття минулого століття відбувалися болісні спроби розриву з радянським тоталітарним минулим з метою знаходження свого місця в системі загальноєвропейської цивілізації.

Слід відзначити, що цей процес не завершився й на сьогодні, бо хоча більшість населення країни давно зробила свій вибір на користь курсу до євроінтеграції, однак все ж залишається значна частина населення Грузії, яка переконана, що подальше зближення з Європою може зашкодити традиційним грузинським культурним цінностям.

За багаторічне існування протягом останніх століть – спочатку в складі Російської імперії, а потому майже безперервно в орбіті радянської системи цінностей, характерні риси грузинського менталітету стали майже нерозривно взаємопов'язаними з нею. Починаючи від перших років незалежності і дотепер перед грузинською нацією постала складна проблема знаходження тієї тонкої межі між входженням до загальносвітової спільноти та одночасним збереженням своєї національної ідентичності. Це проблема, яка, на наш погляд, не вирішена і дотепер.

4.2. Особливості політичної трансформації Азербайджану у пострадянську добу

Азербайджанська Демократична Республіка (АДР) постала 28 травня 1918 р. на тогочасних розвалинах Російської імперії. Прикметним уточненням є те становище, що АДР була першою демократичною державою на мусульманському Сході. Проте серйозні виклики тієї історичної доби та турбулентні зміни через неповних два роки спричинили приєднання Азербайджану до російського ареалу, а згодом визначили неоднозначний радянський період розвитку.

Тож у сучасну історичну добу Азербайджанська Республіка пройшла вже понад тридцятирічний шлях незалежного розвитку. У період 1991–2021 рр. 28 травня щороку іменувалося в АР як День Республіки. На пленарному засіданні парламенту Азербайджану 15 жовтня 2021 р. було ухвалено новий закон «Про День незалежності». Того ж дня цей закон було затверджено президентом Ільхамом Алієвим. Після затвердження закону попереднє найменування 28 травня – День Республіки – було змінено на День незалежності.

З урахуванням цих та інших чинників вельми слушним є з'ясування засад політичного оновлення незалежного Азербайджану у пострадянську добу. Більше того, автори зосереджують увагу здебільшого на аналізі політичних трансформацій даного історичного періоду та формуванні засад стійкого розвитку цієї дружньої та історично близької для нас держави.

Загальновідомо, що із кола країн так званої молоді демократії Азербайджан одна із тих держав, яка протягом крайніх десятиліть стрімко розвивається та за понад тридцятирічний шлях незалежного сходження досягла не лише економічного зростання, а й політичної стабільності та успішних перетворень у всіх царинах буття. Вельми переконливим свідченням успішного поступу стало відновлення у листопаді 2020 р. територіальної цілісності та суверенітету Азербайджанської держави у її міжнародно визнаних кордонах. Азербайджан у цей нелегкий постконфліктний та постпандемічний період вступає у якісно новий етап свого розвитку. Офіційний Баку слушно використовує власні економічні та політичні можливості

для реалізації своїх національних інтересів, а також зміцнення регіональних і глобальних позицій. Нині Азербайджан – це загально визнаний лідер в регіоні і надійний партнер на міжнародній арені.

Слід відзначити, що за рівнем соціально-економічного розвитку у складі колишнього Радянського Союзу Азербайджанська РСР відставала від багатьох інших республік величезної держави, випереджаючи лише Центрально-азійські республіки (крім Казахстану) і Молдову. На такий вельми невтішний стан указували й експерти у доповіді ООН 1990 р., коли Азербайджан за індексом розвитку людського потенціалу перебував на 10-му місці серед усіх радянських республік і посідав 62-у позицію серед 173 країн світу. Саме у останні роки існування СРСР та у перші кілька років після його фрагментування, певно, що найтяжчі випробовування випали на долю Азербайджану. Саме величезні соціально-економічні напруження протягом 1988–1995 рр. були характерними ознаками цієї держави.

Серпневий заколот 1991 р. радянської найвищої бюрократії у Москві значно прискорив відцентрові тенденції. У Азербайджанській РСР, як і в інших частинах колишньої наддержави, відбулися значні суспільно-політичні зрушення, а також зміни владно-політичних структур. Верховна Рада АзРСР одностайно прийняла 30 серпня 1991 р. «Декларацію про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки», а 18 жовтня – відповідний Конституційний акт. Політична воля громадян до життя в суверенній державі була підтверджена на всенародному голосуванні 29 грудня 1991 р. 95% населення країни.

Відтак Азербайджанська Республіка проголошувалася незалежною, демократичною, світською державою, наступницею Азербайджанської Демократичної Республіки 1918–1920 рр. Згідно з положеннями прийнятого Акту був взятий курс країни на розвиток демократичних механізмів політичного управління, націленість на створення можливостей для максимальної реалізації прав і свобод кожного громадянина.

Перед керівництвом новопосталої держави стояли завдання трансформаційних перетворень, практично, у всіх царинах буття. Республіканський загін Компартії пронизував усі державні та ад-

міністративні царини. Новою політичною складовою стало формування у серпні 1988 р. опозиційної партії – Народного фронту Азербайджану. Важливо, що з арештом заколотників у Москві та прийняттям декларацій стосовно державної незалежності колишніх союзних республік, у них події розвивалися досить стрімко. В Азербайджані була розпущена республіканська Компартія, запроваджувався пост президента у якості глави держави. А 2 вересня 1991 р. була проголошена, так звана, Нагірно-Карабаська Республіка. Вже 8 вересня 1991 р. останній керівник ЦК партії Азербайджану – Аяз Муталібов був обраний першим президентом держави. Верховна Рада, будучи вищим законодавчим органом Азербайджанської Республіки, 23 листопада 1991 р. скасувала статус автономії Нагірного Карабаху. Кабінет Міністрів Азербайджанської Республіки став виконавчим і керівним органом над міністерствами та іншими виконавчими органами при президенті Азербайджану.

Ускладнюючим чинником реформування на початку 1990-х рр. був воєнний конфлікт з сусідньою Вірменією, який швидко переріс у затяжну війну. Зі скасуванням Азербайджаном автономного статусу Нагірно-Карабаської області отримав розвій збройний конфлікт між вірменським та азербайджанським населенням області, до того ж Вірменія виступила на боці сепаратистів Карабаху.

Таким чином, у цих вкрай складних умовах проходило становлення нової системи правління в Азербайджанській Республіці. Проте на рубежі 1991–1992 рр., коли політична система, яка зазнавала відчутних трансформацій, а її очільники не спромоглися вибудувати інституційний фундамент політичного управління в нових умовах, відчутно проявлялася втрата контролю над внутрішньополітичною ситуацією. Низка військових поразок і вторгнення вірменських військ на територію Азербайджану не привели до консолідації національних політичних еліт, натомість, різко загострилося внутрішнє протистояння.

Після лютневої трагедії 1992 р. у м. Ходжали в Нагірному Карабасі і кривавої різанини азербайджанського населення вірменськими військами за підтримки підрозділів 336-го Гвардійського мотострілкового полку військ СНД 6 березня 1992 р. Аяз Муталібов під тиском опозиції вимушено пішов у відставку.

Відтак 7 червня 1992 р. відбулися вперше вибори президента республіки на альтернативних засадах. На виборах за підтримки 59,4% виборців переміг керівник націоналістичного Народного фронту Азербайджану Абульфаз Ельчібей. А кандидат від Демократичної спілки інтелігенції, посів друге місце з 33% голосів.

Проте і новому президенту не вдалося стабілізувати ситуацію в країні. Криза азербайджанської державності поглиблювалася та перейшла у силове протистояння. Період правління Ельчібея (червень 1992 - червень 1993 рр.) був відзначений подальшою деструкцією політичної системи. Єдиними значущими політичними кроками Абульфаза Ельчібея були: зміцнення енергетичного партнерства зі США в контексті підготовки «контракту століття», військово-політичне співробітництво з Туреччиною, вихід зі складу СНД, виведення російських військових баз з території Азербайджану і різке посилення антиросійської риторики.

Невдачі у ході військового протистояння і некомпетентність уряду викликали кризу влади та дезінтеграційні процеси, наростання сепаратизму. 24 жовтня 1992 р. прибічники НФА, захопивши будівлі Міністерства внутрішніх справ і телецентру в Нахічевані, спробували здійснити збройний переворот у цій автономії. Проте пред'явлення тогочасним керівником Нахічевані Гейдаром Алієвим ультиматуму, змусило заколотників покинути будівлю МВС.

15 червня 1993 р. головою Міллі Меджлісу – парламенту країни, було обрано Гейдара Алієва. Ця дата відзначається в Азербайджані як День національного порятунку. Попри причетність до радянської номенклатури, Гейдар Алієв користувався серед населення своєї країни повагою і авторитетом. Це, окрім всього іншого, уможливило для нього прийняття навіть непопулярних, але стратегічно важливих рішень державницької спрямованості. Лідер нації керувався національними інтересами, спирався, перш за все, на досвідчених управлінців, господарників, рішуче звільняючи з державних посад популістів та тих політиків, хто не виправдовував довіру. Досвідченому політику і державному діячу Г. Алієву довелося приймати непопулярні рішення стосовно військової агресії Вірменії, а також подолати загрозу громадянської війни й економічну кризу, які призвели практично до паралічу державних інститутів

Азербайджану, проводити виважені заходи щодо консолідації суспільства.

У травні 1994 р. президент Гейдар Алієв, незважаючи на втрату контролю над значною частиною території країни, пішов на підписання трьохсторонньої угоди про припинення вогню. Вже 6 травня 1994 р. представники Азербайджану, НКР і Вірменії підписали в Бішкеку за посередництва Росії угоду про припинення вогню, а 12 травня ця угода набрала чинності. У підсумку воєнної агресії вірмен 20% азербайджанських земель – територія Нагірного Карабаху і прилеглих до нього 7 районів, були окуповані та перейшли під контроль Вірменії. Наслідком цього 700 тис. азербайджанців були вимушені полишити рідні домівки і тимчасово були розселені у понад 60 містах і районах Азербайджану.

Важливим досягненням Г. Алієва і доленосною запорукою консолідації та перетворень стали відхід його від крайнього націоналізму НФА та розроблена концепція національної ідеї – азербайджанства, як умови збереження національної самобутності народу, зростання суспільної свідомості соціуму. Розроблена і запропонована Г. Алієвим суспільству концепція розвитку держави об'єднувала три компоненти: «національну незалежність – національну ідентичність – інтеграцію до світового співтовариства». Саме вона стала провідною для всіх етнічних груп, які проживають в Азербайджані і вважають його своєю спільною Батьківщиною, та отримала у подальшому визначення «азербайджаністика». Політик наголошував, що жодні засоби не об'єднують народи так, як мова, національно-духовні традиції і цінності, які важливі для громадян держави та й для азербайджанців, які живуть у зарубіжних країнах. Вкрай важливо, щоб всі вони підтримували, допомагали один одному, щоб разом дотримувалися своїх національних звичаїв і традицій, спільно відзначали національні свята. «Азербайджанство, – на думку Гейдара Алієва, – означає збереження своєї національної приналежності, національно-духовних цінностей і в той же час збагачення їх синтезом, інтеграцією з загальнолюдськими цінностями, які сприяють розвитку кожної людини».

Стратегічно важливим кроком політико-правового характеру для розвитку національної держави та її економіки стало прийняття

на всенародному референдумі 12 листопада 1995 р. Конституції незалежної Азербайджанської Республіки. Нова Конституція, визначивши систему державного правління, права і обов'язки громадян та держави, одночасно відобразила й основи політичної та економічної системи, найважливіші принципи функціонування держави. В АР державна влада організована за демократичними засадами поділу влади. Відповідно до концепції поділу влади, виконавча її складова належить Президенту Азербайджанської Республіки, законодавча – парламенту, Міллі Меджлісу АР (125 депутатів), судову владу здійснюють незалежні суди.

Вищою метою держави проголошувалося забезпечення прав і свобод людини та громадянина, підкреслювалася соціальна спрямованість державної політики. У жовтні 1998 р. Г. Алієв був переобраний президентом Азербайджану на другий термін, набравши 77,7% голосів виборців. Його основний суперник Е. Мамедов здобув підтримку 11,84% громадян, які взяли участь у голосуванні.

Спостерігачі ОБСЄ відзначили певні вади виборчого процесу. Згідно з висновком міжнародних і національних спостерігачів, перші парламентські вибори в Азербайджані періоду незалежності в листопаді 1995 р., президентські вибори в жовтні 1998 р. і перші муніципальні вибори в грудні 1999 р. і березні 2000 р. мали певні відхилення від демократичних стандартів. Певні закиди у сторону офіційного Баку небезпідставно робилися і за знакових подій наступних політичних змін. Подальша політична динаміка в країні засвідчила посилення авторитаризму та формування системи «керованої демократії».

Водночас слід однозначно наголосити, що саме постать Гейдара Алієва, його організаторський талант і чудові лідерські та людські якості, далекоглядність державотворця врятували країну. Саме він став головним будівничим сучасного Азербайджану з його довершеною структурою законодавчої і виконавчої влади.

4.3. Подолання залишків тоталітаризму і зовнішні орієнтири Вірменії у 90-х рр. ХХ століття

Унаслідок розпаду СРСР у 1991 р. Вірменія стала однією з 15-ти пострадянських держав, яка ще до початку незалежного існування стала стороною воєнного протистояння за Нагірний Карабах, що значною мірою визначило хід трансформаційних перетворень у новій незалежній державі. Саме Нагірний Карабах, включений радянською владою до складу Азербайджанської РСР у 1923 р., став каменем спотикання для Вірменії та Азербайджану. Цей населений переважно вірменами регіон був оточений територіями з переважним проживанням азербайджанського населення.

Як і весь регіон Південного Кавказу, Вірменія відіграє важливу роль у світовій геополітиці. Незважаючи на свої незначні розміри і не надто чисельне населення, завдяки своєму географічному розташуванню вона викликає політичний інтерес як у колишньої метрополії – Росії, так і в основних світових геополітичних гравців – ЄС та США, у яких історично помітну роль відіграє вірменська діаспора.

Регіон загалом і Вірменія зокрема є предметом особливого інтересу науковців та аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси в регіоні, вплив і роль основних світових держав у тих змінах, які відбуваються в суспільстві й економіці Азербайджану, Вірменії та Грузії. Посилена увага до країн регіону стала приділятися внаслідок російсько-грузинської війни 2008 р., окупації Криму і війни на Донбасі в 2014 р., коли стало зрозуміло, що пострадянський простір знову перетворюється на арену протистояння Росії зі США, ЄС та НАТО.

Для того, щоб краще зрозуміти необхідність кожної з маленьких країн регіону для глобальної політики, слід виходити з того, що це місце на карті світу – точка перетину між християнством та ісламом, між Росією і Близьким Сходом, між Європою та Азією, що ще більше підкреслює його значущість.

Історично регіон не входив до сфери впливу ЄС та США. Політика у ньому визначалася домінуванням і збалансуванням інтересів Росії та Туреччини. Розпад Організації Варшавського договору у 1990

р. і СРСР у 1991 р. кардинально змінив розстановку сил. У кінцевому підсумку виникли передумови для поступового заміщення російського впливу в регіоні, з чим Росія не збиралася миритися. Ідеологічним фундаментом пострадянських перетворень у регіоні стала нова система цінностей, яка принаймні декларативно базувалася на засадах демократії, особистої свободи, ринковій моделі економіки. В умовах ідеологічного вакууму, що утворився після розпаду СРСР, навіть Росія 90-х потрапила під вплив західної моделі цінностей, яку США вважають універсальною і захист та поширення якої розглядають як свою основну глобальну місію, надаючи підтримку і сприяння у її розповсюдженні країнам, які декларують таку модель як основу їхніх модернізаційних перетворень у пострадянську добу.

Ліквідація СРСР стала серйозним викликом для республік, які входили до його складу. На відміну від країн Балтії, де були відсутні автономні регіони, не кажучи про спірні території, нові незалежні держави Південного Кавказу одразу опинилися перед необхідністю збереження власного суверенітету у межах кордонів союзних республік. Нові реалії, а власне отримана незалежність і самостійне існування без огляду на центр у Москві поставили перед державами регіону питання щодо фактичного виживання в умовах колапсу попередньої політичної та економічної моделі розвитку.

Подібно до інших суб'єктів СРСР Азербайджан і Вірменія отримали незалежність мирним шляхом внаслідок припинення існування метрополії. Проте це не вберегло нові незалежні держави від збройного конфлікту, ініціатором якого виступила саме Вірменія.

Етнічна політика радянської влади не передбачала розпаду Радянського Союзу, а відтак стала однією з причин конфлікту між кавказькими державами. Від 1923 р. Карабах – невід'ємна частина Азербайджану, хоч і з широкими правами автономії. Не беручи до уваги попередній історичний етап розвитку державності обох націй, слід зважати передусім на міжнародне право та його принципи, які є досі незмінними і згідно з якими саме Вірменія виступала агресором у конфлікті з Азербайджаном. Жодні апелювання до «права націй на самовизначення» чи «історичність» претензій на суверенну частину території іншої держави не можуть бути визнані законними.

Агресивна зовнішня політика незалежної Вірменії була обумовлена як бажанням отримати контроль над Карабахом, так і наслідком складної внутрішньої соціально-економічної ситуації, типовим виходом із якої часто видається «маленька переможна війна».

Загальновідомо, що після розпаду СРСР і проголошення незалежності Азербайджану, Вірменії та Грузії соціально-економічна і політична ситуація у них була дестабілізована, про що свідчать актуальні й досі проблеми, пов'язані зі становленням державності і національної ідентичності. Збройні конфлікти, у які виявилися втягнутими держави Південного Кавказу на початку 1990-х, набули найбільш масштабного характеру у вірмено-азербайджанській війні за Нагірний Карабах.

Отримавши незалежність, держави Південного Кавказу обрали різні пріоритети свого зовнішньополітичного курсу. Прагнучи вийти з-під впливу Росії, вони поступово обрали курс у напрямку європейської і євроатлантичної інтеграції. Для деяких із них утвердження нової американської ідеологічної моделі було посилено ідеями «повернення до Європи», а також «втечі від Росії» – гаслами, що радо підтримувалися Вашингтоном. Однак у випадку Вірменії, яка на початку незалежного існування декларувала відданість держави новим для неї демократичним принципам, їхня імплементація у суспільне життя була ускладнена як економічними чинниками, так і першою війною з Азербайджаном, що тривала до 1994 р. Конфлікт у Нагірному Карабасі й очевидна економічна слабкість Вірменії примушувала її керівництво до тісніших взаємин із колишньою метрополією, лише завдяки якій вдалося зафіксувати тимчасовий переможний результат у протистоянні з Азербайджаном.

Становище, в якому опинилася Вірменія після проголошення незалежності, було дійсно катастрофічним. Подолання тоталітарного спадку в країні опинилося в цілковитій залежності від економічних та військово-політичних факторів. Війна з Азербайджаном, яка хоч і призвела до розширення контрольованих Єреваном територій, усе ж не могла забезпечити державу бодай якимись економічними успіхами. В 90-х рр. ХХ ст. Вірменія опинилася фактично в блокаді – влітку 1991 р. до країни перестав надходити природний газ, зупинено атомну електростанцію, поставки про-

довольства з-за кордону відбувалися з перебоями. Від січня 1992 р. у Вірменії почалися щоденні «віялові» відключення електроенергії.

Вірменія не була винятком серед країн, які по розпаді СРСР зіткнулися з такими явищами, як гіперінфляція, «віялові» відключення електрики, перебої з харчами та базовими споживчими товарами. Однак саме в ній подібні явища виявили себе чи не найгіршим чином, оскільки Вірменія є однією з найбідніших і найменш заможних країн навіть на тлі колишніх союзних республік.

Хоча згадана блокада продовжувалася порівняно недовго – 3–4 роки, у житті кількох поколінь вірмен вона залишила свій глибокий слід. Відтак 1992–1995 рр. у Вірменії прийнято називати «темними». Адже поряд із важкою енергетичною кризою виникла і проблема з продовольством. Було запроваджено хлібні картки – 200 г за добу на людину. Для порівняння, в блокадному Ленінграді норма хліба складала 250 г на день.

Промислове виробництво у Вірменії, яка колись в Радянському Союзі була одним із центрів передових технологій, фактично зупинилося: розпад СРСР зруйнував системи постачання і транспорту. Через війни на Кавказі (в Чечні, Грузії та Нагірному Карабасі) Вірменія була відрізана не лише від необхідних промисловості поставок газу та електроенергії – виробничі ланцюги були розірвані і не могли бути відновлені в умовах однієї маленької незалежної держави. Хоча Вірменія і перемогла у війні за Нагірний Карабах, у перші роки незалежності в країні панували холод і пітьма – багатьом доводилося палити меблі і рубати ліс для опалення власних помешкань. ВВП у 1992 р. скоротився на 41%, і лише в 1994-му, після закінчення війни, він виріс на 5%. Інфляція зашкалювала у 1994 р. і понад половина населення опинилася за межею бідності.

Зважаючи на викладене та результати першої карабаської війни на початку 90-х рр. ХХ ст., коли Вірменія не лише захопила Нагірний Карабах, але й окупувала прилеглі території Азербайджану, вона була змушена цілком підтримати (і у неї фактично не було альтернативи) підходи РФ до питань зовнішньої політики та безпеки Південного Кавказу. Вірменію було фактично кинуте в «братерські обійми» Росії, що обумовило безпосередню участь Єревана в інте-

граційних проектах під егідою РФ, активним учасником яких вона стала ще в 90-і.

Як зазначив у своїй праці азербайджанський дослідник А. Гасанов, підхід Росії до безпекового середовища Південного Кавказу й оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки, невдовзі після розпаду СРСР із «повним розумінням» було зустрінuto лише Вірменією. Залученню до зони безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили» іншими країнами регіону, на думку дослідників, сприяло те, що Росія, як і на всьому пострадянському просторі, для «збереження своїх можливостей впливу», почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці воєвничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленню до порушення територіальної цілісності держав й іншим подібним інструментам.

Припинення вогню і «замороження» карабаського конфлікту у 1994 р. не лише зафіксували нову конфігурацію держав Південного Кавказу, а й обумовили подальший розвиток вірменської держави, зокрема її орієнтацію на Російську Федерацію як свого єдиного союзника у протистоянні з Азербайджаном, який попри складну економічну ситуацію та важку поразку у війні не визнав її наслідки і не відмовився від намірів повернути свою загальновизнану територію. Згідно міжнародного права його позиція була набагато ґрунтовнішою ніж у ворога. Помилковим, але тоді виправданим для Вірменії рішенням стала окупація т. зв. «поясу безпеки», територія якого не мала жодного стосунку до Нагірного Карабаху. А отже, саме Вірменія була беззаперечним агресором, а Азербайджан – жертвою, яка мала значно більші матеріальні та людські ресурси для відновлення справедливості.

Таким чином, 90-і рр. ХХ ст. минули для Вірменії під знаком кризових явищ у суспільстві, обтяжених пірровою перемогою у першій карабаській війні. Не маючи особливих ресурсів для внутрішнього розвитку, окуповані території стали важким тягарем для вірменської держави. З іншого боку зниження градусу напруги після 1994 р. сприяло поступовому відновленню Вірменії і нормалізації життя.

Загалом, 1990-і рр. пройшли на пострадянському просторі, зокрема й у Росії, під гаслом лібералізації та демократизації суспільного життя, що не могло не позначатися на лояльному ставленні спадкоємця СРСР – Російської Федерації до спроб інших пострадянських країн вийти зі сфери її впливу. Навіть для Вірменії, яка практично в усьому залежить від РФ як у військовому, так і в економічному плані, пошук альтернативних партнерів був обумовлений не лише багатовекторністю політики, а й життєвою необхідністю, адже Росія одночасно підтримувала обидві сторони карабаського конфлікту, а не лише свого номінального союзника.

Відтак останнє десятиліття ХХ ст. Вірменія витратила на спроби (без особливого успіху) легітимізувати територіальні здобутки у війні з Азербайджаном, а також намагання будувати хоча б зовні демократичне суспільство. Змінюваність влади як ознака демократії стала притаманною і незалежній Вірменії, першим президентом якої 17 жовтня 1991 р. став Левон Тер-Петросян, котрого в лютому 1998 р. змінив Роберт Кочарян, колишній президент невизнаної Нагірно-Карабаської республіки.

Саме за них відбулися кроки, спрямовані на подолання наслідків тоталітаризму, що виявилось у налагодженні політичних контактів із ЄС. Перше засідання ЄС за участю глав держав Азербайджану, Вірменії та Грузії відбулося 22 квітня 1996 р. в Люксембурзі. На ньому було підписано Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським співтовариством, державами-членами ЄС і країнами Південного Кавказу. Реалізація цих домовленостей мала сприяти зміцненню демократичних інститутів і соціально-економічної інфраструктури регіону шляхом посилення співробітництва та політичного діалогу між країнами, що входять до його складу.

22 червня 1999 р. в Люксембурзі ЄС та країни Південного Кавказу підписали Спільну декларацію. Основною її метою було продовження демократичних реформ у всіх сферах суспільного життя, а також підтримання мирного процесу в регіоні. Дієвим інтегратором процесів реалізації підписаних з ЄС договорів й інструментом гармонізації європейських і південнокавказьких норм та стандартів стала розроблена в 2004 р. Європейська політика сусідства. Вона була покликана забезпечити майбутнє розширення ЄС і зближення зі

своїми 16-ма найближчими сусідами з метою зміцнення загального соціального добробуту, політичної стабільності та регіональної безпеки на основі демократичних цінностей, верховенства права і механізмів захисту свобод прав людини.

Таким чином, подолання наслідків тоталітаризму для вірменської держави у 90-х рр. ХХ ст. і намагання побудувати демократичну пострадянську державу поєднувалося із пошуками виходу з економічної та фінансової кризи й шляхів забезпечення власної безпеки у протистоянні з Азербайджаном. Зниження впливу Росії у регіоні в 1990-х рр. і міжрегіональне суперництво підштовхнули Вірменію до пошуку стратегічних варіантів, які доповнили б її традиційний союз із Москвою. Зумівши адаптуватися до нових умов шляхом налагодження співробітництва з ЄС, НАТО та США, Вірменія демонструвала обережність і не намагалася змінити свої стратегічні пріоритети.

За словами С. Саркісяна, нові партнерства, які гарантують безпеку, суверенітет та територіальну цілісність Вірменії, не ставлять під сумнів альянс із Росією. І, таким чином, вірність Росії та співробітництво із Заходом не були несумісними у межах загального зовнішньополітичного курсу нової незалежної держави, що стало основою безпекової доктрини Вірменії на межі століть. Багатовекторність зовнішнього курсу Вірменії стала ще одним із феноменів, типових для пострадянського простору, адже її сповідували й інші держави, утворені після падіння СРСР, зокрема тривалий час і Україна.

Для Вірменії, на розвитку мирних процесів на її території позначилися як заморожений конфлікт із Азербайджаном, так і опосередковано пов'язаний із ним терористичний акт 27 жовтня 1997 р. у вірменському парламенті, внаслідок якого були вбиті прем'єр-міністр, спікер парламенту і два його заступники. Цей акт пов'язують зокрема з президентом Вірменії Р. Кочаряном, який змінив попередника внаслідок кризи, викликаной визнанням попереднім президентом факту неможливості утримання бідною Вірменією території Нагірного Карабаху в історичній перспективі у неминучому протистоянні з багатим нафтою та газом Азербайджаном.

Перспектива подальшого протистояння з Азербайджаном та активізація Туреччини в регіоні стали передумовою подальшого

тісного зближення з Росією. Як результат у серпні 1994 р. було затверджено угоди про спільну охорону вірмено-турецького кордону і співробітництво між прикордонними службами Вірменії та Російської Федерації. 16 березня 1995 р. було підписано договір про розміщення на території Вірменії збройних сил Росії. Завдяки цим договорам Москва не лише посилила свій вплив на Південному Кавказі, але й із підписанням Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (підписаний 29 серпня 1997 р., набув чинності в листопаді 1998 р.) фактично перетворила Вірменію на свого сателіта і безальтернативного союзника на Кавказі.

Трагічний фінал 1990-х, який відбувся у стінах парламенту, означав для Вірменії не лише ліквідацію можливості вирішення конфлікту з Азербайджаном мирним шляхом, а й визначив подальшу долю Вірменії як бідного сателіта Росії, оточеного ворогами та позбавленого зрозумілих перспектив розвитку. Проблеми Вірменії значною мірою визначалися необхідністю брати участь у повномасштабній гонитві озброєнь для захисту своїх територіальних надбань після війни з Азербайджаном, який використовував для цього доходи від продажу нафти та газу, натомість Вірменія могла покладатися лише на допомогу Росії, а саме пільгові поставки озброєнь, а також наявність «безпекової парасольки» ОДКБ (яка продемонструвала свою неефективність під час другої вірмено-азербайджанської війни 2020 р.).

Таким чином, подолання наслідків тоталітаризму і побудова демократичної держави ввійшли у прямий конфлікт із суспільним консенсусом, який передбачав фіксацію результатів першої війни за Нагірний Карабах. Роль агресора, яку взяла на себе Вірменія, перекрила їй не лише можливість мирного врегулювання конфлікту, а й визначила подальші перспективи розвитку Вірменії у XXI ст., у якому вона стала фактично васалом Росії, цілком залежним від її волі у споконвічному протистоянні з Азербайджаном, розмінявши перспективи розвитку на утримання захоплених територій, втрата яких була лише справою часу.

РОЗДІЛ V.

ВИНАЙДЕННЯ ТРАДИЦІЇ: ПОСТРАДЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ У ПОШУКАХ БАЛАНСУ І СТАБІЛЬНОСТІ

5.1. Успіхи і невдачі розбудови незалежної держави в Казахстані

Російська агресія проти України негативно вплинула на міжнародну безпекову ситуацію та ускладнила зовнішньополітичне позиціонування окремих пострадянських держав. Республіка Казахстан (РК), найбільша і найрозвиненіша країна Центральної Азії (ЦА), окрім цього на початку 2022 р. зіткнулася з серйозною внутрішньополітичною кризою, яка призвела до масових протестів із людськими жертвами та масштабними руйнуваннями.

Враховуючи лідерські позиції Казахстану в регіоні Центральної Азії, події, що відбуваються у цій країні, викликають жвавий інтерес як у казахстанських науковців та аналітиків, так і у зарубіжних дослідників.

Зовнішня політика Казахстану після проголошення незалежності характеризувалася багатовекторністю та гнучкістю у відносинах із різними партнерами та помітною активністю й ініціативністю на глобальному та регіональному рівнях системи міжнародних відносин. Такий підхід сприяв зміцненню міжнародного авторитету цієї країни. Крім цього, за багатьма соціально-економічними показниками РК тривалий час вважалася однією з найбільш стабільних і розвинених країн не тільки регіону ЦА, а й усього пострадянського простору. Рівень життя у Казахстані, згідно з офіційною статистикою, є одним із найвищих серед нових незалежних держав.

З іншого боку, масові протести, які розпочалися після підвищення цін на автомобільний газ й охопили ключові міста держави у січні 2022 р. та призвели до численних жертв і руйнувань, похитнули імідж РК як однієї із найуспішніших і стабільних пострадянських країн та негативно вплинули на її майбутні перспективи.

На початку 2022 р. в умовах наростання кризи президент К.-Ж. Токаєв реалізував низку заходів, які дозволили зосередити владу у своїх руках та сформувати єдиний центр прийняття рішень для нормалізації ситуації в країні. За допомогою військ Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) ситуацію у Казахстані відалося стабілізувати. Основним підсумком протестів стало завершення процесу транзиту влади, запущеного Н. Назарбаєвим у 2019 р.

За результатами референдуму 5 червня 2022 р. у Казахстані відбулася конституційна реформа, спрямована на позбавлення впливу та привілеїв першого президента Н. Назарбаєва. При цьому вона майже жодним чином не обмежила владні повноваження чинного президента Токаєва.

Протягом 2022 р. Н. Назарбаєв втратив державні повноваження та частину регалій, згадки про нього прибрали з Конституції та законів країни. Зокрема у вересні 2022 р. парламент Казахстану проголосував за виключення Дня першого президента зі списку державних свят. Дата 1-го грудня була оголошена державним святом у 2011 р. президентським указом на визнання заслуг Н. Назарбаєва перед державою. Це свято було частиною сформованого культу особистості першого президента, якого тогочасна державна пропагандистська машина представляла як видатного державного діяча на зразок Кемаля Ататюрка.

Також у вересні 2022-го було внесено зміни до Конституції країни, відповідно до яких столиці Казахстану Нур-Султану була повернута колишня назва – Астана.

Усе це дає підстави вести мову про ознаки демонтажу культу особистості першого президента. Водночас створена у РК авторитарна система суперпрезидентської влади продовжує існувати, адаптуючись під чинного президента та його оточення. Хоча варто наголосити, що події січня 2022 р. показали, що влада К.-Ж. Токаєва надзвичайно хитка й не користується значним авторитетом у суспільстві, а власну посаду він зміг зберегти лише завдяки підтримці Кремля.

У своєму Посланні до народу Казахстану від 1 вересня 2022 р. президент К.-Ж. Токаєв оголосив рішення про проведення позачергових виборів: глави держави у листопаді 2022 р.; депутатів парламенту – в наступному 2023 р. Свою ініціативу щодо необхідності

проведення позачергових виборів президент Казахстану обґрунтував потребою отримання «нового довірчого мандату народу».

У Посланні представлено низку економічних та політичних ініціатив, які експертне середовище охарактеризувало як передвиборну програму чинного президента. Він прямо заявив про плани піти на новий термін та намір продовжити президентські повноваження з п'яти до семи років, заборонивши обіймати вищу державну посаду більше одного терміну. Зазначені ініціативи було оперативно внесено до Конституції.

Що ж спонукало казахстанського президента і його оточення піти на такі кроки? По-перше, чинна влада не впевнена, що зможе зберегти під контролем політичну та соціально-економічну ситуацію в країні до наступних президентських виборів, які мали б відбутися у 2024 р. Занадто багато проблем постало перед сучасним Казахстаном: геополітична невизначеність у контексті російської агресії проти України, соціальна напруженість у суспільстві, загострення соціально-економічних проблем. По-друге, К.-Ж. Токаєв остерігається реваншу з боку Н. Назарбаєва, його впливового оточення та членів родини, які все ще залишаються інкорпорованими в органи влади, державні компанії, фінансовий сектор та інформаційний простір. Занепокоєння, що ці сили можуть підготуватися для протидії нинішньому режимові, змусило владу оголосити дострокові президентські вибори, до яких ніхто з опонентів не матиме часу належним чином підготуватись.

Те саме стосується і дострокових парламентських виборів. Нинішній парламент був сформований у січні 2021 р., коли Н. Назарбаєв ще був головою партії «Нур Отан», яку в березні 2022 р. перейменували на «Аманат». Відповідно у цьому скликанні парламенту є багато ставлеників колишнього президента. Тому К.-Ж. Токаєв через дострокові вибори прагне завести до парламенту контрольованих ним людей.

Загалом варто нагадати, що за часи незалежності у Казахстані президентські вибори проходили шість разів, причому п'ять разів вони були якраз достроковими та лише один раз відбулися у визначений законодавством термін. Також поширеною була практика проведення всенародних референдумів, на яких періодично вноси-

лись зміни до Конституції країни, неодноразово продовжувались терміни повноважень президента тощо. Президент К.-Ж. Токаєв протягом 2022 р. спромігся напрочуд легко двічі змінити Конституцію, спочатку за допомогою маніпулятивного референдуму, а потім через затвердження змін підконтрольним йому парламентом. Такий волюнтаристський підхід поступово сформував фундамент авторитарного правління у цій країні.

Передвиборна кампанія позачергових президентських виборів, які призначені на 20 листопада 2022 р. і на яких К.-Ж. Токаєв розраховував упевнено переобратися, нічим не відрізнялася від електоральних кампаній у часи першого президента. Все відбувалося під контролем влади, чинного президента підтримувала широка «народна коаліція», до виборів було допущено лише контрольованих опонентів, яким відведено роль масовки.

Слід нагадати, що після обрання на посаду президента Казахстану К.-Ж. Токаєв заявляв, що бачить своє завдання у тому, щоб сприяти розвитку багатопартійності, політичної конкуренції та плюралізму думок у суспільстві. Як наслідок, з'явилися обережні сподівання на лібералізацію політичної системи країни.

У 2020 р. в Казахстані ухвалено новий закон про мирні зібрання громадян, який скасував потребу в отриманні дозволів, запровадивши лише необхідність подавати повідомлення щодо проведення будь-якої громадської акції. Насправді з'ясувалося, що внесені зміни до законодавства про мирні збори громадян носять формальний характер і запроваджують ще більше обмежень, адже будь-які публічні акції потрібно проводити у спеціально визначених для цього місцях, заздалегідь узгоджувати їх із місцевою владою (акіматями), яка має досить важелів для відмов. На організаторів заходів та їхніх учасників покладається ще більше обов'язків, а покарання за недозволені протести значно посилено. Статистика свідчить про значну кількість відмов на проведення мирних акцій, зокрема за 2022 р. станом на вересень було зафіксовано більше ста таких відмов у проведенні мирних зібрань громадян.

Така сама невтішна ситуація складається і щодо розвитку багатопартійності. В 2020 р. у країні було ухвалено поправки до законодавства, які знизили необхідну для реєстрації політичних пар-

тій кількості членів із 40 тис. до 20 тис. осіб. Після кривавих подій січня 2022 р. влада запропонувала проєкт закону, де ця чисельність зменшується до 5 тис. осіб. Щоправда на розгляді парламенту цей законопроект так і не з'явився. Але незмінною залишається ситуація, за якої адміністрація президента зберігає повний контроль за реєстрацією партій через Міністерство юстиції. Як наслідок, за роки президентства К.-Ж. Токаєва незалежних від влади політичних партій у Казахстані так і не з'явилося, оскільки реєстрацію можуть пройти лише лояльні політичні проєкти, які створює режим згори для імітації багатопартійності.

Це дає підстави незалежним аналітикам та опозиційним силам звинувачувати владу РК в імітації реформ і збереженні авторитарної системи. На їхню думку, майже всі закони та регулювання, які спрямовані на обмеження політичних прав і політичної активності громадян у політиці, продовжують діяти як засіб збереження влади. Адже наявність незалежних партій, конкурентні вибори та право на мирні зібрання є загрозою для режиму, особливо з урахуванням низького рівня його підтримки серед населення.

Прагнення казахстанської влади представити зміни до Конституції як перехід до нової моделі державного устрою шляхом скорочення президентських повноважень та посилення ролі парламенту насправді не відповідають дійсності. Адже центральна роль президента у політичній системі залишається без змін. Вона дозволяє К.-Ж. Токаєву, як свого часу його попередникові, обмінювати політичну лояльність еліт і бюрократії на державні посади та ресурси. Вже зараз стає очевидним, що після втрати впливу Н. Назарбаєва чинний режим персоніфікується навколо постаті другого президента, який повністю зберігає контроль над парламентом та впливає на зміст законотворчої діяльності. Для прикладу, заперечення та редакційні зміни президента за конституційними законами долаються трьома чвертями голосів обох палат, а за звичайними законами – двома третинами. Якщо заперечення не подолано, закон буде ухвалено в редакції президента. При цьому президент зберігає можливість змінювати Конституцію та довільно розпускати парламент. Про баланс тут взагалі не йдеться. Це радше повне домінування президента над парламентом та узурпація ним функцій законодавчої влади.

Щодо оцінки швидкості й ефективності політичних та соціально-економічних реформ, цілком слушною є думка казахстанського політолога Д. Альжанова, який зазначив, що К.-Ж. Токаєв та його адміністрація надзвичайно швидко й успішно діють у питаннях продовження та зміцнення його влади на посту президента, але вкрай повільно та нерішуче реалізують питання демократизації. І дійсно, незалежні політичні партії не реєструються, можливість проведення чесних та вільних виборів виглядає ілюзорною, економічні реформи не приносять очевидного результату, деолігархізація лише декларується.

На міжнародній арені Казахстан і надалі намагається реалізувати багатовекторну зовнішню політику. Незважаючи на значну економічну й транзитну залежність від РФ, РК поступово намагається дистанціюватися від Москви. Хоча Астана офіційно й не засудила віроломне російське вторгнення в Україну, але заявила, що поважає територіальну цілісність України та не визнає суб'єктність сепаратистських анклавів, створених на загарбаній українській території.

Казахстан прямо виступив проти псевдореферендумів, які були поспіхом сфальсифіковані РФ у вересні 2022 р. у чотирьох українських областях для обґрунтування злочинної анексії українських територій. МЗС РК заявило, що позиція Казахстану із зазначеного питання «виходить із принципів територіальної цілісності держав, їхньої суверенної рівності та мирного співіснування». За відмову підтримувати злочинну політику Кремля російські політики та пропагандисти регулярно погрожують Казахстану, а деякі з них прямо звинуватили адміністрацію Токаєва у «невдячності» після того, як війська промосковського ОДКБ допомогли йому пережити криваву та безпрецедентну політичну кризу в січні 2022 р.

Після оголошеної у Росії восени 2022 р. «часткової» мобілізації для продовження злочинної агресії проти України, до сусідніх держав ринув потік російських громадян, які не бажають відправлятися на війну. За офіційними даними, з 21 вересня 2022 р. до Казахстану в'їхало майже 300 тис. росіян. Влада країни закликала казахстанців виявити турботу про мігрантів і пообіцяла не видавати назад тих, хто втік від мобілізації, якщо тільки на батьківщині їх не буде оголо-

шено у розшук. Гостинність, з якою намагаються зустрічати росіян у Казахстані, руйнує стереотипи московської пропаганди про русофобію в Казахстані. Хоча, з іншого боку, казахстанська громадськість із пересторогою сприймає масовий наплив росіян, побоюючись, чи не стануть вони засобом дестабілізації і без того складної суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в РК.

Казахстан має вагомі причини для відмежування від РФ. Близько 20 % населення країни все ще становлять етнічні росіяни, які здебільшого проживають на півночі країни, і багато з яких налаштовані проросійськи. РК останніми роками дедалі наполегливіше здійснює спроби дерусифікації, сприяє поширенню використання казахської мови, відмовляється від кирилиці, стимулює ідею самоідентифікації казахстанців як незалежної нації. Казахстан намагається дотримуватися зваженої позиції щодо російської агресії проти України, наполегливо відкидаючи прагнення кремля заручитися його підтримкою.

У той час як РФ перетворюється на світового вигнанця через свою нічим не спровоковану криваву війну проти України та поступово втрачає вплив у Центральній Азії, свої позиції в регіоні впевнено зміцнює Китай, розширюючи тут свої інфраструктурні та індустріальні проекти.

Загалом, КНР закликає країни регіону ЦА протистояти спробам зовнішніх сил втягнути їх в конфлікти великих держав і примусити прийняти чиюсь сторону. Країни Центральної Азії, на думку Пекіна, мають триматися подалі від геополітичних конфліктів і забезпечувати економічні інтереси Китаю.

Щодо Казахстану, радше всього Китай прагне не посилення свого абстрактного геополітичного впливу, а більш конкретних речей, як-то природні ресурси, доступ до ринків та можливість реалізації інфраструктурних проектів. Пекіну також важливо, щоб Астана підтримувала ініціативи КНР на міжнародній арені.

Той факт, що Китай приділяє велику увагу відносинам із Казахстаном, був підкріплений візитом лідера КНР Сі Цзіньпіна до Астани 14 вересня 2022 р. Слід наголосити, що це був перший закордонний офіційний візит для китайського лідера після майже трирічної перерви, протягом якої Сі Цзіньпін не залишав межі своєї країни.

Найважливішим підсумком візиту для Казахстану стало запевнення з боку Голови КНР, що Піднебесна буде «рішуче підтримувати Казахстан у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності..., забезпеченні стабільності та розвитку..., категорично виступатиме проти втручання будь-яких сил у внутрішні справи» Казахстану. На тлі погроз та територіальних претензій, які постійно лунають на адресу РК з боку російських політиків та пропагандистів, підтримка Пекіна є надзвичайно важливою для Астани.

Варто додати, що Китай поступово створює конкуренцію російським виробникам зброї. Останнім часом було підписано кілька досить великих контрактів КНР із Казахстаном на постачання озброєння і військової техніки (ОВТ), зокрема безпілотних літальних апаратів, ракетних систем і навіть транспортних літаків, тобто якраз тих видів ОВТ, де донедавна у росіян була монополія.

Туреччина на тлі зміни балансу сил у регіоні також активізується у Центральній Азії. Анкара прагне позиціонувати себе як альтернативу російській логістиці в межах китайської ініціативи «Один пояс – один шлях», яка спрямована на транспортування товарів із Китаю до Європи. Наразі, коли санкції проти РФ значно обмежують міжнародну транспортну активність на її території, використання турецької інфраструктури може стати тут важливою опцією.

Також зміцнюється економічна співпраця Туреччини із центральноазійськими країнами, зокрема з Казахстаном. У ході державного візиту К.-Ж. Токаєва 10 травня 2022 р. до Анкари, який обидві сторони назвали таким, що «знаменує нову еру відносин», було підписано низку міждержавних угод, спрямованих на збільшення взаємного річного товарообігу до показника 10 млрд. дол..

Президент Туреччини Р.-Т. Ердоган, як і лідер КНР, висловив рішучу підтримку територіальній цілісності та суверенітету Казахстану. Враховуючи, що найбільш очевидні потенційні загрози для суверенітету Казахстану походять від його північного сусіда, такі висловлювання двох світових лідерів виглядають як попередження агресивній політиці Кремля.

США також нарощують свої зусилля в регіоні ЦА, де ключовою країною американської стратегії є саме Казахстан. Протягом 2022 р. відбувся візит до регіону заступника державного секретаря, США

посилили взаємодію у форматі «С5+1». Центральнаоазійські країни відвідав голова Центрального командування США. Пріоритетами для американської політики є питання підвищення рівня безпеки, зміцнення співробітництва у боротьбі з тероризмом. США залишаються одним із найбільших інвесторів у регіоні та посилюють дипломатичні зусилля на протипагу РФ і КНР.

Зміцненню регіонального лідерства та міжнародної репутації Казахстану посприяв факт проведення протягом осені 2022 р. в Астані цілої низки міжнародних заходів. Зокрема відбулися саміти: Наради щодо взаємодії та заходів довіри в Азії, Ради глав держав СНД та новоствореного формату Центральна Азія + Росія. За участі папи римського Франциска у столиці РК відбувся VII з'їзд лідерів світових та традиційних релігій, який відвідали близько 100 делегацій із 50 країн світу.

Таким чином можемо констатувати, що найголовнішим підсумком внутрішньополітичного розвитку Казахстану у 2022 р. слід вважати завершення процесу транзиту влади від першого президента Н. Назарбаєва до К.-Ж. Токаєва. Чинний президент зосередив у своїх руках всю повноту влади, він так само як і його попередник підлаштовує політичну систему Казахстану під себе, виходячи зі своїх інтересів, обґрунтовуючи державними потребами часті зміни до Конституції, доцільність проведення референдумів та дострокових виборів. На тлі обіцянок демократизації та соціально-економічних реформ пропонуються до реалізації косметичні та технічні новації, які не змінюють політичну систему, але при цьому створюють сприятливі умови для продовження повноважень та посилення персональної влади.

На міжнародній арені Казахстан продовжує намагатися реалізувати багатовекторну зовнішню політику, поєднуючи розвиток союзницьких відносин з РФ із прагненням зміцнювати відносини зі США, ЄС, Туреччиною та Китаєм, який поступово перетворюється на найбільш впливового партнера РК. Водночас такий підхід дедалі більше обмежує зовнішньополітичні можливості і стає загрозою для Казахстану. Для збереження власної державності та міжнародної суб'єктності Астані доцільно переосмислити доцільність привілейованого становища Москви у своїй зовнішній політиці через

усвідомлення загроз, які виходять від цього агресивного й непередбачуваного сусіда, активізувати контакти з тими регіональними і глобальними державами, які в умовах турбулентної геополітичної ситуації у світі зацікавлені у сильному та незалежному Казахстані, диверсифікувати торговельні шляхи й зміцнювати власну обороноздатність.

5.2. Модернізаційний вектор та основні чинники розвитку Узбекистану

Республіка Узбекистан – найбільша за чисельністю населення країна Середньої Азії, в якій проживає 34 млн. осіб або 45% населення всього регіону. Узбекистан має великий ринок збуту, який, однак, обмежений відносно низькою купівельною спроможністю населення. Важливим для республіки є її центральне географічне положення: Узбекистан – єдина країна, яка має спільний кордон з усіма іншими країнами регіону та з Афганістаном.

Узбекистан є світовим лідером у виробництві бавовни, економічне значення якої значно знизилася в останні роки переважно через реструктуризацію сільського господарства у бік менш водоемних культур і зниження світових цін на цю продукцію. Водночас машинобудування, включаючи інвестиції в автомобільний сектор, набуває все більшого значення для розвитку експорту країни. Останніми роками динамічно розвивається хімічна промисловість, особливо виробництво синтетичного палива та виробів з поліпропілену.

Країна має багаті поклади природних ресурсів, видобуток, переробка та експорт яких забезпечують стабільний економічний розвиток. Республіка не є світовою державою за запасами енергоресурсів, нафти, газу та вугілля, але має достатню їх кількість для задоволення внутрішніх енергетичних потреб і експортних надлишків. Загальна виробнича потужність енергетичного сектора Узбекистану становить понад 55 млрд. кВт/год, що дозволяє забезпечити 50 відсотків загального обсягу попиту по всій Середній Азії.

Узбекистан є світовим гравцем на ринку таких корисних копалин, як золото: 3 місце у світі за запасами і 9 місце за видобутком;

уран: 11 і 7 місце відповідно і срібло: 9 і 22 місце. Поза тим, республіка володіє великими родовищами вольфраму: 6 місце в світі і міді. Промисловість забезпечує 33,5% ВВП, а сільське господарство – 19,2%. З метою прискорення динаміки економічного розвитку уряд Узбекистану має намір збільшити видобуток мінеральних ресурсів, а отримані таким чином кошти спрямувати на підтримку ключових галузей промисловості. Вся вартість геологічних досліджень і кар'єрів фінансується з державного бюджету: у 2019 р. на це було спрямовано 93,8 млн. доларів США.

Узбекистан – одна з небагатьох держав, якій вдалося уникнути глибоких соціально-політичних струсів в політичній, економічній і соціальній сферах після набуття незалежності. Це можна пояснити тим, що керівництвом країни був взятий курс на поетапний перехід до ринкової економіки, до стандартів світових демократій. Керівники держави розробили мету і стратегію реформ, визначили реалізаторів, а також, що є важливим, окреслили модель відповідальності за можливі провали.

Варто зазначити, що окремих монументальних робіт або дисертаційних досліджень, присвячених Узбекистану зустрічаємо доволі мало. Серед таких назвемо дисертації Гальони О.Я. «Центрально-азійський напрям міжнародного співробітництва України» (2021 р.), Левика Б.С. «Пострадянські республіки в умовах геополітичних викликів наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.» (2016 р.), що захищені в Україні, однак автори цих робіт розглядають весь азійський регіон в цілому, або порівнюють кілька держав азійського простору. Зовнішньополітичні тренди колишніх радянських республік досліджуються у низці монографій і підручників, проф. Л. Д. Чекаленко: «Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів)» (2015), «Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем» (2013) тощо.

Серед зарубіжних авторів варто згадати Г. Глісона, який зосереджений на дослідженні американської політики в Азійському регіоні, і Р. Помфрета, що досліджує економічні проблеми середньоазійських країн, зокрема і Узбекистану.

Економіка держави перебуває на етапі поступового переходу до ринкового стану, а зовнішньоекономічна політика базується

на заміні імпорту експортом. Модернізаційні процеси в економіці Узбекистану пов'язані з прискоренням динаміки економічного розвитку. З цією метою уряд Узбекистану нарощує збільшення видобутку мінеральних ресурсів, а отримані кошти планує спрямувати на підтримку ключових галузей промисловості.

Зміни в структурі експорту також підтверджують триваючу економічну трансформацію. Протягом перших років після відновлення незалежності бавовна була основним джерелом експортних надходжень: 59,7% у 1991 р. Однак у 2018 р. ця частка становила лише 1,6%.

У лютому 2017 р. було прийнято Стратегію національного розвитку на 2017–2021 рр., в якій визначено низку напрямів, серед яких: вдосконалення державного управління, правової системи та зміцнення верховенства права; лібералізація та модернізація економіки з метою підвищення її конкурентоспроможності, соціального розвитку на основі забезпечення зростання доходів, розвитку освіти та охорони здоров'я, а також умов зайнятості та житла; підвищення рівня безпеки шляхом стабілізації внутрішнього ринку та сталого і збалансованого припливу прямих іноземних інвестицій.

Результатом дій нового керівництва стало динамічне підвищення конкурентоспроможності узбецької економіки та зростання інтересу іноземних інвесторів. Напряма, масштаби та динаміка економічних реформ призвели до завершення переговорів зі Світовою організацією торгівлі (СОТ) та початку процесу вступу до організації.

Водночас однією з найбільших проблем Узбекистану залишається низький рівень цифровізації, що в умовах глобалізації економіки обмежує інвестиційну привабливість ринку. У 2013 р. згідно з указом президента розпочався процес цифровізації управління – проєкт електронного урядування. Також бракує загального доступу до мережі Інтернет, а доходи від електронної економіки у 2019 р. склали лише 1,8% ВВП. Для порівняння, в Казахстані в 2014 р. цей показник становив 3,5%, в Польщі в 2016 р. 6,2%, а в Китаї в 2019 р. 36,2%. У 2017 р. За щільністю та розвиненістю ІКТ-інфраструктури в регіоні він випередив лише Туркменістан і Таджикистан.

Важливим елементом оцінки інвестиційної привабливості ринку є специфіка фінансової системи. Ситуація в цьому секторі може бути покращена шляхом збільшення фінансування з боку інозем-

них фінансових установ, Азіатського банку розвитку (АБР) та Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), які впровадили спеціальні кредитні лінії для узбецького сектора МСП.

Серйозною проблемою і перешкодою для свободи ведення бізнесу в країні є корупція, яка в Узбекистані досягла такого ж рівня, як і в авторитарних державах – Таджикистані та Туркменістані. Згідно з СРІ – Corruption Perceptions Index – у 2020 р. за цими показниками республіка посіла 146 місце з 180 країн. Такий високий рівень корупції, як стверджують узбецькі джерела, є спадщиною попереднього авторитарного правління. Президент Шавкат Мірзієєв оголосив боротьбу з корупцією (2016 р.) одним з головних завдань своєї діяльності. По всій країні були запроваджені «чистки» чиновницького апарату, проведені численні судові процеси над найвищими представниками влади, серед яких і судовий процес над дочкою колишнього президента Г. Карімовою. Однак, ситуація кардинально не змінилася, хоча у 2019 р. республіка перемістилася на 153 місце в рейтингу СРІ. Аналізуючи результати такої кампанії, можна припустити, що всі впроваджені кроки були спрямовані лише на очищення владних структур від прихильників попередньої адміністрації і попереднього президента, а не на антикорупційні заходи.

Для економічного розвитку є важливим використання вигідного центрального і транзитного розташування в регіоні за умови забезпечення ефективної транспортної системи. Узбекистан має відносно добре розвинену мережу залізниць, загальною протяжністю 4200 км, але її інфраструктура не є сучасною. Це, у свою чергу, призводить до відносно низького використання залізничних шляхів у транспорті. Серед економічних завдань керівництвом до 2025 р. планується електрифікувати 65% залізничних колій. На допомогу в оновленні транспортної мережі Узбекистану прийшли іноземні інвестори. Розвиток транспортної мережі підтримується коштами CAREC Азіатського банку розвитку, Маніла (Філіппіни), членами АЗБР є 50 країн. У 2012–2021 рр. банк профінансував 18 проєктів, загальною вартістю 4,3 млрд. дол. США. Разом із державними інвестиціями у розвиток залізничної інфраструктури до кінця 2020 р. було інвестовано 7 млрд. дол. Побудовано 2500 км нових колій та найдовший в регіоні Камчикський тунель, протяжністю 19 км.

Найбільші інвестиції в сферу автотранспорту здійснюються зацікавленими партнерами, лідером серед яких є Китай. Мета дорожніх інвестицій – забезпечити республіці міцну транзитну позицію від портів східного Китаю до Середньої Азії, Перської затоки і басейну Каспійського моря. Після 2010 р. 11 великих аеропортів були модернізовані відповідно до міжнародних стандартів і були запущені два великі логістичні центри – Навой і Ангрэн.

У зовнішній політиці Узбекистан проводить помірковану й виважену політику на багатосторонньому і двосторонньому рівнях. Керівництво країни обирає ті напрями співпраці, які є необхідними для модернізації і розвитку самому Узбекистану. Так, до 2008 р. Узбекистан був членом Євразійської економічної спільноти, колишнього Митного союзу країн СНД, утвореного Росією 1995 р. Через постійний тиск і домінування Росії тодішній президент Іслам Карімов вийшов з організації. Російське керівництво почало активну кампанію залучення вже нового президента Узбекистана до російських проєктів пострадянського простору. Узбекистан (11 грудня 2020 р.) погодився лише на статус держави-спостерігача при ЄАЕС. Зазначимо також, що в 2012 р. республіка остаточно вийшла з очолюваної Кремлем військової організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ).

Узбекистан поступово вивільняється від залежності від російського ринку і російських схем співпраці. Частка країн СНД у зовнішній торгівлі поступово знижується на фоні зростаючого загального обороту.

З метою забезпечення переходу до ринкових відносин, формування прозорого та конкурентного середовища та активного розвитку підприємницької діяльності у провідних галузях економіки, в Узбекистані розпочалася масштабна приватизація державних активів та трансформація підприємств з державною часткою.

Важливим документом, що визначає подальші кроки за кардинальним скороченням частки підприємств за участі держави в економіці та підвищення ефективності їх діяльності, є прийнятий 27 жовтня 2020 р. Указ Президента Республіки Узбекистан №УП-6096 «Про заходи з прискореного реформування підприємств за участі держави та приватизації державних активів». Новий документ став

підсумком діяльності, створених на чолі з прем'єр-міністром Республіки Узбекистан робочих груп, які проаналізували діяльність близько 3 тисяч підприємств з державною участю.

Згідно з Указом Міністерства інвестицій та зовнішньої торгівлі замовлено реалізацію комплексу заходів щодо залучення місцевих та міжнародних інвесторів, у тому числі шляхом проведення регулярних зустрічей та презентацій за участю потенційних покупців.

Модернізаційна трансформація економіки спирається на запровадження системи спеціальних економічних зон (СЕЗ). Саме такий підхід став ключовим елементом стратегії підвищення привабливості республіки для інвесторів.

За період з 2008 р. по січень 2021 р. на території вільних економічних зон реалізовано 448 проектів на суму 2,4 мільярда доларів, з яких прями іноземні інвестиції становлять 764,6 млн. доларів, за рахунок яких було створено близько 34 тисяч нових робочих місць.

Підприємствами-учасниками СЕЗ було вироблено 538 видів промислової продукції на суму 11,9 трлн. сум і експортовано продукції на 257,6 млн. доларів, що незважаючи на негативні економічні наслідки пандемії, склало зростання на 145% відповідно до аналогічного показника 2019 р.

Найбільша частина капіталовкладень в Узбекистані припадає на російських, південноазіатських і європейських зовнішньоекономічних партнерів республіки, частка найбільших інвестиційних проектів Китаю, Росії та Німеччини сьогодні становить третину всього обсягу інвестицій в економіку Узбекистану.

Варто виокремити кілька ключових чинників інвестиційної привабливості республіки. Насамперед, варто відзначити макроекономічну та політичну стабільність сучасного Узбекистану. Зрозуміло, поряд із очевидними перевагами можна виокремити і низку проблем, що перешкоджають розвитку інвестиційної привабливості. Глава держави зазначав, що за останні три роки до країни не приходили по-справжньому великі інвестори. На його думку, це пов'язано у тому числі із незадовільним рівнем державних гарантій, що надаються закордонному капіталу. Незважаючи на масштабні ініціативи з лібералізації, економіка республіки все ще зазнає зайвого державного регулювання.

Офіційні концепції розвитку Узбекистану проголошують принципи дружелюбності, солідарності, благодійності, взаємної поваги. Водночас міжнародна неурядова організація Human Rights Watch охарактеризувала стан захисту прав людини в Узбекистані як «жахливий», а країна отримала жорстку критику з боку Великої Британії та США за свавільні арешти, релігійні переслідування та катування, які застосовують правоохоронні органи. Отже, Узбекистан визнаний авторитарною державою. Таким чином, до рейтингових показників необхідно ставитись з обережністю і не вважати їх кінцевими підрахунками.

За Поданням інформації щодо Узбекистану від Комітету з економічних, соціальних і культурних прав система ООН в країні спостерігається дискримінація за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, насильство щодо жінок, примусова праця, проблеми з реабілітацією колишніх політичних в'язнів тощо.

З президентством Шавката Мірзієєва з вересня 2016 р. ситуація в країні із дотриманням прав людини змінилася на краще і про це зазначають міжнародні експертні групи, що вивчали результати дотримання Узбекистаном Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, уряд Узбекистану дещо вдосконалив систему захисту прав людини. Наприклад, відбулося помітне скорочення примусової праці на бавовняних полях Узбекистану. Позитивними кроками, які сприяли цьому, є криміналізація з січня 2020 р. повторного використання примусової праці та скасування в березні 2020 р. системи виробничих квот на примусову працю.

МОП також зазначила, що під час збирання бавовни «були [лише] поодинокі випадки збирання бавовни неповнолітніми молодше встановленого законом працездатного віку». Проте Узбецький форум з прав людини виявив під час збирання бавовни восени 2021 р. більше випадків дитячої праці, ніж за попередні роки. Тим не менш, не виявив жодної систематичної примусової праці, організованої державними чиновниками. Отже, і в роботі громадських організацій спостерігаємо обережне ставлення до оприлюднення негативної інформації стосовно офіційних керівників.

Відсутність незалежних профспілок та організацій громадянського суспільства із захисту прав працівників також не сприяє успішності боротьби із примусовою працею.

При цьому активістам, що опікуються правами людини, забороняють контактувати з іноземними представниками правозахисних організацій (як, наприклад, 1 лютого 2020 р. в м. Нукус неурядової організації Chiroq, що зосереджується на моніторингу примусової праці у бавовняному секторі).

В останні роки влада Узбекистану хоча й стверджує, що організації громадянського суспільства «стають повноцінним партнером держави» і що «вживаються заходи для підвищення їх ролі та значення», однак Міністерство юстиції неодноразово відмовляло в реєстрації незалежним групам через тривіальні та технічні причини. У квітні 2021 р. Гуманітарно-правовому центру в Бухарі в дев'ятий раз відмовили в реєстрації, а молодіжній волонтерській групі Oltin Qanot 21 раз відмовляли в реєстрації.

В Узбекистані зберігається глибока нерівність між чоловіками та жінками. Домашнє насильство залишається серйозною проблемою. Проект Кримінального кодексу, опублікований у лютому 2021 р., не визначав домашнє насильство окремим злочином, хоча кількість таких випадків зростає. У той час як Державна комісія з питань гендерної рівності повідомила у 2019 р., що вона відкрила 197 центрів реабілітації та адаптації для жінок, які зазнали насильства. Однак, невдовзі (у червні 2020 р.) виявилось, що більшість таких центрів або «не існували», або «не функціонували» за призначенням.

Узбекистан є країною-джерелом торгівлі людьми. Жінок та дівчат продають в Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Казахстан, Росію, Таїланд, Туреччину, Індію, Індонезію, Ізраїль, Малайзію, Республіку Корею, Японію і Коста-Ріку з метою комерційної сексуальної експлуатації. Чоловіків вивозять до Казахстану та Росії з метою примусової праці на будівництві, в бавовняній і тютюновій промисловості. Політика уряду Узбекистану не відповідає мінімальним стандартам з ліквідації торгівлі людьми, хоча – за офіційними завами – докладає до цього значних зусиль.

Узбекистан не ратифікував міжнародний документ – Протокол про попередження, припинення та покарання торгівлі людьми, прийнятий 15 листопада 2000 р. Генеральною Асамблеєю ООН.

Узбецький уряд врятував сотні жінок і дітей, що опинилися в зонах військових конфліктів в Сирії, Іраку й Афганістані, а також

впровадив відповідні заходи із працевлаштуванням півмільйона безробітних мігрантів під час пандемії. Такі дії уряду були позитивно відмічені у щорічній доповіді США.

Роки радянського існування принесли Узбекистану безліч проблем, пов'язаних з нав'язуванням узбецькому народу не притаманних його культурі і звичаям цінностей. Сьогодні Узбекистан робить перші обережні кроки для повернення своєї ідентичності. Відмовляється від російської мови, намагається повернутися до попередньої абетки. Сенат Узбекистану ухвалив поправки до закону про державну мову, які зобов'язують усіх посадових осіб вести листування та видавати документи узбецькою мовою. Усі наукові та фахові симпозиуми, конференції, семінари, свята та церемонії нагородження також мають проводитися державною мовою. Винятком можуть бути лише міжнародні заходи або заходи, що проводяться в інших країнах. Також будуть видаватися посвідчення особи узбецькою мовою, які за потреби можуть бути перекладені на інші мови. Водночас, згідно із законом, узбеки можуть обирати мову навчання. В гуманітарній сфері існують й інші проблеми, серед яких і конфесійні негаразди.

Однак, ситуація не є такою стабільною, як подається узбецькими засобами масової інформації. Країну час від часу потрясають «несподівані» катаклізми. Національні традиції, а також багатолітній тиск влади, залякування людей, жорстокі переслідування не дозволяють одразу виплеснути все на ззовні, і фактично заганяють цей спротив вглиб людської свідомості. І тільки серйозні прорахунки влади можуть викликати вибух незадоволення, як це було в Ташкенті в 1969 р., і сталося в старовинному узбецькому місці Нукус, в Каракалпакії на початку липня 2022 р.

Державні території країн Середньої Азії формувались не за демографічним принципом, а за географічним. Зазначене призвело до того, що у складі азіатських республік як анклавів існують доволі великі групи інших народів, які прагнуть об'єднатися зі своєю пра матір'ю. Такої проблеми зазнав і Узбекистан.

У перші роки існування незалежної держави неврегульованість кордонів Узбекистану з сусідами була серйозним подразником у відносинах із Казахстаном і Таджикистаном. Лише у вересні 2002 р. президентами Узбекистану та Казахстану було підписано угоду про

кордон. У червні 2000 р. до договору про дружбу з Таджикистаном було включено положення про згоду сторін провести демаркацію кордону. Однак цю роботу поки що не завершено.

Проблеми демаркації кордонів пов'язані, переважно, із існуванням на узбецькій території вздовж кордонів із сусідніми державами зон компактного проживання неузбецького населення, і навіть наявність ексклавів. Є ексклав Узбекистану в Киргизстані – місто Йордан, два узбецькі ексклави на киргизській території в басейні річки Сох з чисельністю населення понад 50 тисяч осіб. В оточенні узбецької території знаходиться також казахстанський ексклав – міста Ілліч та Джетисай, відокремлені від Казахстану водосховищем. Анклавний/ексклавний характер цієї території з точки зору міжнародного права поки що не врегульований.

Джерелом напруженості у відносинах Узбекистану з Киргизстаном, Туркменістаном та Таджикистаном є неврегульованість у сфері використання водних ресурсів. Основні джерела формування водостоку знаходяться поза Узбекистаном – понад 70%, і будь-які спроби Киргизстану та Таджикистану активно керувати своїми водними ресурсами, зокрема і для розвитку гідроенергетики, потенційно загрожують скороченням водних ресурсів у країні.

На фоні такого стану успішно розвиваються ідеї націоналізму, виключності і особливості окремих народів. Тому й сьогодні будь-яка спроба влади чинити тиск на власних громадян викликає великий спротив.

Наступний комплекс питань пов'язаний із спадщиною минулого: неусвідомлення владними структурами геополітичних світових змін, ігнорування міжнародних засад захисту прав людини, азійська, переважно ісламська ментальність, неприйняття вимог часу поглиблюють ізоляваність влади від громадян. Населення більшості азійських республік, яке є переважно сільськогосподарським і незаможним, ментально залишилось в давній історії. Воно і сьогодні плакає глибокі ісламські традиції у питаннях виховання молоді, ставлення до жінок, до використання дитячої праці, неприйняття інших конфесій, також і тому, що інше/чуже є символом загарбника-чужоземця. До зазначеного додамо бідність узбецького населення, жорстку експлуатацію, корупцію, вимушеність працю-

вати за кордоном у відриві від сім'ї, складність в отриманні професійної освіти тощо.

1–2 липня 2022 р. в столиці Каракалпакської автономної республіки в результаті зіткнення з національною гвардією при розгоні демонстрації (кілька тисяч осіб) загинули 18 осіб, понад 250 осіб (1000 за неофіційною статистикою) було поранено. Каракалпакська трагедія розпочалася з прийняттям владою кардинального рішення без обговорення з народом. Суть конфлікту полягає у наступному. Президентська команда Узбекистану 25 червня 2022 р. запропонувала внести поправки до тексту Конституції країни без належного обговорення і узгодження з населенням. Поправки стосувалися багатьох питань: внести 170 змін у 64 статті документа. Серед іншого, пропонувалось збільшити термін повноважень президента з п'яти до семи років і розширити його повноваження. До того ж – змінити статус автономної Каракалпакської області, автономію якої влада намагалася ліквідувати. Можливими причинами таких дій влади, як можна припустити, було загострення світової безпечної ситуації в різних країнах світу. Однак метою запропонованих поправок щодо Каракалпакстану, як повідомлялось, було запобігти таким негативним прикладам, як «азербайджанський, грузинський, український та молдавський приклади, де роками чи десятиліттями продовжуються конфлікти, пов'язані зі спробами сепаратистів відокремитися».

Негативу додає і політика Кремля на пострадянському просторі, як зазначає узбецька сторона, що «характеризується створенням та підтримкою недієздатних квазі-держав з метою періодичного заморожування та розморожування локальних конфліктів». Однак, вилучати з Конституції республіки статті про право на вихід зі складу Узбекистану, яким за 30 років жодного разу населення області не намагалася скористатися, є непродуманим і провокаційним методом вирішення проблеми. У результаті розпочався спротив мешканців столиці автономії м. Нукус, які вийшли на мирну демонстрацію із вимогами скасувати поправки до Конституції про ліквідацію автономії Каракалпакії. Отже, на першу позицію вийшла головна проблема політичної системи Узбекистану: відсутність цивілізованої комунікації з суспільством у процесі прийняття рішень.

Президент Шавкат Мірзієєв відвідав Нукус і заявив про те, що статті щодо Каракалпакстану змінені не будуть. Одночасно президент розпорядився увести на території республіки на місяць режим надзвичайного стану. Поки країна перебуває на перехідному етапі модернізації суспільства: від автократії радянських часів до сучасного громадянського суспільства, що спирається на демократичні засади розвитку. І хоча Річард Помфрет зазначав, що «Узбекистан серед країн СНД виділяється як найуспішніший державобудівник», однак не згадував, що таке було досягнуто ціною уведення в країні жорстких заходів, зокрема голодом населення.

Для ширшого уявлення про засоби, завдяки яким керівництву Узбекистану вдалося досягти високих економічних показників, нагадаємо, що починаючи з кінця 2002 і до 2003 р. Узбекистан реалізував неоголошену програму жорсткої економії задля сприяння зростанню експорту, скороченню зовнішнього боргу та поверненню до повної конвертованості національної валюти. Політика жорсткої економії продовжувала жорстку монетарну політику, яка розпочалася у середині 2002 р. Разом із жорсткою заборгованістю ЦБ Узбекистану вдалося знизити інфляцію приблизно до

10% у 2003 р. (за даними Азіатського банку розвитку).

Жорстка економія негативно вплинула на простих узбекистанців. Страйк на трьох найбільших промислових підприємствах Узбекистану в середині 2003 р. був безпрецедентною ознакою невдоволення серед працівників через заборгованості із заробітною платою. Значною мірою в результаті американського тиску, а також зростання ціни на світовому ринку на бавовну і золото ситуація в країні почала покращуватись. Зріс і обсяг експорту цих основних товарів на понад 25% протягом 2003 р. Валютні резерви збільшились до понад 400 млн дол. Оскільки Узбекистан тепер мав золото та валюту, уряд не бачив необхідності брати позики у МВФ. Із зростанням ціни бавовни і на золото на світових ринках експортні надходження значно зросли і імпорт також. Заробітна плата збільшилась у 2004–2005 рр. майже до 100 доларів США на місяць із мінімального рівня близько 40 доларів США в 2001–2002 рр..

Як і Росія, подекуди Україна, Болгарія, Румунія, Молдова, не кажучи вже про сусідні країни Центральної Азії, «олігархічні» ін-

тереси зі зв'язками зі старого режиму захопили політичну владу і змогли взяти під контроль торгівлю сировиною. І те, що Узбекистан продовжує реформи, незважаючи на зацікавленість бізнесу в їх гальмуванні, дивує провідних економістів, як підсумовує професор Грегорі Глісон. – «Економічна реформа зверху вниз і вимірний матеріальний прогрес у Центральній Азії не привели до стійкої політичної лібералізації».

Підсумовуючи, можна зазначити, що Узбекистан в процесі модернізації досяг значних успіхів економічного розвитку, використовуючи сучасні засоби ринкової економіки, логістичні схеми і значну допомогу інвесторів. Завдяки цьому Узбекистан є визнаним потужним лідером Середньої Азії, який врешті виграв неоголошене змагання з Казахстаном за першість в регіоні. За опублікованими показниками економічного і політичного розвитку країна має стабільний стан злагоди в суспільстві і взаємної підтримки влади і громадян. Плануючи наступне покоління реформ, Узбекистан поставив перед собою амбітні цілі – до 2030 р. стати країною з рівнем доходу вище середнього та до 2026 р. удвічі скоротити бідність. Досягнення цих амбітних цілей потребує набагато більшого економічного зростання.

5.3. Особливості пострадянської трансформації Таджикистану

Після того як наприкінці X ст. ослаблена внутрішніми смутами Імперія Саманідів припинила свої існування і була завойована та поділена тюрками, таджики, які є одним з іранських народів і які вважають Імперію Саманідів своєю першою державою, майже тисячу років жили як бездержавний народ, перебуваючи у складі різних, здебільшого тюркських держав. Ці обставини суттєво сповільнили процеси формування таджицької нації, національної та державної самосвідомості таджицького народу.

Розуміння особливостей становлення таджицького соціуму радянського періоду є вкрай важливим з точки зору прогнозування подальших шляхів розвитку сучасної таджицької державності та її геополітичної самоідентифікації у глобалізованому світі. Тому

метою цього дослідження є з'ясування характеристик того стану у якому таджицький соціум підійшов до часу проголошення своєї незалежності. У вітчизняній історіографії фактично відсутні роботи, присвячені цій проблематиці.

У XVI ст. після проголошення шиїзму офіційною релігією Сефевідського Ірану та переходу території Таджикистану під стійку владу тюрків-узбеків, єдиний до того таджицько-перський мовно-культурний простір було розірвано. Утворилось два народи – іранці та таджики, перші сповідували шиїзм та говорили на фарсі, другі сповідували сунізм та говорили таджицькою мовою.

Таджики Центральної Азії понад чотири століття жили у складі тюркських узбецьких держав – Бухарського та Кокандського ханств, а тому серед таджицького населення утвердилась субрегіональна, а не загальнонаціональна свідомість. Окрім того, офіційний статус таджицької мови (або фарсі) у цих державах як мови діловодства примиряв таджицьке населення з фактом проживання у тюркських державах і не давав підстав говорити про національне пригноблення. Відповідно про якісь прояви таджицької самосвідомості чи патріотизму у ті часи і не йшлося. Таджики того періоду були певною мірою «сплячою» нацією, яка адаптувалась до життя у тюркському світі.

Фактично таджицька державність була відновлена лише у ході національно-територіального розмежування, яке у 1924 р. провела радянська влада у Центральній Азії. У результаті новостворена Таджикицька АРСР стала частиною тюркської Узбецької РСР. До складу утвореної таджицької автономії увійшли найменш розвинуті таджицькі території: Східна Бухара, райони Гірського Бадахшану та Східний Памір до яких у 1925 р. була приєднана Памірська область (Гірсько-Бадахшанська автономна область). Таким чином Таджикистан став гірською країною до якої у 1929 р. додали Ходжентський округ у Ферганській долині. Лише у 1929 р. Таджикистан було перетворено на союзню республіку і прийнято до складу СРСР.

Таджицьке суспільство першої половини XX ст. характеризувався низьким рівнем національної самосвідомості, що пояснюється відсутністю таджицької державної традиції, незначною кількістю національної інтелігенції, вкрай низьким рівнем освіти населення, значною його бідністю.

Сучасна таджицька ідентичність почала формуватися лише на початку ХХ ст. із виходом 11 березня 1912 р. першої таджицької газети «Бухорой шариф» («Священна Бухара») у м. Каган поблизу Бухари. 153 випуски цієї газети таджицькою мовою до її заборони у січні 1913 р. «дуже вплинули на зародження і становлення політичної та національної самосвідомості таджицького народу», зазначає у своїй роботі М. Абдулаєв. Саме у публікаціях цієї газети з'являються перші ознаки таджицької ідентичності, зокрема, тут корінне населення Центральної Азії вперше було публічно і чітко поділене за етнічною ознакою на туранські (тюркські) та арійські (іранські) нації, а таджиків було виділено як окремий етнос.

Однак ісламські просвітники-джадіди на сторінках цієї газети здебільшого закликали до соціального та національного пробудження єдиної, як вони вважали, «бухаро-туркестанські» нації, до отримання нових світських знань, до прогресу. Такі наднаціональні погляди джадідів, які вважали всі етноси Центральної Азії, зокрема й узбеків та таджиків, єдиною нацією, визначались наднаціональним характером існуючих у регіоні держав та територій – Бухарського емірату, Хівинського ханства та російського Туркестану. Щоправда ця єдина «середньоазійська» нація послуговувалась двома мовами – таджицькою та узбецькою (тюркською). Надалі джадідизм еволюціонував в основному у напрямку пантюркізму. Та невелика частина джадідів, які були прихильниками таджицької національної ідентичності до розпаду Російської імперії так і не змогли створити повноцінну національну друковану трибуну для висвітлення та обґрунтування своїх ідей.

Лютнева та Жовтнева революції 1917 р. в Російській імперії дали потужний поштовх для зростання національної самосвідомості таджиків. З 1919 р. головним пропагандистом ідеї національної самосвідомості таджиків стала перша радянська газета таджицькою мовою «Шулаї інкілоб» («Полум'я революції»), яка видавалась у Самарканді до кінця 1921 р.. Насамперед ця ідея проводилась у публіцистиці головного редактора С. Алі-Заде та поета і письменника С. Айні. Однак вона подавалась здебільшого в обгортці «мусульманського комунізму» та національно-територіальної «бухарської», «туркестанської», «перської» самосвідомості. Тому етнонім «таджи-

ки» навіть ці діячі згадували рідко, здебільшого вони звертались до «мусульман», «бухарців», «туркестанців», «персів» або «персомовних». Інакше кажучи таджицька ідентичність на рубежі 1910–1920-х рр. ще чітко не відокремилась від загальномуусульманської та загальноперської і закриття єдиної таджицької газети завдало удару по процесу її формування.

Лише з появою у середині 1923 р. ідеї про таджицьку автономію таджицька тематика знову з'явилась у публічному дискурсі. Таджицькі публіцисти були змушені писати свої матеріали про таджицькі проблеми узбецькою мовою для узбецьких газет. Насамперед йдеться про газети «Зерафшан» (Самарканд) та «Туркестан» (Ташкент), на сторінках яких С. Алі-Заде, С. Айні, А. Ісмоїлзода, А. Сатторі, О. Худойбахті та М. Расулі впродовж 1923–1924 рр. писали про національне життя таджицького народу. Були й таджицькі автори, які вважали таджиків малою народністю, яка не повинна претендувати на якийсь особливий статус. Очевидно саме з часів цієї дискусії можна вести мову про закладення теоретико-ідеологічних основ нової таджицької національної ідентичності.

Утворення 14 жовтня 1924 р. Таджицької АРСР означало визнання самого факту існування таджицького народу проти чого активно заперечували пантюркісти, які у 1918 р. не визнали за таджицькою мовою офіційного статусу в Туркестанській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці, а у 1921 р. в Бухарській Народній Радянській Республіці.

Головною проблемою новоствореної Таджицької АРСР стало те, що найрозвинутіші таджицькі території з містами Бухара та Самарканд не увійшли до складу Радянського Таджикистану. Створення Таджицької АРСР означало також і поділ таджиків Центральної Азії на дві частини, тих, які проживають у Таджицькій автономній, потім союзній республіці, та тих, які проживають в Узбецькій РСР і щодо яких проводиться активна політика узбекизації.

Після утворення Таджицької республіки природним чином актуалізувалась проблематика національного самопізнання та культурно-історичного спадку власне таджиків, а таджицька інтелігенція стала носієм ідей таджицької національної ідентичності. Поява таджицької національної автономії суттєвим чином пришвидшила

відхід таджицького соціуму від бухарсько-туркестанської самосвідомості, підштовхнула процеси формування національної та державної самосвідомості таджицького народу, процеси консолідації нації.

Ключовою проблемою у становленні таджицького соціуму та таджицької нації стала політика радянської влади з переведення таджиків із феодального стану одразу до соціалістичного, фактично минаючи капіталістичний. Але згідно сучасних уявлень нація-державна формується саме на капіталістичному етапі свого розвитку (К. Дойч, Е. Геллнер, Б. Андерсон, Е. Сміт). Тому формування таджиків як соціалістичної нації стало складним і неоднозначним процесом.

Особливістю розвитку таджицького радянського соціуму стало те, що політичним носієм таджицької національної самосвідомості стала Компартія Таджикистану в особі національної партійної еліти – Ш. Шотемура, Н. Махсума, Н. Мухаммеда, А. Алієва. Саме комуністи стали головною силою у справі конструювання нової таджицької ідентичності. А основним інструментом для пропаганди нової таджицької ідентичності стала таджицька радянська преса – газети «Овозі тоджик» («Голос таджика»), «Овозі Шарк» («Голос Сходу»), «Бедорі тоджик» («Пробудження таджика»), «Тоджикистоні сурх» («Червоний Таджикистан»), журнал «Рохбарі доніш» («Наставник знання») та ін.

Починаючи з 1920-х рр. почало запроваджуватись поняття «таджицька мова», яке стало активно вживатись поряд з поняттям «перська мова». Нова назва мови сприяла зростанню таджицької національної самосвідомості й відповідала назві країни та народу. Також з метою відрізнити таджицьку від власне перської мови та підкреслити її нерелігійний, неархаїчний характер у 1928 р. було здійснено переведення таджицької мови з арабської графіки на латинську, а у 1939 р. – на кирилицю. Це зміцнило фонетичні відмінності між таджицькою і фарсі та певною мірою віддалило один від одного центральноазійських й афганських таджиків у яких залишилась арабська графіка письма, а також перервало спадковість культурних традицій таджицького народу, зробивши недоступними твори класиків таджицької літератури.

Іншою метою цих реформ був намір ослабити в країні вплив ісламу з яким асоціювалась арабська графіка. Перехід же таджицької

мови на кирилицю більш тісно прив'язав таджиків до російського культурного кола та радянської держави.

Також впродовж 1920-х рр. нова таджицька національна самосвідомість стверджувалась шляхом послідовної критики пантюркістських ідей щодо Центральної Азії у новою посталій таджицькій пресі. Як зазначає М. Абдулаєв, станом на початок 1930-х рр. можемо говорити про те, що нова таджицька ідентичність була в цілому сформована, адже етнонім таджик став загальноновживаним.

Власна історична наука у таджиків почала своє становлення лише у радянський період з утворенням Таджицької РСР. Першу узагальнюючу наукову роботу з історії Таджикистану та етногенезу таджицького народу таджицька історіографія видала лише у середині ХХ ст. Це була книга Б. Гафурова «Історія таджицького народу у короткому викладі» (1947) у якій була закладена класична схема викладу таджицької історії. Більш детально проблеми етногенезу таджиків були досліджені Б. Гафуровим у монографії «Таджики: Найдавніша, давня та середньовічна історія» (1972). Фундаментальні праці Б. Гафурова, посилені владним авторитетом їх автора, першого секретаря ЦК Комуністичної партії Таджикистану у 1946–1956 рр., мали «неоціненний вплив на формування історичної та національної самосвідомості таджицької нації».

Водночас із 1930-х рр. у Таджикистані почали активно пропагуватись ідеї радянського патріотизму, центральною метою якого було створення нової соціальної спільноти – радянського народу. Як надетнічна спільнота, вона мала об'єднати численні народи і народності СРСР на основі єдиної території та ідеології. Відповідно в Таджикистані, як і в інших радянських республіках, почала насаджуватись надетнічна радянська самосвідомість, відчуття гордості за приналежність до нової великої радянської батьківщини та багатонаціонального радянського народу.

Водночас варто підкреслити, що саме у радянський час у Таджикистані почали формуватися промисловий робітничий клас, інженерно-технічні кадри, але не як національні, а як частина загальної радянської соціальної структури. Адже вже з початку 1930-х рр. у Таджицьку РСР почали прибувати тисячі завербованих робітників з Росії та України. Впродовж 1946–1960 рр. у республіку приїхало 748

тис. осіб з інших республік СРСР. У результаті постійного припливу інонаціональних, кваліфікованих кадрів для забезпечення будівництва та функціонування промисловості у Таджикистані аж до розпаду СРСР так і не сформувався національний робітничий клас.

Паралельно із цим із 1930-х рр. у таджицькому соціумі почало розвиватись нове соціокультурне явище – таджицько-російська двомовність, й інтенсивність цього процесу з роками лише наростала і, насамперед, охопила середовище робітників та інтелігенції.

З часом російська мова набула у Таджикистані статусу мови міжнаціонального спілкування. Як з'ясувала у своєму дослідженні О. Еська «Молоде покоління таджиків спілкувалося з узбеками, киргизами та іншими представниками етнічних груп здебільшого російською мовою, а не таджицькою чи узбецькою мовами, як це було до встановлення Радянської влади». Таким чином, за радянський період таджицько-узбецька двомовність таджиків була замінена таджицько-російською. При цьому у памірських народів функцію мови міжнаціонального спілкування виконувала таджицька мова.

Таджицька культура радянського періоду була підпорядкованою радянській імперській культурі що з часом виховало у таджицькому соціумі схвальне, компліментарне ставлення до СРСР і Росії загалом та щирі політичну лояльність щодо них. Показовим підтвердженням прихильного ставлення таджиків до СРСР стали результати референдуму 17 березня 1991 р. на якому 94,4% населення проголосувало за збереженням СРСР, більше було лише туркменів – 97,7%.

Ключовою причиною цього явища було усвідомлення таджицьким соціумом факту нерівності «великої» російської культури та «малої» провінційної таджицької, великої імперії та малої слабозвинutoї республіки й відповідна неможливість для таджиків на рівних вести діалог з росіянами. А це у свою чергу свідчило про значні проблеми з національною самоідентифікацією таджиків.

Іншою причиною прийняття таджиками радянської влади було те, що офіційна радянська ідеологія позиціонувала свою політику щодо Центральної Азії як деколонізаційну, спрямовану на позбавлення народів регіону від феодального ладу та імперії. Суперечливість цього дискурсу полягала у тому, що СРСР також був імперією, але унікаль-

ною, оскільки поставив в основу своєї ідеології антиімперіалізм. Цей антиімперіалістичний дискурс був дуже добре сприйнятий таджицьким суспільством, насамперед інтелігенцією, вихованою вже при радянській владі, не зважаючи на те, що у складі СРСР Таджикистан по суті також залишився сировинним придатком Центру, хоча й з певною мірою модернізованою соціально-економічною дійсністю.

Однією з особливостей розвитку таджицького соціуму повоєнного часу стала тенденція на розширення його багатонаціональності та соціально-професійної сегментації. За даними перепису населення 1959 р. таджики у Таджицькій РСР склали лише 53,1%, узбеки – 23%, росіяни – 13,2%. Частка нетаджицького населення зростала серед міських жителів, приїжджі зайняли провідні позиції у промисловості, конструкторських бюро, наукових установах. Приплив кваліфікованих кадрів з інших радянських республік сповільнив процес підготовки високопрофесійних робітничих та інженерних кадрів із числа таджиків. Корінне населення переважно було зайняте в сільському господарстві, торгівлі, культурі та освіті.

Радянська влада свідомо конструювала новий, лояльний до імперського центру таджицький соціум виходячи з власного бачення та потреб. Як зазначає у своїй роботі А. Калиновський: «СРСР створив простір для «національної еліти» в республіках, заохочуючи її не просто думати про розвиток власної етнічної групи, а й вникати у минуле та традиції», але в рамках марксизму-ленінізму. Фактично радянська влада дозволила відродити й інтегрувати у радянський контекст певні частини культурно-історичного спадку таджиків та пишатися ними. З 1950–1960-х рр. таджицька інтелігенція почала свідомо й активно використовувати інститути соціалізму для будівництва національної культури.

Різномірний склад створеної більшовиками Таджицької АРСР/РСР заважав процесам внутрішньої інтеграції та консолідації таджицького соціуму весь радянський період. Найбільш розвинута область Таджицької РСР – Ходжентська (Ленінабадська) весь радянський час не мала сухопутного сполучення з основною частиною республіки у зимовий час, тобто була територіальна відрізана від неї. Гірський Бадахшан в основному населяють памірці, які говорять памірськими мовами, сповідують ісмаїлізм, тобто є шиїтами,

та не вважають себе таджиками. Основну частину Таджикицької РСР склала Східна Бухара, найвідсталіші землі Бухарського емірату. Столицею країни було обране м. Душанбе у заселеній переважно узбеками Гісарській долині у якому таджики у радянський час склали лише $\frac{1}{5}$ - $\frac{1}{3}$ частку населення.

Наслідком такої конфігурації держави стала територіальна відособленість та роз'єднаність таджицького суспільства, а також виникнення регіональних кланів. Цьому сприяла й нерозвиненість державних та економічних структур країни.

Деякі дослідники, зокрема С. Джононов, вважають, що корені недостатньо розвинутої національної самосвідомості таджиків можуть тягнутися з часів падіння держави Саманідів. Втративши свою першу державність таджики, які проживали у різних регіонах, як осілий народ, сконцентрувались на любові до своєї малої батьківщини, наслідком чого з часом стало викорінення установок на місництво та регіоналізм.

Як пише П. Шозімов, з теоретичної точки зору місництво слід розглядати як субетнічний патріотизм, який за певних умов трансформується у національний патріотизм, а місництво трансформується в націоналізм. А разом ці дві складові формують етнічну самосвідомість, яка з формуванням нації переростає в національну самосвідомість. Саме цей процес і тривав у Таджикистані впродовж ХХ ст.

Великою проблемою нового таджицького соціуму була нестача національних світських кадрів для забезпечення функціонування Таджикицької АРСР, а потім і Таджикицької РСР. Основною кузнею таких кадрів стала Ходженська обл. Саме тут сформувався перший таджицький етно-регіональний клан – ходжентський, який весь радянський період контролював владу в республіці.

Справа у тому, що ще до приходу радянської влади саме у Ходженті та інших населених пунктах області існували партійні осередки більшовиків, тому прийшовши до влади більшовики сперлись на ці кадри. Саме здебільшого ходжентські таджики з 1918 р. відправлялись на вчительські курси у Самарканд, з 1919 р. – у Ташкент, у тому ж році такі курси почали функціонувати й у самому Ходженті, а з 1921 р. у Душанбе (Сталінабад у 1929–1961 рр.). Потім ці ходжентські таджики ставали вчителями, спеціалістами та

керівниками в усіх регіонах Таджикистану. Підбирати такі кадри з важкодоступних гірських районів, де було вкрай мало робітників та існувала поголовна безграмотність, було складно.

Надалі до нових кадрів доєдналися агрономи, зоотехніки, інженери, лікарі, механізатори, багато з яких також були вихідцями з Ходжентської обл., де у 1931 р. було створено Таджицький сільсько-господарський інститут, а у 1932 р. – Ходжентський державний університет та Ходжентський педагогічний інститут. Досить швидко ці кадри просунулись на усі ключові позиції у партійних органах.

Таким чином, як зазначає у своїй роботі Р. Бобохонов, «від початку на всі керівні посади в інститутах державної влади Таджикистану, як у центрі, так і на місцях, були призначені представники ходжентської етнічної групи». Станом на початок 1940-х рр. практично усі перші секретарі партійних організацій усіх рівнів були ходженнями як і переважна більшість депутатів усіх рівнів. Тобто уся державна влада зосередилась у руках одного ходжентського (ленінабадського, 1936–1990 рр.) етно-регіонального клану.

Іншими етно-регіональними групами таджицького народу були кулябські таджики колишнього Кулябського бекства, потім Кулябської обл.; гармські таджики Каратегінської долини (колишнє Каратегінське бекство, потім Гармська обл.) та памірські таджики Гірсько-Бадахшанської автономної обл.

Процеси утворення інших етно-регіональних кланів у Таджикистані пришвидшились після того, як наприкінці 1940-х та впродовж 1950-х рр. відбулись масштабні примусові переселення таджиків, а у 1960-х рр. представники цих етно-регіональних груп отримали свої кадри, які пройшли навчання у різних навчальних закладах Таджикистану.

Підкреслимо, що масштабні міграції різних груп таджиків стали суттєвим чинником, який вплинув на формування таджицького радянського соціуму, адже значні маси населення були переміщені та перемішані між собою. Вони проводились радянською владою з метою забезпечити землею малоземельні та безземельні дехканські господарства гірських та густонаселених районів за рахунок вільних, раніше не освоєних долинних родючих земель, а також з метою освоєння цілинних земель.

Поштовхом до формування гармського етно-регіонального клану стало примусово-планове переселення частини гармських таджиків із Каратегінської долини на південь у новостворену Курган-Тюбінську обл., яке часто відбувалось цілими кишлаками, колгоспами чи бригадами. Переселенці підтримували тісні економічні, культурні та родинні зв'язки з Каратегінською долиною. В економічному плані гармські таджики спеціалізувались на вирощуванні та продажі овочевої продукції та фруктів, які гарно росли у регіонах їх старого та нового проживання. Поступово по всьому Таджикистану була створена мережа реалізації цієї продукції, як викупленої у колгоспів та радгоспів, так і вирощеної на приватних ділянках.

У 1960-х рр. гармські торговці поставили під свій контроль майже всі центральні ринки Таджикистану, а у 1970-х рр. через створені торгово-закупочні організації розпочали постачання продукції за межі республіки як автомобільним, так і залізничним транспортом. У результаті в регіоні виникли умови для формування тіньової економіки. Використовуючи отриманий фінансовий ресурс, гармський етно-регіональний клан на початок 1980-х рр. отримав усі ключові державні посади у Каратегінській долині та Курган-Тюбінську обл.

Кулябський етно-регіональний клан сформувався на базі Кулябської обл., яка весь радянський час була найбіднішим та найменш розвинутим регіоном республіки через нестачу води, а тому мала найвищий рівень безробіття та злочинності. У 1960–1970-ті рр. в усі основні органи державної влади області, насамперед, в правоохоронній сфері, поступово почали входити місцеві кадри, частина яких була пов'язана з криміналітетом.

Памірська етно-регіональна група завжди була мовно та релігійно відособлена від основної маси таджиків. З 1950-х рр. молодь із Гірсько-Бадахшанської автономної області почала приїжджати у центральні регіони Таджикистану та вступати до ВНЗ. Вони погано асимілювались із таджиками та в усіх місцях свого перебування створювали свої громади та земляцтва, які підтримували тісні контакти між собою та з ГБАО. Багато памірців робили кар'єру у сфері освіти та охорони здоров'я. Таким чином станом на 1970-і рр. сформувався памірський етно-регіональний клан, соціальну основу якого склала інтелігенція.

Як зазначає у своїй роботі П. Шозімов формування таджицьких етно-регіонального кланів у радянський період носило значною мірою штучний характер. Адже радянська влада прагнула контролювати Таджикистан «не лише на офіційному рівні, але, головним чином, використовуючи структурне маніпулювання регіонами, які були побудовані за регіональними характеристиками, а також посилені впливом місцевої політичної номенклатури».

Оформлення у повоєнний час у таджицькому суспільстві трьох нових етно-регіональних кланів привела до того, що з кінця 1960-х рр. у більшості регіонів країни розпочалась боротьба місцевих регіональних еліт за витіснення із влади представників пануючого ходжентського етно-регіонального клану. На початку 1980-х рр., використавши механізм партійних чисток, ходжентці змогли знову поставити свої кадри у всіх керівних органах по всій республіці.

Початок у 1985 р. в СРСР реформ із переведення суспільно-політичного та економічного ладу на демократичні засади кардинально змінив ситуацію у Таджикистані на користь місцевих етно-регіонального кланів. На час розпаду СРСР ходжентський (ленінабадський) етно-регіональний клан контролював лише Ленінабадську обл. та м. Душанбе. Надалі саме етно-регіональна фрагментованість політичної системи та соціуму Таджикистану стала однією з основних причин громадянської війни в країні у 1992–1997 рр.

З початком перебудови частина таджицької інтелігенції (М. Шукуров, Х. Умаров, Т. Абдуджабор, Л. Шералі, та ін.) почала осмислювати соціально-економічне становище власної республіки як подібне до положення країн «третього світу», критикувати радянську економічну та національну політику щодо Таджикистану – сировинний характер економіки, недостатню індустріалізацію, низький статус таджицької мови.

Парадокс ситуації полягає у тому, що громадянська війна 1992–1997 рр., з одного боку, призвела до деконструкції таджицької радянської нації, а з іншого, зупинила критичний щодо радянських реалій суспільний дискурс та на десятиліттям законсервувала в таджицькому суспільстві лояльність до радянської влади та її уособлення – Москви.

Саме події громадянської війни та наступного примирення представників світського та релігійного напрямків розвитку Таджикистану, уособлених в таджицькому уряді та Об'єднаній таджицькій опозиції започаткували процеси деконструкції кланової етно-регіонально структури таджицького соціуму й переходу етнічної самосвідомості таджиків на рівень національної самосвідомості. Після 1997 р. розпочалось конструювання нової таджицької державності та таджицької нації й важкий процес подолання тоталітарного спадку.

Вищевикладене дозволяє нам виділити наступні особливості таджицького соціуму радянського періоду: це відсутність досвіду незалежного державного існування; низький рівень національної самосвідомості населення, адже таджицька ідентичність відокремилась від загальномусульманської та загальноперської лише у 1920-х рр.; вдячність радянській владі за відродження таджицької державності спочатку у форматі таджицької національної автономії, а з 1929 р. – Таджикицької РСР; фактична відсутність досвіду життя народу при капіталістичному ладі; політичним носієм таджицької національної самосвідомості стала Компартія Таджикистану в особі національної партійної еліти, яка й конструювали нову таджицьку ідентичність; поступове набуття російською мовою статусу мови міжнаціонального спілкування у Таджикистані та заміна таджицько-узбецької двомовності таджиків таджицько-російською; підпорядкування таджицької культури радянській імперській культурі що з часом виховало у таджицькому соціумі компліментарне ставлення до СРСР і Росії загалом та щирі політичну лояльність щодо них; розширення багатонаціональності та соціально-професійної сегментації таджицького соціуму при якій корінне населення переважно було зайняте в сільському господарстві, торгівлі, культурі та освіті, а приїжджі зайняли провідні позиції у промисловості, конструкторських бюро, наукових установах; складна географічна конфігурація держави, нерозвинутість державних та економічних структур країни стала причиною територіальної відособленості та роз'єднаності таджицького суспільства, а також формування етно-регіональних кланів – ходжентського, кулябського, гармського та памірського.

5.4. Специфіка еволюції Киргизстану у пострадянський період

Кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття став періодом колапсу комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі та розпаду Радянського Союзу. В цей час в західній політичній науці сформувався своєрідний дослідницький напрям – «теорія демократизації» або «література про перехід» (transition literature), в межах якого фахівці різних суспільно-гуманітарних дисциплін намагалися визначити основні засади трансформації тоталітарних і авторитарних режимів.

Наголошуючи на глобальному відродженні теорії і практики демократії, яке водночас супроводжувалося самодискредитацією комуністичної системи та інших диктатур як «африканського соціалізму» та «бюрократичного авторитаризму», значна частина робіт на початку 1990-х була позначена надмірним месіанським запалом, коли сучасна демократія витлумачувалась не як «політична домовленість, з якою можна погодитись чи заперечити, а як доля, нове й усепроникне звільнення».

Зокрема, в одній зі своїх найвідоміших праць авторитетний американський політолог С. Гантінгтон охарактеризував ці вражаючі зміни як «третю хвилю демократизації», яка здійнялася 25 квітня 1974 р. у Лісабоні і прокотилася світом, захоплюючи на своєму шляху все нові й нові регіони, а відомий філософ Ф. Фукуяма у своїй найвідомішій праці «Кінець історії» охарактеризував демократизацію як незворотну іманентну тенденцію сучасного світу – завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізацію західної моделі ліберальної демократії як кінцевої форми правління, натомість недемократичні суспільства буде витіснено в позаісторичний світ.

До певної міри теорія демократизації стала своєрідним продовженням популярної в 1960-і – 1970-і рр. теорії модернізації, апологети якої, намагаючись виокремити фактори соціального прогресу і розвитку людських спільнот, обґрунтовували неминучість трансформації «традиційних» і «архаїчних» суспільств у сучасні (модерні), хоча сама Історія постійно змушувала фахівців гуманітарного профілю постійно згадувати ніцшеанську ідею «вічного повернення».

Цілком природно, що суспільна еволюція та політична трансформація в пострадянських республіках Центральної Азії стали наочним запереченням поширених на початку 1990-х рр. ілюзій «демократичного транзиту». Замість очікуваних процесів лібералізації та модернізації, культурно-цивілізаційна специфіка суспільств цього регіону призвела до формування типових авторитарних політичних режимів в найгірших традиціях азійського деспотизму, реставрації по суті традиційної моделі ханської влади з її відсутністю механізмів стримувань і противаг, швидкої деградації індустріального соціуму до середньовічних зразків клановості та трайбалізму, поширення ідей ісламського відродження і релігійного фундаменталізму.

Таким чином можна стверджувати, що специфіка суспільно-політичних трансформацій в Республіці Киргизстан наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. обумовлена цивілізаційною належністю та соціальною структурою киргизького суспільства, історичними традиціями і рівнем економічного розвитку цієї країни, а також динамікою геополітичних процесів в регіоні.

Аналізуючи специфіку пострадянської еволюції Киргизстану, слід особливо зазначити, що вживання сучасної політичної термінології (нація, президентська республіка, парламентська демократія) стосовно цієї країни має доволі умовний характер, оскільки йдеться про кочовий народ, який був комуністичною владою насильно примушений до осілого способу життя («посаджений на землю») менше ніж століття тому і, відповідно, зберіг потужні «залишки» родоплемінного устрою і феодального ладу. Киргизьке суспільство поділене на племена та роди, серед переважної більшості населення домінує кланова ідентичність і релігійна ментальність, а поширені варварські традиції (наприклад, крадіжка нареченої не як весільний обряд, а справжній масовий кримінальний злочин – близько 15 тис. дівчат щороку, від 20 до 40% усіх шлюбів в різних вікових групах) переконливо засвідчують, що йдеться не просто про анахронізми і «пережитки», а про певну спільноту, що суттєво відрізняється від звичних для нас європейських націй за всіма ключовими показниками.

Населення Киргизстану на кінець 2022 р. становить (приблизно) 6,7 млн осіб. Це населення молоде (медіанний вік 26 років, частка осіб

до 40 років близько 65%) і його чисельність швидко зростає (в 1959 р. – 2 065 000, 1970 р. – 2 935 000, 1979 р. – 3 523 000, 1989 р. – 4 258 000, 1999 р. – 4 823 000, нині темпи приросту – 1,63% щороку). Більшість мешканців (73,5%) – киргизи, найбільшою етнічною меншиною є узбеки (14,7%), які живуть переважно на південному заході країни у прикордонних із Узбекистаном районах. Суперечності та конфлікти поміж киргизами й узбеками неодноразово призводили до масштабних погромів із сотнями вбитих і поранених (найбільш відомі Ошська різанина 1990 р. та зіткнення на півдні Киргизії 2010 р.).

Понад 53% населення Киргизстану зосереджено на півдні (Ошська, Джалал-Абадська, Баткенська області), менше третини (31%) сконцентровано на півночі (Чуйська область і місто Бішкек). Після проголошення незалежності Киргизстану близько 500 000 осіб (переважно слов'янського населення) виїхали з країни, нині частка росіян становить близько 5,5%, а українців – 1%.

Ще за радянських часів Киргизія була однією з найбідніших республік. Розпад СРСР призвів до краху великих індустріальних підприємств (частково через розрив міжреспубліканських господарських зв'язків, частково через масову міграцію фахівців та робітників), тож і досі місцеву економіку визначають сфера послуг, дрібна промисловість і відсталий аграрний сектор. Слабка економіка неспроможна забезпечити людей робочими місцями, тож близько 800 тис. осіб змушені постійно працювати за кордоном (з них близько 500 тис. у Росії), а за межею бідності перебуває чверть населення країни.

З політичного погляду Киргизстан поділений на два традиційні регіони-конкуренти – Південь і Північ – з різною історичною долею та ментальністю населення (переважно світська на півночі, схильна до релігійного фундаменталізму на півдні). Ще до завоювання в XIX ст. Російською імперією політичні еліти (беки, баї) Півдня боролись за владу в Кокандському ханстві, натомість очільники Півночі (лідери племені сарибагиш) вважались їх доволі умовними васалами і самі намагались об'єднати усіх киргизів під власною гегемонією.

Сучасна політична система Киргизстану значною мірою сформувалася ще за радянських часів в процесі конкуренції північного чуйсько-іссиккульського і південного ошського кланів. Аби втримати

стабільність, Москва мусила постійно балансувати місцеві інтереси й узгоджувати республіканські владні призначення, по черзі змінюючи представників Півдня і Півночі на відповідальних посадах в ЦК і міністерствах. Після здобуття незалежності та зникнення зовнішнього «балансиру» боротьба за владу між кланами Півдня і Півночі лише загострилася, тож від 1992 р. час від часу актуалізуються розмови про громадянську війну і розкол країни на дві частини.

Серед усіх середньоазійських деспотій Киргизстан постає єдиною «демократією» (різні правозахисні організації характеризують політичний устрій країни як «гібридний режим»), на відміну від авторитарних диктатур своїх сусідів. Просто ця «демократія» має середньовічний характер: кожна впливова суспільна група (рід, клан, плем'я) має свою кишенькову партію, яка входить до широкої південної чи північної коаліції.

Відповідно, партійна конкуренція, парламентська боротьба і виборчий процес є цілком реальними політичними механізмами та дозволяють провідним суспільним акторам мирно вирішувати складні питання доступу до влади і матеріальних ресурсів, уникаючи самовбивчої боротьби на знищення та загострення регіонального антагонізму. Саме тому фальсифікація виборів викликає настільки жорсткий і рішучий протест, адже узурпація влади грубо порушує усталений міжклановий консенсус, а кланова гетерогенність соціуму своєю чергою унеможливорює консолідацію абсолютної влади в одних руках.

Разом із тим, не слід надто ідеалізувати і захоплюватись киргизькою «демократією», адже суспільно-політичні трансформації в Республіці Киргизстан впродовж останніх десятиліть розвивались у найкращих традиціях трайбалізму, як би кланова боротьба не маскувалася під гаслами «повалення комунізму», «кольорової революції» чи «народного повстання». Слабкість і бутафорський характер багатьох державних інститутів призвели до поширення політичного впливу різноманітних мафіозних угруповань, внаслідок чого будь-який місцевий клан цілком заслуговує на прикметник «кримінальний», а наркотрафік і виробництво марихуани (оспівана в піснях Чуйська долина) вже давно сягнули промислових обсягів. Призначення близьких родичів, представників «оточення»

(друзі «сім'ї», водії, тілоохоронці) та кримінальних «авторитетів» на високі державні посади перетворилось в усталену і навіть буденну практику функціонування киргизької кланової «демократії».

Сама історія засвідчує надзвичайну нестабільність політичного устрою Киргизстану. За тридцять років незалежності відбулись вже три повномасштабні «революції» (2005, 2010, 2020 рр.), і це навіть не враховуючи 11 конституційних референдумів, які завжди передували змінам Конституції.

Уже перший президент Киргизстану Аскар Акаєв, який прийшов на цю посаду як колишній голова Академії наук Киргизької РСР і спочатку видавався для всіх ключових політичних сил прийнятною та компромісною фігурою, п'ять разів (в 1994, 1996, 1998, 2001 і 2003 рр.) ініціював перегляд Конституції 1993 р. задля збільшення своїх повноважень. Пострадянські ЗМІ часто-густо яскравими барвами змальовували особу представника північного клану Акаєва з племені сарибагиш як «ліберала і демократа», «киргизького академіка Сахарова», «вченого-дисидента на політичному Олімпі» та «філософа на царському троні», проте його правління нічим принципово не відрізнялося від авторитарних колег із інших центральноазійських республік – недопущення до виборів і вимушена еміграція політичних конкурентів, репресії проти громадських активістів та журналістів, фаворитизм і волюнтаризм. Якщо в перші роки свого правління Акаєв до певної міри намагався проводити зважену і компромісну політичну лінію, то з часом узурпація влади, непотизм, бізнес-преференції та «сімейна» корупція призвели до загострення політичного протистояння з іншими впливовими кланами на тлі посилення соціально-економічної напруги в суспільстві, зруйнувавши хитку політичну стабільність.

«Червоною лінією» для Акаєва стала фальсифікація його прихильниками парламентських виборів у лютому 2005 р. та відверті наміри піти на четвертий президентський термін. Опозиція, яка взагалі не потрапила до парламенту, оскільки «програла» партії, членами якої були діти Акаєва, влаштувала масштабні акції протесту, що дістали назву «Тюльпанової революції», в результаті чого Акаєву довелося тікати з країни. Тут особливо слід відзначити, що проти президента виступили численні впливові політики, автори-

тетні бізнесмени, лідери кримінального світу (значною мірою це різні назви для одних і тих самих осіб) як Півдня, так і Півночі.

Після революції до влади прийшла строката «коаліція колишніх» – тих політичних і громадських діячів, що конфліктували з президентом і були відсторонені Акаєвим від влади та фінансових потоків. З метою уникнення проблеми можливої узурпації влади у майбутньому та намагаючись запобігти розколу країни на дві частини, лідери Північної і Південної коаліції кланів спробували дійти компромісу: в президенти на позачергових виборах балотується Курманбек Бакієв (Південь), який після перемоги має призначити Фелікса Кулова (Північ) прем'єр-міністром. За цією домовленістю Бакієв отримував владу над армією, правоохоронними органами та зовнішньою політикою, а Кулов формував майбутній уряд, визначав економічну політику та контролював призначення губернаторів областей, голів районних адміністрацій та мерів міст.

Сторони дотримали обіцянок, проте вже за рік після свого обрання президент Бакієв вступив у жорсткий конфлікт із власним прем'єром і головою парламенту. Позбавивши їх посад, Бакієв 21 жовтня 2007 р. провів референдум з нової редакції Конституції (76,1% «за»), котра де-факто встановлювала владну модель президентської республіки, а посада прем'єр-міністра скасовувалась узагалі. Наступного дня після референдуму Бакієв розпустив парламент, звинувативши депутатів у спробі «парламентського перевороту» та втручанні в сферу компетенції інших гілок влади.

На парламентських виборах 16 грудня 2007 р. пропрезидентська партія «Світлий шлях» отримала максимальну кількість місць (всі опозиційні партії були позбавлені мандатів), а вже 23 липня 2009 р. сам Бакієв здобув блискучу «перемогу» на президентських виборах, набравши 77% голосів виборців. Захопивши всю повноту влади, Бакієв дуже швидко перевершив свого попередника, відверто лобіюючи інтереси власного клану, призначаючи близьких родичів на відповідальні посади та здійснюючи протекцію «сімейному» бізнесу на тлі вкрай низького рівня життя переважної більшості населення.

Цілком природно, що вже наступного 2010-го р. масові заворушення у м. Талас дали старт новій революції в Киргизстані. Спроби «сил безпеки» потопити заколотників у крові (за офіційними да-

ними було вбито 84 особи, поранено близько 1,5 тис.) зазнали закономірного фіаско, тож уже Бакієву довелось тікати спочатку на Південь, а невдовзі і з країни.

Намагаючись запобігти повторенню пройденого, тимчасовий уряд на чолі з Розою Отумбаєвою провів референдум щодо нової редакції Конституції. Форма правління змінювалася на парламентську республіку, кількість депутатів було збільшено з 90 до 120 (причому жодна партія не могла розраховувати зайняти більше 65 місць), повноваження президента суттєво скорочено, а термін його правління обмежено однією каденцією у 6 років без права переобрання.

Обраний за цією Конституцією представник північного клану Алмазбек Атамбаєв став першим і поки що єдиним президентом Киргизстану, який добровільно пішов з посади після завершення терміну своїх повноважень, а не був скинутий в результаті народного повстання. Щоправда, це все одно не врятувало його надалі від серйозних неприємностей.

У внутрішній політиці Атамбаєв хоч і намагався запустити кілька глобальних проектів розвитку країни, загалом дотримувався стандартів поведінки своїх попередників – його колишній водій за 6 років президентства свого патрона потрапив до рейтингу 100 найбагатших осіб Киргизстану, родичі та друзі отримували посади й економічні преференції, особисті тілоохоронці підозрювались у замовних вбивствах.

Завершуючи президентський термін, Атамбаєв прагнув цивілізовано передати владу своєму багатолітньому політичному союзнику і близькому другу Сооронбаю Жеєнбекову (представнику Півдня), який був зобов'язаний йому своєю політичною кар'єрою. Щоб перестрахуватись, у 2016 р. Атамбаєв через референдум укотре змінив конституцію, позбавивши президента частини повноважень на користь прем'єр-міністра і депутатів парламенту.

Утім, цей «хитрий план» дуже швидко зазнав фіаско. Хоча після того, як обраний ним наступник переміг в 2017 р. на президентських виборах, Жеєнбеков своїм першим указом нагородив Атамбаєва найвищим ступенем відзнаки Киргизстану – Герой Киргизської Республіки. Проте вже за кілька місяців відносини між ними серйозно зіпсувалися, а його протеже вийшов з-під контролю.

Як розповідав в одному з інтерв'ю Жеєнбеков, колишній президент волів бачити в його особі власну маріонетку – залежну і несамостійну, тоді як сам він плакав інші наміри.

Дуже швидко конфлікт від гострих публічних заяв перейшов у політичну, юридичну й економічну сфери. Жеєнбеков розпочав послідовний наступ на бізнес клану Атамбаєва і в 2019 р. колишнього президента позбавили недоторканності та ув'язнили на 11 років за звинуваченням у корупції та інших майнових злочинах, його сестра отримала 9 років з конфіскацією майна, також чимало інших відомих політиків і колишніх чиновників потрапило за ґрати. Таким чином Жеєнбеков за допомогою репресій і політичних комбінацій спробував підпорядкувати політичне поле країни та консолідувати всю повноту влади у своїх руках.

Вже традиційно, фальсифікація парламентських виборів у жовтні 2020 р. (з 2,8 млн. виборців понад 500 тис. осіб взяли «відкріпні» талони для голосування на інших ділянках), коли дві третини місць отримали дві пропрезидентські партії, а опозиціонери залишилися поза парламентом, завершилась новою революцією.

Садир Жапаров (представник північного клану), який в результаті революції вийшов з колонії на свободу, негайно шляхом сумнівної юридичної процедури був призначений на посаду прем'єр-міністра, а 10 січня 2021 р. переміг на позачергових президентських виборах. Того ж року він ініціював перегляд Основного закону на конституційному референдумі («за» 81%). Знову відбувся перехід від парламентської до президентської моделі правління, кількість депутатів було скорочено зі 120 до 90, задля ослаблення парламенту утворено суспільно-громадське представницьке зібрання – народний Курултай, який збирається за ініціативи президента, а самому президентові суттєво розширено повноваження і дозволено обиратись на два терміни (по 5 років) підряд. Опоненти Жапарова вже встигли звинуватити президента в узурпації влади та охрестили його творіння «Ханституцією», тож найближче політичне майбутнє Киргизстану видається доволі прогнозованим.

Підсумовуючи, можна констатувати формування усталеного циклу суспільно-політичного життя Киргизстану. В результаті революційних подій лідер широкої коаліції кланів Півночі або Півдня

приходить до влади, починає процес формування власного авторитарного режиму, втрачає підтримку своїх союзників, а невдовзі і влада в результаті революції. Кланова гетерогенність киргизського соціуму унеможливорює консолідацію абсолютної влади в одних руках.

Практичний досвід спроб цивілізованого транзиту влади і реалізації політичних компромісів в Киргизстані засвідчує їхню виражену проблемність головне через слабкість і бутафорський характер державних інститутів, специфіку місцевої політичної культури, історичні традиції, особливості національного (а також регіонального) менталітету та структури соціуму.

Таким чином, кланова модель Киргизстану не є функціональною демократією, навіть на тлі її молодих пострадянських зразків (Україна, Грузія, Молдова тощо). З одного боку, вона не вражає своєю стабільністю й ефективністю, а з іншого – йдеться про азійське суспільство, що має дуже мало спільного з європейськими стандартами. Можна рекомендувати лише звернути увагу на десятки тисяч етнічних українців, які через різні причини залишились в цій країні та розробити комплексну програму (від фінансової допомоги репатріантам до полегшення бюрократичних процедур набуття українського громадянства) повернення їх на Батьківщину.

5.5. *Туркменістан: від патріархального минулого до авторитарного сьогодення*

Туркменістан був останнім регіоном Середньої Азії, завойованим Росією. Після приєднання до Росії Туркменістан – тоді архаїчна країна з племінним поділом та узвичаєним рабством – почав втягуватися в економічну систему російського капіталізму, яку, незважаючи на встановлене царською адміністрацією жорстко централізоване управління, можна назвати прогресивною порівняно з дофеодальним суспільно-економічним устроєм туркменських племен. Російській адміністрації вдалося припинити міжусобні війни між племенами та напади з метою пограбування. Було ліквідовано й традиційне рабство. Однак туркмени, так само як і інші народи Центральної Азії, перебували в царській Росії у становищі інород-

ців, і їхня родова знать не входила до російського дворянства. Статус іногородців сприяв тому, що з боку Росії були відсутні систематичні спроби насадження в регіоні православ'я та російської мови.

Самі ж соціальні відносини, родинно-шлюбні стосунки, правила поведінки в туркменському суспільстві, котрі протягом багатьох століть визначалися нормами звичаєвого права (адат), у нових соціально-економічних умовах почали витіснятися нормами ісламського права, зокрема законами шаріату. Общинну земельну власність, що раніше захищалася адатом, витіснила приватна власність. Родові старійшини і хани, які захоплювали общинні землі, ставали також фактичними розпорядниками води, що зрошувала ці землі. Таким чином, на початок ХХ ст. у суспільному ладі туркмен, який залишався патріархально-феодальним, з'явилися елементи капіталізму.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. і бурхливих подій Громадянської війни в результаті національно-державного розмежування Середньої Азії з окремих територій, населених туркменами, 27 жовтня 1924 р. було утворено Туркменську Радянську Соціалістичну Республіку, яка 12 травня 1925 р. увійшла до складу СРСР. Таким чином, вперше було створено єдину туркменську національну державу, що стало найважливішим чинником формування туркменської нації.

У 1929–1930 рр. в Туркменії, як і в інших республіках СРСР, здійснювалися масштабні реформи, що включали: індустріалізацію, колективізацію, боротьбу з неписьменністю, а також секуляризацію, в результаті якої закрито 500 мечетей. Усупільнення земель, худоби, знярядь сільськогосподарської праці підірвало спосіб життя туркмен-кочівників, до яких у 1930 р. належало 30% населення республіки. Відповіддю на ці зміни стали періодичні повстання моджахедів проти радянської влади в південних та західних туркменських районах. Аналогічна ситуація складалась у зонах зрошуваного землеробства, де, як і в першому випадку, будь-які вияви невдоволення характеризувалися як антирадянська діяльність та жорстко придушувалися.

Збройна боротьба проти повсталих, залучення до радянських і партійних органів представників найбільш вивірених верств населення, у поєднанні з масштабною атеїстичною компанією сприяли відносно

швидкому придушенню активного та пасивного спротиву радянським реформам 1920–1930 рр. в Туркменістані. Мало велике значення також і те, що на відміну від царського режиму нова влада підтримувала принцип рівності всіх громадян, незалежно від національної чи племінної належності. До республіки спрямовувалися партійні і радянські кадри з європейської частини СРСР, а також вчителі, лікарі, інженери та представники інших спеціальностей.

Після Другої світової війни стабільність радянської політичної системи в Туркменістані підтримувалася системою стримувань і противаг, яка склалася в 1950-і рр. за діяльної участі центральних партійно-урядових органів. Формуючи цю систему, керівництво СР-СР ставило за мету не дати місцевим регіональним групам вступити у відкритий конфлікт між собою і одночасно дозволити кожній з них поперемінно перебувати при владі, досить міцно утримувати її, виключаючи стихійний розвиток небажаних для Москви місцевих політичних процесів. Такою політикою радянське керівництво сприяло збереженню кланового характеру політичної системи в Туркменістані. Самі ж регіонально-кланові зав'язки в Туркменістані склалися історично і засновані були переважно на земляцькій єдності та певним чином структуровані на всіх рівнях соціальних відносин.

Можна виділити п'ять великих локальних субетнічних кланових угруповань республіки, зокрема народи теке (текінці), що переважають у центральній частині (зокрема й Ашгабаті), йомуди (ємуди) – у західній, салири і сарики – у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари – вздовж середньої й верхньої течії Амудар'ї і човдури – що населяють Дашховузький і північ Лебапського веляятів.

До 1947 р. в республіці при владі в основному перебували представники столичної групи – текінців, оскільки столиця м. Ашхабад знаходиться на їхній історичній території. Однак першим секретарем Комуністичної партії Туркменістану завжди обиралася прислана з Москви людина, яка не належала до жодної з корінних етнічних груп.

Невдовзі після війни посаду першого секретаря було довірено Ш. Б. Батирову (1947–1951 рр.) – етнічному туркмену, представнику текінського клану, вихідці з якого тепер уже й формально отримали першість у республіканській ієрархії. Згодом Московське керівниц-

тво стало дотримуватися в Туркменії виправданої попередніми роками практики ротації «керівних племен». Так, представники одного племені на чолі республіки змінювали вихідця з іншого. Кожен із них прагнув опертися на своє плем'я – тому при зміні першої особи змінювалось і її оточення.

Таким чином, під наглядом Москви забезпечувалася більш-менш регулярна зміна кадрів. Так, від 1951 по 1958 рр. республікою керував Б. Бабаєв – виходець із клану алілінців, згодом його замінив представник клану мари Д. Караєв. У 1960–1969 рр. республікою керували представники клану йомудів, зокрема Б. Овезов, а після нього М. Гапуров – представник клану ерсарів, який очолював республіку до 1985 р.

На кінець 70 – початок 80-х рр. ХХ ст. в республіці склалася стійка владна система, що поєднувала в собі елементи переважно регіонально-племінного управління в областях і єдиного республіканського керівництва на груповій основі. Лідери племен управляли справами у «своїх» областях і мали представників у республіканських органах влади. При цьому посада першої особи в республіканській ієрархії передавалася «по колу», а Москва зберігала вирішальне слово у визначенні черговості передачі і стежила за дотриманням рівноваги між місцевими кланами.

Така система була реорганізованим варіантом традиційної кочової державності, адаптованої для переходу її населення в режим осілого життя. Глибоко традиційна по суті, система зовні виглядала радянською і відтак залишалася життєздатною, багато в чому завдячуючи тим формальним інститутам, що функціонували в межах радянської політичної системи. А проте, у 1951–1985 рр. представники найбільшого й елітного за племінною ієрархією клану – текінців (теке), зосереджених переважно в Ахальському регіоні, не могли отримати доступ до посту партійного керівника Туркменської РСР і інших ключових номенклатурних посад. Ситуація змінилася з появою на цьому посту Сапармурата Ніязова, чому сприяв його статус сироти.

Забезпеченням суспільної стабільності шляхом кланової ротації пояснюється і те, що вже в період горбачовської перебудови другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. сформований у середовищі туркменської інтелігенції рух за незалежність Туркменістану

був менш чисельним та радикальним у порівнянні з національними рухами інших центральноазійських республік. У вересні 1989 р. він остаточно організаційно оформився під назвою «Агзібірлік» («Єдність») як аналог народних рухів у інших радянських республіках, основу якого складали представники туркменської інтелігенції (Н. Нурмамедов, Б. Гоклен, А.-М. Вельсапар та ін.). Однак рух не мав яскраво вираженої антирадянської спрямованості і опікувався переважно проблемами мовно-культурного відродження. Водночас у країні зростали паростки громадянського суспільства: виникла перша (й єдина) незалежна профспілка «Солідарність» (керівник – Р. Ібрагімов, згодом емігрував в Україну та був науковим редактором кількох поважних економічних медіа, зокрема обіймав посаду головного редактора програми «Вікна-Бізнес» на каналі СТБ (1998–2004 рр.), був науковим редактором журналу «Власть денег»). Однак зі встановленням режиму правління першого президента країни Сапармурата Ніязова ці елементи громадянської активності було дуже швидко винищено, а їхніх учасників – витіснено з країни або нейтралізовано фізично.

Політичний шлях, яким після розпаду СРСР попрямував Туркменістан, був надзвичайно неординарним, як не сказати фантастичним за своїми виявами, однак по суті типовим для сучасних азійських диктатур/деспотій, для яких характерні сакралізація вождя і його необмежена влада.

Роки горбачовської перебудови перетворили цю орієнтовану на традиції країну на осередок бурхливих змін, що потенційно містили в собі й можливість класичного демократичного розвитку чи принаймні його авторитарного варіанту, яким пішла частина азійських країн колишнього СРСР. Отримавши несподівану незалежність, Туркменістан певний, хоч і недовгий час зберігав інерцію демократичного транзиту. Однак косметичне перетворення Комуністичної партії Туркменістану на Демократичну (за назвою), а першого секретаря КПТ – на лідера «нової» партії й нової країни було останньою зміною, яку можна віднести до позитивних і демократичних. Далі країна рухалася шляхом настільки політично синкретичним, що він не дозволяв їй ідентифікувати себе з будь-якою міжнародною спільнотою.

Пострадянський політичний розвиток Туркменістану пов'язано безпосередньо з іменем Сапармурата Ніязова. Майже одразу тодішній президент країни оголосив себе Туркменбаші – вождем усіх туркменів. За кілька років він спромігся зосередити в руках абсолютну повноту влади й, додавши до своїх керівних посад ще й головування в уряді, стати президентом безстроково.

Культ особи Ніязова призвів до активізації протестного руху, який найбільш виявився у демонстрації, що пройшла в Ашхабаді в липні 1995 р. і на якій лунали заклики до проведення в країні чергових президентських виборів. У відповідь влада заарештувала багатьох політичних опонентів Ніязова, більшість з них були або засуджені, або направлені до психіатричних лікарень, або зникли без жодної інформації про їхню долю. Від 1999 р. опозиції, якби така зголосилася, брати участь у виборах було офіційно заборонено, а в листопаді 2002 р. її знищено фізично за сфабрикованим звинуваченням у заколоті (лідери опозиції – Б. Шихмурадов, Г. Джумаєв, И. Икклимов, Б. Бердиев були схоплені і зникли без сліду).

Номінально в країні існував існує законодавчий орган – Меджлис (парламент), куди депутати обираються всенародно за мажоритарною системою. Однак навіть такий, «звільнений від опозиції», зручний і кишеньковий парламент дуже швидко було позбавлено будь-яких важелів впливу на життя в країні. Законодавчою діяльністю за час правління Ніязова він займався хіба що до середини 1990-х – часу, коли народжені в період «перебудови» паростки громадянського й політичного суспільства були в буквальному сенсі розстріляні.

Після майстерного за своєю оперативністю і непомітністю вищення або витіснення за кордон опозиції за ініціативою президента було створено додатковий орган влади – Халк Маслахати – Всенародну Раду. 29 грудня 1999 р. саме цей орган прийняв конституційні поправки з надання С. Ніязову президентських повноважень без обмеження термінів, що означало його довічне президентство, а в травні 2001 р. Гуманітарна асоціація туркмен світу запропонувала присвоїти першому президенту титул Бейік (Великий). Частина членів Халк Маслахати входила туди за посадою – міністри, члени місцевих органів влади, хякіми (глави) етрапів (міст)

та веляятів (районів). Однак входили не всі посадовці, а лише відібрані самим президентом. Він же добирив і решту з числа депутатів, аксакалів, заслужених бавовнярів і діячів культури, всього – 2 507 осіб. Головою «вищого представницького органу» з конституційно невизначеним статусом був той-таки президент країни. Засідаючи раз на рік, цей орган влади, що перебував над парламентом, був закликаний схвалювати законодавчу діяльність президента. Так, у січні 1995 р. ним санкціоновано рішення відкрити політичні репресії проти «зрадників народу» і визнано за необхідне всі офіційні заходи (а в школах та ЗВО – заняття) розпочинати з проголошення клятви на вірність Туркменбаші. Подеколи парламент з подивом дізнавався про зміст «ухвалених ним» законів з офіційної періодики.

Період 1993–1994 рр. був переламним і для запровадження специфічної економічної моделі розвитку держави. Якщо на початку 1992 р. було ухвалено низку законів (про захист інвестицій, захист приватної власності тощо), що уможливлювали поступове переведення економіки на ринкові рейки (і це було цілком реальним з огляду на величезні запаси паливно-енергетичних ресурсів, які перетворювали країну на бажаного економічного партнера), то вже 1994 р. указами президента створюються міцні бар'єри на шляху до ринку і розвитку не лише підприємництва, а й зовнішньої торгівлі: скасовано вільну конвертацію валюти, засновано єдину державну товарно-сировинну біржу з функцією надання дозволу на ввезення чи вивезення будь-яких товарів, розпочалося закриття приватних підприємств тощо. Здійснена на початку 1990-х спроба приватизації житла та деяких державних активів у сфері торгівлі та обслуговування також швидко захлинулась – і не лише тому, що в аукціонах з продажу об'єктів нерухомості брало участь лише вузьке коло близьких до влади осіб. Уже за кілька років більшість об'єктів дрібного підприємництва (ресторанів, банно-пральних і спортивних комплексів, ательє з пошиття взуття та одягу, магазинів тощо), що перейшли у власність приватних підприємців, були або експропрійовані «на користь держави», або зруйновані без виплати компенсацій, в рамках реалізації програми нової забудови міст. Країна ступила на шлях «відкату» й створення жорстко централізованої економіки й політичної диктатури.

Економічні нововведення середини 90-х рр. надзвичайно сприяли розквіту хабарництва та корупції. На відміну від решти пострадянських держав, Туркменістан від боротьби з цими явищами свідомо відмовився. Навпаки, під гаслом соціальної справедливості заробітну платню держчиновникам було фактично скасовано, а системі поборів і хабарів легалізовано й оголошено єдиним природним джерелом їхніх доходів.

Від перших років незалежності в Туркменістані почав формуватися культ особи С. Ніязова, якому Меджліс згодом присвоїв титул Туркменбаші («Великий Туркменбаші»), що означає «батько всіх туркмен». Цей культ набув граничних форм. Так, на честь президента і його родичів названо не лише міста, вулиці, школи тощо, а й місяці року (наприклад січень перейменували на місяць Туркменбаші). В Ашхабаді було побудовано гігантську позолочену статую Ніязова, а об'єктом культу стала написана ним і видана в 2001 р. «Рухнама» (туркм. – «Книга духу»).

У період правління Ніязова набула подальшого розвитку кланова система, побудована на протиставленні й стримуванні різних кланів. На початку свого правління Ніязов спирався на підтримку чарджоуського клану, який був одним із відгалужень клану теке, однак згодом з метою уникнення монополії на владу в руках одного клану він вольовим рішенням залучав до управління державою представників периферійних кланів. Усе це призвело до того, що і в політичній системі Туркменістану простежувалося постійне протиставлення столичного клану теке з найбільш сильними периферійними кланами йомудів і марийців.

У цей час в офіційних джерелах інформації неприховано починає мусуватися думка про те, що специфіку розвитку Туркменістану визначає нав'язаний радянським періодом його історії невинуватий соціально-економічний «стрибок». На думку тодішнього лідера країни, Туркменістан, саме через те, що він, перебуваючи на родоплемінному етапі розвитку, силоміць був зтягнутий до соціалізму без проходження всіх належних етапів історичного розвитку, після звільнення з кайданів нав'язаного ладу мав працювати над побудовою розвиненого феодалізму.

Останні роки президентства Ніязова ознаменувалися прийняттям зовсім дивовижних рішень, яким важко знайти якесь логічне обґрунтування і які мали руйнівний характер для практично всіх сфер суспільного життя країни. У сфері середньої освіти було здійснено курс на відмову від вивчення гуманітарного блоку дисциплін – передусім іноземних мов (англійської та російської зокрема), зарубіжної історії, літератури, а термін шкільного навчання скорочено з 11 до 9 років. Іспити з дисциплін і в середній, і у вищій школі, як, утім, і при прийнятті на роботу, замінено складанням іспиту з «Рухнама» – згадуваної оголошеної священною книги С. Ніязова, де було викладено засади нової офіційної ідеології. Без її знання жоден документ про освіту чи фах, навіть права водія, отримати було неможливо. Решту предметів зараховували «автоматично. У листопаді 2000 р. наказом президента було звільнено 10 тис. учителів – «за непотрібністю».

У країні було запроваджено чотирирічну вищу освіту. Однак навчанням студенти займалися лише перші два роки – за вирахуванням часу, який витрачався на багатогодинні репетиції парадів до святкових днів (їх у країні 24, серед них – день прапора, день дині, день килима тощо) та різноманітні конкурси на краще знання «Рухнама» та біографії президента. Як свідчив один із професорів, з 16-и місяців лекційного часу власне навчання складало 5–6 місяців. Два останні роки до отримання диплому – «практика» за обраною спеціальністю.

Було створено й штучні перепони для отримання вищої освіти у вигляді обов'язкової вимоги для абітурієнта мати дворічний стаж роботи «за обраним фахом». З огляду на масове безробіття в країні (на початок 2000-х рр. воно сягнуло 80% працездатного населення) така вимога була вкрай зручною, аби остаточно знищити вищу освіту країни. Якщо до незалежності в країні щорічно ставало студентами 40 тис. осіб, то від 2002 р. квота на вступ становила 3 900 осіб на всі 16 туркменських ВНЗ. На середину 2000-х рр. переважна більшість абітурієнтів вступала до Поліцейської, Військової та Прикордонної Академії.

Одним із перших кроків президента Ніязова в напрямі освітянської деструкції була й ліквідація Академії наук Туркменістану. В 1996 р. на

базі колишнього Інституту філософії і права ліквідованої вже Академії наук відкрито Національний інститут демократії й прав людини, підконтрольний виключно президенту. Його завдання – нагляд за діяльністю правоохоронних органів, контроль за дотриманням прав людини в тюрмах, і – що звучить дуже цікаво на тлі зафіксованих усіма міжнародними організаціями численних порушень прав людини в країні – здійснення прикладних досліджень у галузі прав і свобод людини.

Нищівна політика проводилася й стосовно культурної сфери. У 2006 р. указом президента закрито майже всі музичні школи та училища. Діяльність Міністерства культури покладено під контроль Міністерства національної безпеки. Ще раніше було заборонено кружки й клуби за інтересами, закрито національні парки. Урядовими декретами заборонено театри драми, опери й балету – ці види мистецтва, на переконання президента, не відповідали національним традиціям. Самі ж будівлі театрів було знищено. У консерваторії залишилися лише класи дутара й національної музики. Її колишнього ректора, композитора-авангардиста Р. Аллаярова, учня Альфреда Шнітке, було звільнено «за відвідування прийому в американському посольстві».

За даними Правозахисного центру «Меморіал» та Програми моніторингу прав людини в Центральній Азії, у березні 2000 р. було вилучено й спалено 40 тис. примірників Корану, перекладеного туркменською Ходжа Ахмед ахуном, щодо якого виникли підозри в нелояльності до президента. У жовтні того ж року з подібних причин було знищено 25 тис. примірників нового підручника «Історія Туркменістану» за авторством Н. Рахімова. У 2001 р. з бібліотечних фондів вилучено книги 19-и туркменських письменників, поетів та істориків – А. Вельсапара, М. Дурдієва, Т. Джумагельдієва, А. Хайдова та ін. Увезення і поширення будь-яких іншомовних видань було заборонено: видання країн колишнього СРСР в аеропорту вилучали як антидержавні. На кінець 2000 р. у країні було конфісковано 350 тис. книг і біля 80 тис. касет з фондів громад неортодоксальних конфесій, а роком раніше (1999 р.) здійснено безпрецедентну висилку з країни 10 тис. іноземців – християн, мусульман, кришнаїтів.

Викладання, зокрема й рідної мови, переведено на латиницю, якою окрім «Рухнама» не друкувалося практично нічого. Унаслідок

у країні різко пішов на зниження рівень письменності. Імовірно, через це виявилися непотрібними й бібліотеки: указом президента їх, окрім Центральної і тих, що при ВНЗ, було закрито. «Рухнізоване» покоління позбавило можливості отримувати інформацію з жодних інших джерел, окрім вітчизняних, виключно офіційних.

Під розбудову культури трансформувалася й зазнавала алогічних та руйнівних на практиці новацій будь-яка сфера суспільного життя. Не стала винятком система охорони здоров'я. Разом зі звільненням учителів у 2000 р., звільнено було й до 15 тис. лікарів. У країні, де більшість населення – мешканці сіл, систему медичного обслуговування на селі було ліквідовано повністю, а ще раніше, в середині 1990-х, ліквідовано всі ветеринарно-бактеріологічні лабораторії, покликані попереджати епідемії зоонозних захворювань. Однак і жителі міст не залишилися без відповідної уваги: повсюдно професійних медичних сестер, акушерок і фельдшерів було замінено солдатами строкової служби. 2006 р. розпорядженням президента до мінімуму скорочено термін перебування хворих у лікарні незалежно від ступеня тяжкості захворювання, заклади охорони здоров'я, що залишилися, переведено на самофінансування. Унаслідок медпрацівники були змушені власним коштом закуповувати необхідні препарати й обладнання, проводити ремонт лікарень.

У 2006 р. світ сколихнула звістка про фактичне скасування пенсій у Туркменістані. За даними туркменського Національного інституту статистики та інформації, кількість пенсіонерів на середину 2000-х рр. не перевищувала 400 тис. осіб. За словами ж тодішнього міністра соціального забезпечення Б. Векілової, унаслідок реформи понад ста тисячам пенсіонерів виплату пенсій скасовано, ще у 200 тис. вона мала істотно зменшитись. Отож «реформа» торкнулася практично всіх.

Після загадкової смерті С. Ніязова 21 грудня 2006 р. тимчасовим виконувачем обов'язків президента став тодішній заступник голови уряду Гурбангулі Бердимухамедов. Його призначення відбулося всупереч Конституції Туркменістану, яка передбачає в подібних випадках передачу повноважень очільника держави голові меджлису. 14 лютого 2007 р. Г. Бердимухамедова обрано президентом Туркменістану, щоправда для цього до Конституції країни до-

велосся попередньо внести зміни, які дозволяли виконувачу обов'язків президента брати участь у виборчому процесі.

Після приходу до влади Г. Бердимухамедова основна влада знову перейшла до текинців, зокрема вихідцями з цього клану є майже $\frac{3}{4}$ державних чиновників та 90% силовиків. Така кланова диспозиція залишається в Туркменістані і на сьогодні. Крім того, саме через регіонально-кланові зв'язки рівень національної самосвідомості туркмен залишається низьким, незважаючи навіть на існування єдиної держави.

У 2016 р. до Конституції та виборчого кодексу було внесено зміни, які зняли верхню межу 70 років для кандидатів у президенти, подовжили термін президентського терміну з п'яти до семи років, а також скасували право громадських об'єднань висувати кандидатів у президенти. У вересні 2020 р. парламент і президент схвалили поправки до конституції, які скасували Халк Маслахати як неформально найвищий орган країни на 2 500 місць. На початку 2021 р. цей істотно реформований орган перетворився на верхню палату парламенту з такою самою назвою, а Меджліс залишився нижньою палатою. До нової палати на 56 місць увійшло по вісім членів від п'яти провінцій країни та Ашхабада, обраних відповідними губернаторами, плюс вісім членів, призначених президентом. У квітні 2021 р. головою цієї палати обрано президента країни Г. Бердимухамедова.

А проте, за час правління другого президента країна повільно, значною мірою – декларативно, однак почала відходити від свого фантастичного шляху в нікуди. Здійснено певні кроки для зменшення інформаційної ізоляції країни: 2007-го у столиці відкрито перші інтернет-кав'ярні. Разом із тим доступ до більшості соціальних мереж «YouTube», «Facebook», «Twitter», «LiveJournal», Viber, WhatsApp, Facetime, Telegram тощо заблоковано. У грудні того-таки року набув чинності закон «Про правове регулювання розвитку мережі Інтернет та надання інтернет-послуг у Туркменістані», яким попри проголошення мети забезпечити громадянам якомога ширший доступ до інформації регламентовано жорсткі обмеження в доступі до мережі.

Новий президент повернув скасовані попередником оперу, балет і наново відкрив закриті районні лікарні. В 2009 р. рішенням

президента країни поновлено спочатку 10-річну, а від 2013 р. – 12-річну середню й 5-річну вищу освіту, відновлено Академію Наук. Станом на початок 2021 р. в країні діяло 26 ЗВО (усі – державні), куди щорічно вступає понад 12 тис. осіб.

Здійснюються й деякі кроки до ринкового шляху. У 2011 р. прийнято новий Житловий кодекс, яким передбачено можливість скасованої наприкінці 1990-х приватизації житла. У листопаді 2012 р. затверджено держпрограму приватизації на 2013–2016 рр., що передбачала приватизацію державних підприємств різних галузей промисловості, сфер будівництва, транспорту та зв'язку; у грудні того самого року ухвалено нову редакцію Закону «Про роздержавлення і приватизацію». Також у 2012 р. прийнято держпрограму розвитку ринку цінних паперів, низку законів про банківську діяльність і кредитні установи. При цьому Ашхабад не збирається відмовлятися від державного контролю за нафтогазовим сектором, що становить основу економіки країни. Сама ж приватизація проводиться не прозоро, нові власники й ціни продажу залишаються невідомими громадськості, що підтверджує висловлені професором Інституту європейських, російських та євразійських досліджень (IERES) Школи міжнародних відносин ім. Елліотта при Університеті Джорджа Вашингтона, автором книги «Туркменістан. Стратегія влади, дилеми розвитку» С. Пейрузом припущення, що «процес приватизації може бути використаний як засіб для збагачення туркменської еліти, а не як реальний інструмент здійснення реформ».

За останнє десятиліття в Туркменістані активізувалася діяльність бірж. Наразі функціонують Державна товарна-сировинна біржа, Міжбанківська валютна біржа, Ашхабадська фондова біржа. На законодавчому рівні ухвалено «Концепцію створення в Туркменістані вільних економічних зон на період до 2023 р.» та закон «Про вільні економічні зони», що визначають оподаткування, валютні та митні умови функціонування вільних економічних зон. У 2013–2019 рр. приватизовано близько 500 держоб'єктів, переважно у тваринницькому, рибогосподарському, туристичному секторах. У 2013–2020 рр. відсоток приватних компаній у Туркменістані збільшився з 65,7% до 72,3%. Від 2010 р. обсяг чистого доходу індивідуальних підприємців з різних галузей продемонстрував зростання 2,9–4,2 рази.

Разом із тим, згідно зі звітом організації Freedom House за 2021 р. країна незмінно посідає останній рядок за рівнем політичних і громадянських свобод. «Туркменістан є репресивною авторитарною державою, де політичні права та громадянські свободи практично повністю заперечуються на практиці, – констатує ФН. Вибори суворо контролюються, що забезпечує майже одностайну перемогу президента та його прихильників. В економіці панує держава, корупція носить системний характер, релігійні групи переслідуються, політичне інакомислення не толерується». А організація Human Rights Watch зазначила у своїй доповіді, що в Туркменістані зберігається «один із найрепресивніших режимів у світі». На початку 2021 р. міжнародна організація «Репортери без кордонів» оприлюднила свій щорічний звіт «Всесвітній індекс свободи преси – 2020», що містить оцінку стану медійних свобод у 180-и державах. Рейтинг Туркменістану в ньому визначено одним з найгірших у світі – поруч із Північною Кореєю та Еритреєю. «Туркменістан є однією з найбільш закритих країн світу і єдиною, окрім Північної Кореї, яка не визнала наявності у неї випадків COVID-19» – зазначено у звіті.

На сьогодні в країні відсутні базові гуманітарні та політичні права людини – право на життя, на свободу слова, свободу совісті, пересування тощо. Human Rights Watch опублікувала огляд ситуації з правами людини в Туркменістані у 2021 р. Його автори зазначають, що «під правлінням президента Г. Бердимухамедова, його родичів та оточення Туркменістан, як і раніше, залишався однією з найрепресивніших і закритіших держав у світі. Влада не вживала адекватних заходів для пом'якшення наслідків багаторічної економічної кризи в країні, щоб задовольнити продовольчу та інші базові потреби населення. Попри повідомлення, що заслуговують на довіру, країна залишалася серед тих небагатьох держав, де офіційно не було зареєстровано жодного випадку COVID-19. Влада ретельно контролює доступ до інформації, жорстко обмежує свободу ЗМІ і релігії та не допускає жодного незалежного моніторингу». Незалежні активісти, зокрема в еміграції, та їхні родичі ставали об'єктом помсти з боку уряду. Десятки людей залишалися жертвами насильницького зникнення. Уряд продовжував утискати право громадян на свободу пересування.

Попри всі косметичні реформи в найрізноманітніших сферах, політика нового президента спрямована на відмову лише від найодіозніших нововведень попередника (так, проведено кампанію з перейменування названих на честь Ніязова населених пунктів, скасовано іспити з «Рухнама», вивезено на околиці деякі найпомпезніші золоті пам'ятники першому президенту, відновлено традиційні назви місяців року тощо), однак залишається незмінною в основоположному – збереженні й зміцненні деспотичного режиму та подальшій розбудові культу особи за формальної його лібералізації. «Рухнама» як канонічна основа офіційної ідеології замінюється не менш обов'язковим до вивчення у школах і ЗВО літературним твором чинного президента «Птах щастя», для чого в шкільну програму навіть включено окрему дисципліну – вивчення книг президента. Демонтовану у 2010 р. золоту статую Сапармурата Ніязова в Ашхабаді за п'ять років, у 2015 р., замінено такою самою вкритою золотом статуєю Г. Бердимухамедова на коні. Аналітики оцінюють такі нововведення як «новий вияв дотепер наявної в країні кампанії з насадження культу особи». Отже стабільність зберігається: Баші (Вождя) замінено Аркадагом (Покровителем), золотий пам'ятник Ніязову – таким само золотим пам'ятником Бердимухамедову, а нейтральний статус і досі залишається зовнішньополітичним оформленням внутрішньої політики безперешкодної розбудови новітньої деспотії.

ВИСНОВКИ

Проаналізовано основні етапи формування хрестоматійних концепцій тоталітаризму в політичній науці, висвітлено зміст та сутність цього феномену. Визначено, що в сучасній політології не існує єдиної загальноприйнятої наукової теорії тоталітаризму, причому, незважаючи на довготривалу розробку цієї проблеми, дослідникам не вдалось навіть чітко визначитись з предметом дискусії, тож діаметрально протилежні відповіді на принципові питання щодо формоутворюючих і сутнісних рис призвели до антагоністичних розходжень у поглядах на це складне явище в суспільно-політичному житті соціуму – від повного заперечення самого факту його існування до надання всюдисущого універсального позачасового характеру.

Доведено, що у процесі розвитку теорії тоталітаризму на Заході сформувалось кілька взаємодоповнюючих, а подекуди і взаємовиключаючих концепцій, в межах яких цей феномен інтерпретувався як «закрите суспільство» та особливо жорстока беззаконна авторитарна диктатура, що ґрунтується на сучасній технології і масовій легітимації, ототожнювався з соціалізмом, однопартійністю, терором і авторитаризмом, тлумачився як продукт ірраціональної психолого-характерологічної структури свідомості звичайного індивіда та «непродуктивних людських орієнтацій» в умовах народження масового суспільства. Втрата чіткості критеріїв оцінки і перетворення самого терміну на загальноповживаний емоційно забарвлений негативний епітет поставили під сумнів наукову цінність самої концепції тоталітаризму, яка і без того зазнала значної ідеологічної компрометації, надто часто послуговуючи квазітеоретичною легітимацією політики силової конфронтації двох ворожих блоків. Нагальні потреби боротьби з радянською комуністичною експансією вкрай негативно позначились на науковій цінності і якості значної частини досліджень, перетворивши їх на стереотипні збірки міфів і пропагандистських штампів, одноманітних звинувачень, що зумовило перманентну кризу концепції тоталітаризму та її характеристику «швидше як метафори, ніж чіткої наукової теорії» та «додатку до холодної війни». Проте сучасні суспільно-політичні

реалії, що склалися за три десятиліття після розпаду Радянського Союзу, засвідчують життєздатність теорії тоталітаризму та самого терміну, який постійно набуває дедалі нових семантичних навантажень. Евристичний потенціал цієї концепції на сьогодні ще далеко не вичерпано, а його актуальна семантика – як і трансформація самого традиційно позначуваного ним політичного феномена в сучасному світі – поза сумнівом, вимагають подальших ґрунтовних досліджень.

Висвітлено проблеми модернізації країн пострадянського простору та подолання ними залишків тоталітаризму. Визначено, що специфіка суспільно-політичних трансформацій колишніх республік СРСР наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. була обумовлена їх цивілізаційною належністю та соціальною структурою національних спільнот, історичними традиціями і рівнем економічного розвитку цих країн, а також динамікою геополітичних процесів в даному регіоні.

Досліджено дві базові моделі державотворення в країнах пострадянського простору, що корелюють також з відповідними ціннісними системами. Доведено, що під впливом Заходу відродження національно-культурного життя в європейській частині колишнього СРСР потягло за собою посилення Першої (ліберально-демократичної) ціннісної системи. Натомість панування культурних інваріантів, ґрунтованих на так званій Другій (авторитарній) ціннісній системі, призвело в азійській частині пострадянського простору до архаїзації суспільно-політичних структур і соціально-економічних процесів. Констатовано, що суспільна еволюція та політична трансформація в пострадянських республіках Центральної Азії стали наочним запереченням поширених на початку 1990-х ілюзій «демократичного транзиту». Замість очікуваних процесів лібералізації та модернізації, культурно-цивілізаційна специфіка суспільств цього регіону призвела до формування типових авторитарних політичних режимів в найгірших традиціях азійського деспотизму, реставрації по суті традиційної моделі ханської влади з її відсутністю механізмів стримувань і противаг, швидкої деградації індустріального соціуму до середньовічних зразків клановості та трайбалізму, поширення ідей ісламського відродження і релігійного фундаменталізму.

Висвітлено проблематику подолання і причини реактуалізації тоталітарного спадку в Російській Федерації. Проаналізовано внутрішню та зовнішню політику РФ, визначено причини загострення протистояння з колективним Заходом. Зроблено висновок щодо неспроможності сучасної Росії до створення дієздатної демократичної держави, функціональної плюралістичної партійної моделі і розбудови реального (а не імітаційного) громадянського суспільства в найближчій історичній перспективі через імперські ілюзії «збирання земель» правлячих еліт і переважної більшості населення, а також давні традиції «самодержавства». Констатовано завершення формування авторитарного олігархічного режиму в Росії з його подальшою еволюцією до одноосібної тиранії, тоталітаризму й фашизації суспільства, акцентовано увагу на небезпеці зовнішньополітичного авантюризму і схильності до ведення агресивних війн задля вирішення внутрішніх проблем.

Проаналізовано специфіку «демократичного транзиту» України після розпаду СРСР. Визначено, що подолання тоталітарного минулого в нашій країні є складним багатоаспектним процесом, в ході якого довелось паралельно і комплексно вирішувати такі завдання, як декомунізація, дерадянізація та деколонізація/дерусифікація, що були ускладнені важкою соціально-економічною кризою та низкою серйозних суспільно-політичних проблем різного ступеню складності, спрямованості та інтенсивності. Доведено, що з огляду на це, прощання з тоталітарним минулим носило компромісний характер, відбувалися стихійно, несистемно, непослідовно, без належного інформаційного, наукового та політичного забезпечення – під впливом поточної політичної кон'юнктури, породженої компромісом між посткомуністичною номенклатурою та ліберально-демократичними політичними силами. Констатовано, що історична політика в Україні до 2005 р. характеризувалася аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнктурний характер, проводилася у загальному річищі досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів. Виявлено, що процеси подолання тоталітарного спадку були тривалими і болісними, мали несистемний та суперечливий характер, суттєво різнилася та визначалися динамікою співвідношення політичних сил

на загальнонаціональному та місцевому рівнях, викликаючи палкі наукові та політичні дискусії чи зазнаючи латентного або навіть відвертого саботажу та опору з боку політиків або громадян. Спостерігалось значне відставання у часі та глибині таких процесів від країн Європи, які належали свого часу до т.зв. «соціалістичного табору». На державному рівні реальна декомунізація розпочалася в Україні із запізненням на понад 20 років, коли Революція Гідності та відкрита агресія РФ проти України у 2014 р. знову активували й актуалізували це завдання. Визначено, що перспективи завершення процесів демократизації (подолання тоталітарного минулого) в Україні неможливі у відриві від загальних позитивних змін в країні, які стануть реальністю в т. ч. внаслідок перемоги України над країною-агресором. Але подальше закріплення нового світогляду у суспільній свідомості базується на таких трьох китах як освіта, ЗМІ та культура (передусім мистецтво і література). І українські науковці перебувають тут на передовій цього важливого фронту в глобальному протистоянні з неототалітарним путінським режимом.

Розглянуто еволюцію політичного устрою Білорусі з моменту проголошення незалежності. Висвітлено теоретичні аспекти розвитку категорії «політичний устрій держави» та практику її реалізації в реаліях Республіки Білорусь наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Подано характеристику особливостей еволюції білоруського суспільства після розпаду СРСР, визначено причини формування «радянського заповідника» в Білорусі та поступового переформування режиму Лукашенка від м'якого авторитаризму у класичну диктатуру.

Висвітлено процеси формування державності у Республіці Молдова після розпаду СРСР та проголошення незалежності. Проаналізовано суперечливу радянську спадщину, коли завдяки індустріалізації у другій половині ХХ ст. Молдова перетворилася з аграрної на індустріально-аграрну країну середнього рівня розвитку, але з іншого боку молдовани зазнали значної русифікації та асиміляції, а в республіку було завезено близько 1 млн. так званого «російськомовного населення». Акцентовано увагу на проблемі сепаратизму (Придністров'я) та зовнішньополітичного впливу на розбудову сучасної моделі демократичної держави в Республіці Молдова.

Проаналізовано динаміку структурних змін політичної еліти Литовської Республіки у пострадянський період через призму вивчення ролі так званих «політиків моралі» – інтелектуалів, представників мистецтва та культури, які відіграли вирішальну роль у період демонтажу комуністичної системи та вироблення подальшого політичного курсу країни. Визначено специфіку формування, еволюції та діяльності литовської політичної еліти за умов політичної нестабільності та невизначеності, властивих будь-якому трансформаційному процесу. Реконструйовано перебіг політичних змін у Литовській Республіці на початковому етапі її незалежності.

Досліджено специфіку процесу подолання тоталітарного спадку в Естонській Республіці наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Зазначено, що успіх дерадянізації Естонської Республіки був зумовлений повною відмовою від залишків комуністичної системи СРСР. В Естонії після відновлення незалежності відбулася реставрація конституційного порядку та державних структур, стрімка розбудова засад громадянського суспільства і зміна політичної еліти внаслідок вільних виборів, що надали їй можливість претендувати на інтеграцію до спільноти західної демократії вже в останньому десятиріччі ХХ ст. Акцентовано увагу на тому, що досвід модернізаційних змін в цій країні вважається найбільш успішним серед колишніх радянських республік, оскільки Естонії вдалося здійснити рішучі кроки для подолання комуністичних практик в політичній, економічній, громадській сферах, розбудови держави на базі національних і європейських цінностей, реформування всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Проаналізовано політику національної консолідації в Латвії. Висвітлено роль місцевих політичних еліт у формуванні історичної політики від часу відновлення латвійської державності. Виокремлено основні періоди становлення і розвитку політики пам'яті Латвійської Республіки в контексті внутрішніх і міжнародних чинників. Обґрунтовано висновок щодо посилення тенденції до просування латвійських «версій минулого» на загальноєвропейський рівень. Стверджується, що в даному процесі латишські еліти відіграють помітну роль, вибудовуючи взаємодію з елітами Східної Європи, експертними і політичними колами Західної Європи та США.

Охарактеризовано особливості трансформаційних змін у Грузії після її виходу зі складу СРСР у розрізі позбавлення від радянського тоталітарного спадку. Розглянуто етапи формування грузинської моделі державності на засадах поєднання радянського, пострадянського, національного, регіонального та міжнародного досвіду. Акцентовано увагу на питанні пошуку грузинським суспільством комфортної межі між входженням до загальносвітової спільноти (в межах європейської цивілізації) та одночасним збереженням своєї національної ідентичності.

Визначено специфіку політичної трансформації Азербайджану у пострадянську добу. Проаналізовано основні проблеми та успіхи понад тридцятирічної еволюції Азербайджанської Республіки у контексті розбудови сучасної держави і розвитку суспільства. Зроблено висновок, що стратегія національного лідера Гейдара Алієва щодо консолідації нації та зміцнення державних інститутів уможливила не лише здолання викликів та кризових явищ перших років незалежності, але й дозволила закласти міцне підґрунтя для подолання сепаратизму і реалізації широкої програми економічних реформ. Окремо розглянуто значення припинення воєнного протистояння, збереження і розвитку національної самобутності Азербайджану.

Досліджено вірменський досвід подолання тоталітарного спадку і особливості пострадянського розвитку. Наочно продемонстровано, що базові засади внутрішньої та зовнішньої політики країни стали безпосереднім наслідком переможної війни за Нагорний Карабах, коли протистояння з Азербайджаном зробило Вірменію заручником політики Росії на Південному Кавказі й обумовило її складний пострадянський транзит. Обґрунтовано висновок, що подолання наслідків тоталітаризму і побудова демократичної держави у Вірменії ввійшли у прямиий конфлікт із суспільним консенсусом, який передбачав фіксацію результатів першої війни за Нагірний Карабах. Роль агресора, яку взяла на себе Вірменія, перекрыла їй не лише можливість мирного врегулювання конфлікту, а й визначила подальші перспективи розвитку Вірменії у XXI ст., у якому вона стала фактично васалом Росії, цілком залежним від її волі у споконвічному протистоянні з Азербайджаном, розмінявши перспективи

розвитку на утримання захоплених територій, втрата яких все одно була лише справою часу.

Проаналізовано особливості внутрішньої та зовнішньої політики Республіки Казахстан у сучасних геополітичних реаліях. Встановлено, що внаслідок масових заворушень на початку 2022 р. та їх придушення за допомогою підконтрольного Росії ОДКБ, у країні завершився процес транзиту влади і чинний президент К.-Ж. Токаєв зосередив у своїх руках всі владні повноваження. Обґрунтовано висновок, що для збереження власної державності та міжнародної суб'єктності Казахстану варто переосмислити доцільність безумовної орієнтації на РФ у своїй зовнішній політиці і активізувати контакти з іншими регіональними та глобальними державами.

Висвітлено специфіку пострадянської модернізації Узбекистану. Констатовано, що значні іноземні інвестиції та пільгові кредити у провідні галузі економіки (видобувна і переробна промисловість, транспортна система, банківська сфера, сільське господарство), впровадження інноваційних технологій та надання відповідної консалтингової допомоги дозволили подолати «бавовняне клеймо» і перетворили Узбекистан на лідера серед країн Середньої Азії. Натомість цивілізаційна специфіка та місцеві традиції унеможливили побудову суспільно-політичних інститутів у відповідності до ідеалів ліберальної демократії та суттєво ускладнили модернізаційні процеси в гуманітарній сфері

Досліджено особливості суспільно-політичних трансформацій в Республіці Киргизстан кінця XX – початку XXI ст. Констатовано формування усталеного циклу суспільно-політичного життя Киргизстану революція–авторитаризм–революція, коли в результаті революційних подій лідер широкої коаліції кланів Півночі або Півдня приходить до влади, починає процес формування власного авторитарного режиму, втрачає підтримку своїх союзників, а невдовзі і владу в результаті революції. Зроблено висновок, що кланова гетерогенність киргизького соціуму унеможливорює консолідацію абсолютної влади в одних руках. Визначено, що практичний досвід спроб цивілізованого транзиту влади і реалізації політичних компромісів в Киргизстані засвідчує їх принципову неможливість через слабкість і бутафорський характер державних інститутів, специфіку місцевої

політичної культури, історичні традиції, особливості національного (а також регіонального) менталітету та структури соціуму.

Розкрито особливості формування сучасної суспільно-політичної системи Туркменістану, визначені основні її ознаки: домінування кланових та патріархально-родових відносин, жорстке підпорядкування економіки та всіх сфер діяльності туркменського суспільства тотальному контролю з боку держави; встановлення режиму практично необмеженої влади керівників країни та формування культу особи; відсутність будь-якої опозиції та альтернативних офіційним ЗМІ; грубе порушення прав людини; культивування патерналістського типу політичної свідомості громадян; політичний фаворитизм і корумпованість владної верхівки; зовнішня політика нейтралітету, яка з часом перетворилася у політику ізоляції Туркменістану від навколишнього світу. Зроблено висновок, що всупереч усім косметичним реформам у найрізноманітніших галузях, загальний суспільно-політичний і соціально-економічний шлях цієї країни упродовж усього періоду її незалежності найкраще визначається терміном «демодернізація».

Висвітлено специфіку еволюції незалежного Таджикистану у пострадянський період. Констатовано, що до особливостей таджицького соціуму радянського періоду слід віднести: відсутність досвіду незалежного державного існування; низький рівень національної самосвідомості населення, пов'язаний із тим, що таджицька ідентичність відокремилась від загальномусульманської та загальноперської лише у 1920-х рр.; вдячність радянській владі за відродження таджицької державності спочатку у форматі таджицької національної автономії, а з 1929 р. – Таджикицької РСР; фактична відсутність досвіду життя народу при капіталістичному ладі; політичним носієм таджицької національної самосвідомості стала Компартія Таджикистану в особі національної партійної еліти, яка й конструювала нову таджицьку ідентичність; поступове набуття російською мовою статусу мови міжнаціонального спілкування у Таджикистані та заміна таджицько-узбецької двомовності таджиків таджицько-російською; підпорядкування таджицької культури радянській імперській культурі що з часом виховало у таджицькому соціумі компліментарне ставлення до СРСР і Росії

загалом та щирю політичну лояльність щодо них; розширення багатонаціональності та соціально-професійної сегментації таджицького соціуму при якій корінне населення переважно було зайняте в сільському господарстві, торгівлі, культурі та освіті, а приїжджі зайняли провідні позиції у промисловості, конструкторських бюро, наукових установах; складна географічна конфігурація держави, коли нерозвинутість державних та економічних структур країни стали причиною територіальної відособленості та роз'єднаності таджицького суспільства, а також формування регіональних кланів – ходжентського, кулябського, гармського та памірського. Визначено, що громадянська війна 1992–1997 рр., з одного боку, призвела до деконструкції таджицької радянської нації, а з іншого, зупинила критичний щодо радянських реалій суспільний дискурс та на десятиліття законсервувала в таджицькому суспільстві лояльність до радянської влади та її уособлення – Москви. Події громадянської війни та наступного примирення представників світського та релігійного напрямів розвитку Таджикистану, уособлених в таджицькому уряді та Об'єднаній таджицькій опозиції започаткували процеси деконструкції кланової етно-регіональної структури таджицького соціуму й переходу етнічної самосвідомості таджиків на рівень національної самосвідомості. Після 1997 р. розпочалось конструювання нової таджицької державності та таджицької нації й важкий процес подолання тоталітарного спадку.

Визначено, що гостра конкуренція на теренах колишнього СР-СР між двома принципово відмінними моделями суспільно-політичного устрою (ліберально-демократичною та авторитарною), які спираються на різні традиції політичної культури, а також загострення геополітичного протистояння провідних держав світу обумовлюють необхідність подолання тоталітарного спадку у країнах пострадянського простору.

Доведено, що лише послідовна реалізація комплексної стратегії декомунізації та ліквідації рудиментів тоталітарного минулого дозволяє трансформувати колишні радянські республіки в сучасні національні держави з демократичною політичною системою, ринковою економікою та розвиненим громадянським суспільством, що здатні протистояти загрози «вічного повернення» диктатури і тиранії.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. На сучасному етапі подолання тоталітарного спадку в усіх сферах суспільного життя залишається важливим завданням для посттоталітарних країн. Тому в Україні необхідним є подальший розвиток тоталітарних студій, поглиблене дослідження феномена тоталітаризму у вітчизняному та світовому контекстах, що має бути пріоритетним напрямом діяльності низки державних установ (Українського інституту національної пам'яті, НДІ українознавства МОН України, профільних суспільствознавчих підрозділів НАН України тощо).

2. Ні Помаранчева революція, ні, за великим рахунком, Революція Гідності та війна не змінили логіку функціонування політичного режиму в Україні, який і на сучасному етапі продовжує зберігати чимало ознак «олігархічної» демократії. Тож одним зі стратегічних напрямів подолання олігархічних тенденцій в Україні могла б стати підтримка і розвиток мережевих соціальних структур, діяльність яких спрямовувалася би на прогрес суспільства і держави.

3. Доцільно замість прийняття доволі декларативного і популістського «закону про олігархів» зосередити зусилля на налагодженні ефективної і незалежної роботи НАБУ, САП, ВЕБ, ВАКС та інших новостворених антикорупційних органів; ефективній і незалежній роботі судів, які повинні безсторонньо й об'єктивно вершити правосуддя, на ліквідації одіозного ОАСКу, реформуванні ВРП; забезпеченні ефективної й самостійної від впливів олігархів та політичних сил роботи органів виконавчої гілки влади, зокрема НАЗК та Антимонопольного комітету (АМКУ); посиленні інституційної спроможності АМКУ в обмеженні впливу монополістів на ринку; внесенні відповідних змін до законів України «Про медіа» та «Про протидію дезінформації», які мали врегулювати питання політичного впливу на аудіовізуальні ЗМІ та прозорості їхньої структури власності.

4. Позитивним змінам у країні могла б сприяти і продумана випереджаюча конституційна реформа в інтересах більшості громадян, в результаті якої до чинної Конституції України були б внесені зміни, які відобразатимуть не лише нові реалії, що склалися за останні тридцять років, але й спільне бачення майбутнього українського народу. З цією метою варто повернутися до ідеї Конституційної асамблеї за участі широкого кола вчених, експертів, лідерів місцевого самоврядування, гро-

мадських активістів, представників суспільних інститутів, які користуються найбільшою довірою громадян. Серед першочергових завдань реформ – подальше посилення спроможності місцевого самоврядування, уточнення меж компетенції Президента України, повноважень допоміжних органів інституту Президента (Офісу/Адміністрації Президента України, Державного управління справами та ін.) – передусім у законах «Про Президента України», «Про Кабінет Міністрів України», «Про консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби, що забезпечують здійснення повноважень Президента України» та ін.

5. В умовах війни одним з «полів битви» за демократичну Україну стає українська політична ідентичність, складовими якої є мова, культура та віра. Тому важливим напрямом трансформації політичного режиму в Україні має стати культурна деколонізація: реконструкція/створення власного суцільного історичного нарративу; повернення до актуального обігу символічних постатей, ключових текстів, мистецьких традицій та навіть побутових звичок; зміна топонімичного середовища населених пунктів, остаточне позбавлення від радянських/імперських маркерів. Необхідне переосмислення всього культурного та історичного спадку, вмонтування його у загальноєвропейські рамки.

6. Необхідно поширити практики декомунізації на російську імперську спадщину. Через зміни до законодавства про пам'ятники, географічні назви тощо Україні треба звільнитися від більшості монументів і топоніміки, що возвеличують російську колонізацію. Важливим кроком до створення законодавчої основи цього має стати ухвалення парламентом проєкту закону №7253 «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України».

7. Завершення російсько-української війни перемогою України стане ключовим чинником для прискореного завершення державотворення України на національних ідеях, що ґрунтуються на антиімперіалістичних, антиколоніальних і антитоталітарних засадах. Реалізація принципів верховенства права, демократичного врядування, соціальної справедливості та свободи вибору можлива виключно в рамках Української незалежної держави, натомість російська окупація і насильницьке повернення нашої країни в імперську «рідну гавань» принесе із собою лише рабство, злидні та знищення.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кудряченко А.І.

д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України, директор Інституту (п. 4.2, вступ, висновки)

Солошенко В.В.

к.і.н., доц., заступник директора Інституту з наукової роботи (п. 4.2, вступ, висновки)

Деменко О.Ф.

к.політ.н., доц., учений секретар Інституту (п. 5.1)

Бульвінський А.Г.

к.і.н., доц., завідувач відділу (п. 5.3)

Ткаченко В.М.

д.і.н., проф., чл.-кор. НАПН України,
головний науковий співробітник (п. 2.1)

Чекаленко Л.Д.

д.політ.н., проф., провідний науковий співробітник (п.1.3, п. 5.2)

Держалюк М.С.

д.і.н., головний науковий співробітник (п. 2.4)

Отрош М.І.

д.ю.н., провідний науковий співробітник (п. 1.2)

Богданович І.І.

к.е.н., доц., провідний науковий співробітник (п. 2.3)

Метельова Т.О.

к.філос.н., доц., провідний науковий співробітник (п. 1.4, п. 5.5)

Розумюк В.М.

к.політ.н., с.н.с., провідний науковий співробітник (п. 5.4)

Цапко О.М.

к.і.н., доц., провідний науковий співробітник (п. 5.5)

Фомін С.С.

к.е.н., с.н.с., провідний науковий співробітник (п. 5.2)

Вознюк П.Ф.

к.політ.н., старший науковий співробітник (п.1.1)

Кириченко О.В.

к.і.н., старший науковий співробітник (п. 3.1, п. 3.2)

Ткаченко І.В.

к.і.н., старший науковий співробітник (п. 4.3)

Мудрієвська І.І.

к.і.н., старший науковий співробітник (п. 3.3)

Фощан Я.І.

к.і.н., науковий співробітник (п. 4.1.)

Кордун О.О.

доктор філософії (PhD) в галузі історії, науковий співробітник (п. 2.2)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПРАКТИКИ ПОДОЛАННЯ
ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ У КРАЇНАХ
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ
(1991-2021 РР.)**

Науково-аналітична доповідь

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 11,16.
Зам. 22-042.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000.